

МУЗЕЙ

РОЗШИРЮЮЧИ КОЛО ПАРТНЕРІВ

13 – 14 квітня 2011 року у містах Катовіце і Забже (Польща) в рамках 52-го засідання Регіональної Комісії для Європи (КЕВ) Всесвітньої туристичної організації (ЮНВТО) відбувся семінар на тему „Індустріальна спадщина в туристській політиці в цілях стійкого розвитку”.

У ході семінару розглядалися проблеми, з якими стикаються державні установи у сфері використання індустріальної спадщини як об'єктів туризму.

Вагомим внеском у роботу семінару стала презентація досвіду Міністерства оборони України у сфері музеєфікації колишніх військових баз та перетворення їх на об'єкти туризму. Начальник Національного військово-історичного музею України полковник Віктор Карпов виступив з доповіддю на тему „Воєнно-історична спадщина як об'єкт туризму: приклади музеєфікації військових баз в Україні”. У ній йшлося про потребу збереження та музеєфікації історично значущих військових об'єктів, викликану процесом скорочення чисельності української армії. Таким прикладом є філії Національного військово-історичного музею України – Музей Ракетних військ стратегічного призначення (створений 2001 р.) і Військово-морський музейний комплекс „Балаклава” (створений 2002 р). Вони постали на фондах збудованої у радянський час інфраструктури військової бази ракетних військ стратегічного призначення і військово-морської бази відповідно.

*Виступає начальник Національного військово-історичного музею України
полковник Віктор Карпов*

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Національний військово-історичний музей України

Річник XII

Число 2 (23)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Борис АНДРЕСЮК, Дмитро ВЕДЕНЄВ,
Володимир ГОРІШНЯК, Валерій ГРИЦЮК,
Жанна ДЕНИСЮК, Віктор КАРПОВ (*головний редактор*),
Сергій ЛИТВИН, Олександр ЛИСЕНКО, Дмитро МАЛАКОВ,
Ірина МОРОЗ (*відповідальний секретар*), Дмитро ТАБАЧНИК,
Василь ТУРЧИК, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

ЗМІСТ

МУЗЕЙ

Розширюючи коло партнерів 2–3 обкл.

ІСТОРІЯ

Олександр УТКІН

Катеринославське козаке військо
(1787 – 1796 рр.) 4

Михайло КОВАЛЬЧУК

Операції повстанської армії
Нестора Махна проти білогвар-
дійських військ на Катеринослав-
щині та в Північній Таврії
(жовтень 1919 р.) 18

Володимир КОВАЛЬЧУК

Використання підроблених документів,
печаток і військових нагород у
діяльності структур ОУН і УПА 40

Іван ПАТРИЛЯК

Південно-Західна Волинь весною –
влітку 1943 р.: становлення структур
УПА (за матеріалами слідчих справ
радянських органів держбезпеки) 48

Дмитро ВЕДЕНЄЄВ

Розвідувальна служба Української
повстанської армії (1943 – 1949 рр.) 57

АРХЕОЛІЯ

Ігор ПРОХНЕНКО

Взаємини печенігів та Київської
Русі за даними поховальних
пам'яток верхнього Потисся 70

ФІЛАТЕЛІЯ

Любомир ПИРГ

Українці та українська земля
у війнах і революціях ХХ століття 88

ГЕРАЛЬДИКА. СФРАГІСТИКА.
ВЕКСИЛОЛОГІЯ.

Віктор БУЗАЛО,

Віктор КАРПОВ

Офіційні символи глави держави
До історії їх створення 113

ПОСТАТІ

Павло ГАЙ-НИЖНИК

Гнат Зеленевський – старший
осавул і генеральний бунчужний
товариш Гетьмана всієї України
П.Скоропадського 130

Емре АКИНДЖИ

Діяльність О. Шульгина у складі
надзвичайної дипломатичної місії
УНР в Парижі (1919 – 1922 рр.) 138

УДК 94:355.1](477.63),1787/1796”

Олександр УТКІН

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЧЕ ВІЙСЬКО (1787 – 1796 рр.)

Стаття присвячена історії формування та військової діяльності Катеринославського козачого війська, його участі в різних битвах проти турецької армії наприкінці XVIII століття.

Ключові слова: Катеринославське козаچه військо, українське козацтво, бойові дії козаків.

Статья посвящена истории формирования и военной деятельности Екатеринославского казачьего войска, его участию в разных битвах против турецкой армии в конце XVIII столетия.

Ключевые слова: Екатеринославское казачье войско, украинское казачество, боевые действия казаков.

The article is dedicated to the history of development and military activities of Katerinoslav Cossack Army, its participation in various battles against the Turkish army at the end of the eighteenth century.

Key words: Katerinoslav Cossack army, Ukrainian Cossacks, Cossacks fighting.

У другій половині XVIII століття в Україні відбувалися істотні зміни в економічній, соціальній, політичній, військовій, адміністративній сферах, які в цілому спрямовувалися на поступову ліквідацію української автономії у складі Російської імперії. Після смерті гетьмана І. Скоропадського царський уряд замість обрання нового керівника за указом Петра I (1722 р.) управління Лівобережною Україною передавав наказному гетьману П. Полуботку та старшині, які погоджували свою діяльність з президентом Малоросійської колегії. Такі організаційно-управлінські структури не задовольняли ні царський уряд, ні українську старшину, які прагнули повернення старої гетьманської форми правління. Тож 1750 року у Глухові проголосили новим гетьманом К. Розумовського, при якому створювалася спеціальна канцелярія для нагляду за діяльністю всіх адміністративних установ в Україні¹.

Новий гетьман захищав інтереси старшини, роздавав казенні землі з селянами поміщикам з правом наслідування цих багатств нащадками. На Лівобережжі протягом 1760 – 1763 років була проведена судова

реформа в інтересах козацької старшини та шляхти. Водночас царизм і далі проводив політику послідовного обмеження гетьманської влади, встановив контроль за роздачею старшині земельних володінь, вивів із-під юрисдикції гетьмана Київ, заборонив призначати полковників без погодження з російським урядом, підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами. Проводилася цілеспрямована уніфікація форм і методів управління українськими територіями задля увідповіднення його загальноросійським установам та їх функціям.

Лівобережна Україна і гетьман були підпорядковані Сенату, а в 1764 році Катерина II взагалі ліквідувала інститут гетьманату. Його функції передавалися Малоросійській колегії, яку очолив з широким повновладдям президент, генерал-губернатор Лівобережної України генерал-фельдмаршал з 1770 року П. Румянцев². Він продовжував реорганізацію козацького війська, яка поряд з ліквідацією старшинської опозиції, адміністративно-політичної автономії Гетьманщини, передбачала модернізацію козацьких формувань, підвищення ефективності їхньої служби.

У 1767 році П. Румянцев видав розпорядження про суворе дотримання черговості у відправленні козаків на форпости і лінії з чітким визначенням їх кількості й термінів зміни. Наступного року він розпорядився видавати всім козакам, які несли дійсну військову службу, грошовий оклад, провіант і фураж, а подвірний порядок відбування служби замінив на особистий³.

Згодом П. Румянцев запропонував російському урядові створити із діючих в Україні 9 козацьких полків 10 зі справжніх виборних козаків, прирівняти за правами до солдатів регулярних військ. Ці положення стали основою реформи козацьких полків 1783 року, згідно з якою вони переформувалися в регулярні частини російської армії. Зокрема, Київський, Сіверський та Чернігівський легкокінні козацькі полки були перетворені на карабінерські. Протягом наступних 12 років ще зберігалися Харківський, Полтавський козацький та Козацький Булави Великого Гетьмана полки, що пізніше переформувалися в легкокінні, а потім карабінерські полки. В останній рік правління Катерини II залишилось тільки 11 легкокінних полків⁴. Для російських військ перший рекрутський набір із лівобережних козаків (по 3 рекрути з 500 чоловік) був проведений наприкінці XVIII століття.

Реформування адміністративних і воєнних структур Лівобережжя, форм комплектування армії, втілюючи в життя загальноімперські настанови, майже закінчували процес інкорпорації військової системи Гетьманщини в політико-правове поле Росії. У російському воєнному мистецтві другої половини XVIII століття чільне місце посідали військові ідеї П. Румянцева. Вони передбачали, поряд з турботами про матеріальне забезпечення і вміле виховання солдат, використання рухомих каре, ефективну координацію фронтальних і флангових ударів в боях, створення і застосування тактичних

резервів. В організації і взаємодії військ значну увагу він приділяв масованим і стрімким ударам легкої кавалерії, в тому числі і козацьких формувань. Ці положення були використані при розробці статутів та реорганізації російської армії⁵. В цілому адміністративні та військові реформи П. Румянцева і Г. Потьомкіна, військові нововведення О. Суворова для посилення Російської імперії, її збройних сил мали велике значення⁶. Водночас діяльність П. Румянцева і Г. Потьомкіна, які займали високі військові та адміністративні посади, зводилася до зниження сили військового фактора в системі автономії України, ліквідації козацького самоврядування з його владними структурами та реорганізації козацьких утворень.

Сприяла реалізації таких задумів царизму поразка Туреччини у війні з Росією (1769 – 1774 рр.) і проголошення незалежності Кримського ханства. У зв'язку з цим запорозьке військо втрачало свою першочергову роль у захисті українського прикордоння від нападів татар і турків. Південні кордони Росії на українських землях в ті роки охороняла легка кавалерія, зокрема козацькі утворення. Таку організацію охорони підтримувала Катерина II, вважаючи, що вершник буде добрим прикордонником, коли служитиме у постійних військах⁷. Російська цариця, будучи людиною практичною, високо оцінювала бойові якості козаків, їх вміння охороняти прикордонні рубежі, хотіла, щоб козаки служили державі і підпорядковувались уряду країни⁸. Крім того, важливою причиною усунення запорожців від охорони кордонів було те, що російський уряд вбачав в існуванні Запорозької Січі розсадник своєрідного вільнодумства та відповідного способу життя і мислення, антифеодальних виступів селян і козаків. Виходячи з цих міркувань, в 1775 році російські війська ліквідували Запорозьку Січ, ряд її керівників були засуджені. Близько 5 тис. козаків, перебравшись у турецькі володіння, утворили там Задунайську Січ⁹. Решта вступили на російську військову службу в новостворені козацькі формування. Серед них:

- 1787 р. – Чорноморське військо (його первісна назва „Військо Коша вірних козаків Запорозьких”), переселене в 1792 р. на Таманський півострів (з 1860 р. перейменоване на Кубанське військо);
- 1807 р. – Дунайське військо із втікачів-запорожців, в 1856 році назване Новоросійським, ліквідоване в 1868;
- 1828 – 1829 рр. – Азовське військо із помилуваних задунайських запорожців, які добровільно перейшли на бік Росії і брали участь у російсько-турецькій війні, поселилися в Катеринославській губернії, в 1864 р. ліквідоване, а 1050 сімей переселилися на Чорноморське узбережжя та влились у Кубанське військо¹⁰.

З-поміж нових козацьких утворень, в яких служили запорожці, вирізняється Катеринославське козацьке військо (Катеринославський козацький корпус)¹¹. Козацькі частини у російсько-турецькій війні 1787 – 1791 років створювалися

для подолання якісної та кількісної переваги над турецько-татарською кіннотою. Катеринославське козацьке військо ще називали „Військом новодонських козаків”. За задумом Г. Потьомкіна, оборону південних кордонів Росії мали прикривати великі козацькі війська: східніше Дону – Астраханське, західніше – Катеринославське. Формувалися Терське, Моздокське і Кубанське козацькі війська на Кавказі. У разі війни козаки могли виставити до 50 полків¹². Катеринославський корпус був утворений відповідно до указу Катерини II від 3 липня 1787 року із мешканців південних губерній по Українській прикордонній лінії, а штаб його розташувався в с. Соколах.

До складу війська увійшли: мешканці Чугуєва і поближких поселень; старообрядці, які повернулися з Польщі й оселилися у слободах на правому березі Дніпра; міщани та однодворці Катеринославської, Вознесенської і Харківської губерній; козаки Бузького полку, що утворився із арнаутів, молдаван, валахів і селян, куплених урядом у поміщиків в населених пунктах між Бугом та Інгульцем. На початковому етапі всього у військо було зараховано більше 50 тис. чоловік, які виставляли на службу 10 тис. козаків¹³.

Безпосередні військові формування Катеринославського козацького війська у листопаді 1787 року включали 1-й і 2-й Бузькі козацькі полки, Катеринославський кінний козацький полк. В 1789 році Катеринославський кінний полк і Чугуївську легкокінну команду перетворили на Чугуївський і Конвойний регулярні козацькі полки. Окрім них у складі корпусу діяли підрозділи калмиків, арнаутська команда і відділи Донського козацького війська. На січень 1792 року до Катеринославського козацького війська входили Бузькі полки, Чугуївський і Конвойний козацькі полки, Малоросійський регулярний полк, полки полковника Мартинова, полк підполковника Бузіна, полки прем'єр-майорів Родіонова, Іловайського, Платова, Денисова, піхотна козацька команда прем'єр-майора князя Трубецького¹⁴. 135 козаків Катеринославської та 256 Чугуївської команди належали до особистого конвою князя Г. Потьомкіна. Козаки забезпечували кур'єрський поштовий зв'язок¹⁵. Цього року в полках налічувалося

Рядовий 1-го та офіцер 2-го Чугуївських козацьких полків у зимовій формі. Художник – П.П.Ферлунд за рис. П.К.Губарева та П.І.Разуміхіна

11 196 осіб. За іншими даними, в 10 полках Катеринославського війська служило 17,5 тис. чоловік. Наводиться й інша кількість – 14 445 козаків¹⁶. Розбіжність у названій кількості козаків і тих, хто їх обслуговував у закріплених за ними селах, пояснюється відтоком козаків із армійських рядів, смертю, дезертирством, бажанням вступників до війська отримати козацькі пільги. Протягом існування корпусу в ньому зростала кількість волонтерів – мешканців місцевих районів, де відбувалися бойові дії. Як провідники й розвідники вони були незамінними.

Місцеве населення прикордоння, працюючи у зимівниках, було добровільним помічником катеринославських козаків і надавало їм певну розвідувальну інформацію про супротивника, його збройні сили, фортеці та гарнізони, майбутній театр воєнних дій. Ця інформація формувалася в процесі спостереження, спілкування з втікачами із турецько-татарських володінь, охоронцями дозорної служби – вартових команд, форпостів і залог. Сприяло цьому знання мови, характеру військової тактики нападників, прогнозування можливих цілей та об'єктів їх нападу. Причетність українського народу до визволення рідних земель від турецьких загарбників ставала характерною рисою українців, які вважали козацьку службу почесною і необхідною.

Оскільки керівництво Росії називало Донське військо зразковим для всіх козацьких військ, то й Катеринославські козацькі утворення копіювали його штатні кадри. Наприклад, Чугуївський козацький полк складався з 6 сотень по 200 чоловік в кожній, мав у штаті полковника – 1 (849 крб. річних), осавулів – 3 (по 448,5 крб.), сотників – 6 (по 339 крб.), полкового квартирмейстера – 1 (207 крб.), поручників – 6 (по 219 крб.), хорунжих – 6 (по 175,5 крб.), стражників або вахмістрів – 12 (по 35 крб.), сурмачів – 12 (по 15 крб.), козаків – 1200 (по 25 крб.). Таку платню отримували офіцери і старшини іррегулярних підрозділів цього корпусу, а рядовим козакам платили вдвічі менше. Різниця в оплаті пояснюється більшими витратами козаків регулярних козацьких утворень. Катеринославське козацьке військо утримувалося за рахунок приписаних до нього господарств, що розташовувалися у військових селищах на величезних територіях зі значною кількістю населення¹⁷.

Командування військом доручалося групі старшин із Донського козацтва на чолі з наказним отаманом армійським полковником М. Платовим, якого сучасники характеризували як людину рішучу, вольову, віддану і розумну¹⁸. До цього він відзначився у боях на Кубані, в Криму, пройшовши добру бойову школу під командуванням генерала О. Суворова¹⁹. Якогось головного військово-правового документа про організацію і порядок служби козаків не існувало. Тому донська старшина командувала цим формуванням на основі власного досвіду, норм діяльності донського козацтва та доцільності вирішення питань життєдіяльності воїнів у мирний чи воєнний період. Усі цивільні справи катеринославських козаків залагоджували різні

Художник Г. Гейслер. Донський козак 1780 – початку 1790-х рр. Розмальована гравюра

Художник Г. Гейслер. Офіцер казачого війська 1780 – початку 1790-х рр. Розмальована гравюра

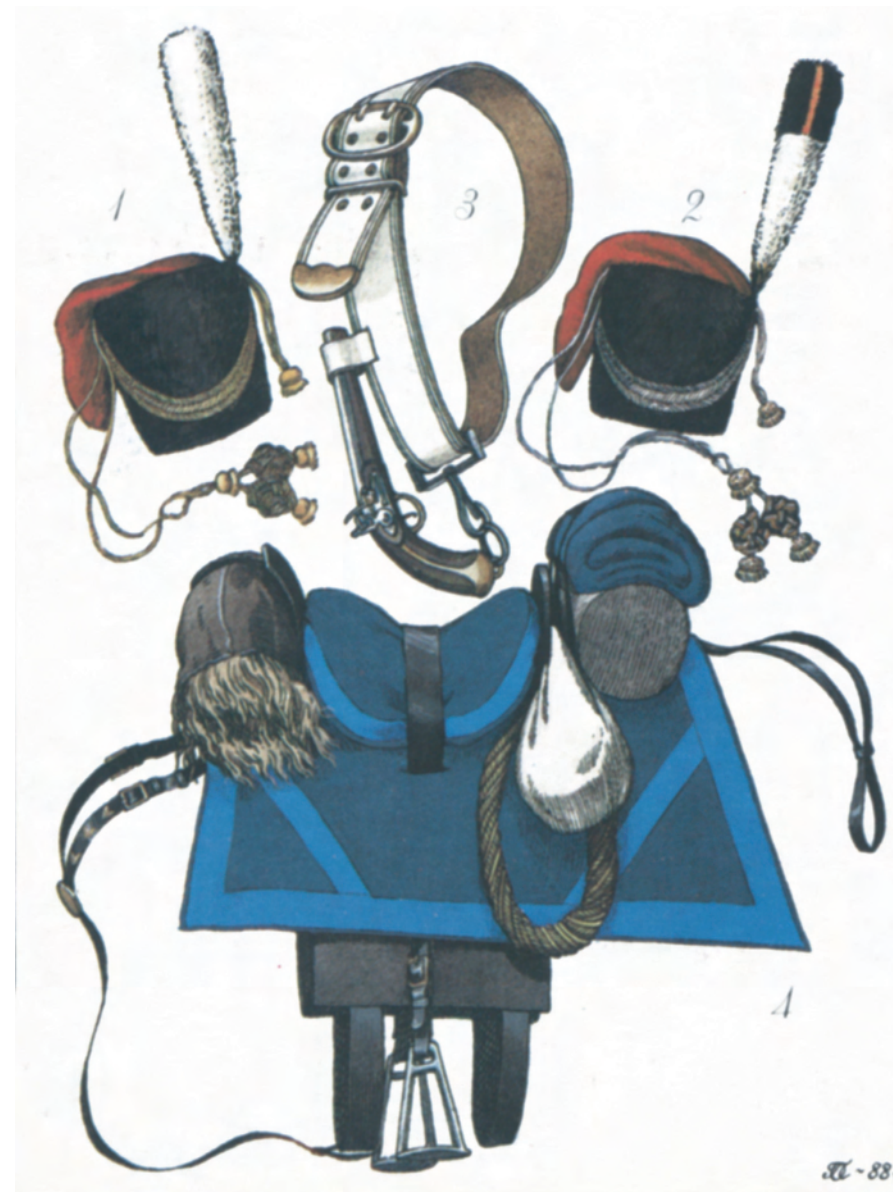
губернські структури. І таких проблем перед новоствореним військом поставало багато. Серед них – втеча козаків, занепад господарств, зловживання офіцерів владою, крадіжки, затримання виплати грошей за службу. Часто козаки вмирили від голоду, виснаження та хвороб²⁰.

Утворення Катеринославського корпусу свідчить, що козаки, розвиваючись в особливих умовах великого степового кордону, де ніколи не було мирного життя, точилися постійні бойові сутички з татарами і турками, формували високі вольові та військово-професійні якості воїна, виховували віру у власні сили й гартували характер переможця на основі українських національних цінностей і святих. Народжувався новий тип воїна – духовно багатого, сильного духом, фізично здорового захисника української землі – універсального, витривалого, завжди готового до бойових дій в інтересах українського народу і православ'я. Сприяла боєздатності козацького війська дисципліна. Козаки добре розуміли, що погане виконання наказів командирів, службових обов'язків, незадовільний моральний стан якогось підрозділу чи окремого воїна знижують їхні можливості як військового утворення і гальмують його самостійність, ініціативу в межах куреня чи сотні.

Стан новоствореного Катеринославського козацького війська вимагав покращення бойової підготовки козаків, посилення боєздатності всього корпусу, оскільки у тактиці козацтва протягом XVII – XVIII століть

Шаблі і лядунки козачих полків. 1812 р.

Амуніція козачих військ. 1812 р.

відбувалися істотні зміни. Вони пов'язані зі співвідношенням родів військ – збільшенням питомої ваги кінноти та формуванням того архетипу козацького війська, що існував до його повної ліквідації – військо легкоозброєне, кінне, яке діяло у великих масах. Підвищенню тактичної майстерності та ефективності бойових дій козаків, покращенню їх взаємодії з піхотою і артилерією сприяли, зокрема, забезпечення козацьких утворень вогнепальною зброєю, реорганізація й численні пошуки оптимальних структур козацтва, в тому числі й Катеринославського війська. Завдяки наявності в армії видатних військових діячів систематично удосконалювалася тактика козацьких формувань. Відбувалось це і в роки російсько-турецьких війн. Командуючи військами, в яких були і козаки Катеринославського корпусу, О. Суворов надавав великого значення організації козацьких полків, їх озброєнню та посиленню вогневої потужності, рухомості, вмінню ефективно виконувати поставлене завдання в обороні чи наступі. Він наказав командирам запровадити в козацьких сотнях кінних стрільців у кожній по десятку, які мали діяти згідно з його розпорядженнями²¹. Пізніше, в Італійському поході, коли не вистачало союзних військ для успішного бою з армією французького генерала Макдональда, О. Суворов дав вказівку козацьким формуванням не лише рубати ворога шаблями, брати участь у рукопашних атаках, а й захоплювати французькі артилерійські батареї, вивести з ладу міст через річку Таро²².

У російсько-турецькій війні 1787 – 1791 років козаки Катеринославського корпусу брали участь на головному театрі воєнних дій на території Причорномор'я в районі турецької фортеці Очаків, яку в липні 1788 року блокувала 80-тисячна армія Г. Потьомкіна з суші, а з боку Дніпровського лиману – флотилія галер, що двічі розбила до цього турецький флот. Фортецю захищав 15-тисячний турецький гарнізон, який 27 липня частиною своїх сил (2 тис. чоловік) зробив відчайдушну спробу прорвати блокаду, але козаки М. Платова та І. Ісаєва завдали цьому загону значних втрат, примусивши його відступити в місто²³. Говорячи про цей бій, О. Суворов у рапорті Г. Потьомкіну відзначав героїзм козаків Бузького полку на чолі з полковником П. Скаржинським, стрільців Фанагорійського гренадерського полку, які відбивали атаки турецького загону під Очаковом²⁴. „Наші люди так бились, що стримати їх було неможливо”, – писав О. Суворов²⁵. У цьому бою загинули 142 гренадери та 12 бузьких козаків²⁶.

Українські козаки мали значний досвід організації та проведення розвідувальної діяльності, особливо у Війську Запорозькому, де ефективно застосовувались її різні сили і засоби, ставши важливим фактором підвищення боєздатності армії і складовою частиною козацького воєнного мистецтва. Посідаючи пріоритетне місце в стратегії і тактиці козацтва, їхні розвідувальні дії, спираючись на широкі кола українців, здійснювалися шляхом спостереження, збору різноманітної інформації під час воєн та

походів, використання матеріалів інформаторів, військовополонених, захоплених штабних документів ворога, поширення дезінформації, комплексного забезпечення розвідувальними даними військових операцій, організації засідок та розвідки боєм.

Ряд форм такої розвідки продемонструвала у серпні 1788 року група катеринославських козаків на чолі з ротмістром Соболевським в процесі збору військових даних про турецьку армію в районі дороги Ясси-Ізмаїл, розгрому турецького загону і взяття в полон декількох солдат супротивника. Отримані розвідувальні військово-політичні, економічні відомості нерідко ставали компенсатором дій у війнах з переважаючими арміями великих держав і вели до перемоги в битвах з ними значно меншими силами. У російсько-турецьких війнах це успішно робили П. Румянцев, О. Суворов та інші воєначальники. Добре знання військової обстановки, хоробрість козаків сприяли тому, що в 1789 році корпус відзначився у битвах за взяття Кілії та Аккерману²⁷.

Козацькі формування, що воювали під командування О. Суворова, відчували його непримиренність до формалізму і шаблонів у бойовому мистецтві, всіляко підтримували поряд з козацькими методами навчання ідеї полководця формувати якості чесного, грамотного, дисциплінованого та ініціативного старшини і рядового козака, приділяти велику увагу бойовій підготовці війська (прицільній стрільбі, маневру на полі бою), істотній перебудові навчального процесу у збройних силах країни. О. Суворов знайомився з результатами нововведень в організації військового навчання, станом боєготовності армійських формувань, зокрема козацьких. Після перевірки у своєму наказі він відзначав добру військову виучку 1-го Чугуївського полку в атаці та обороні, де козаки продемонстрували велику сміливість, енергійність та вправність. Їхні коні в усіх рухах дуже добрі, на них відмінна амуніція. За високу боєготовність О. Суворов дякував командирів секунд-майору Сазонову, офіцерам, „всім хоробрим нижнім чинам” і робив висновок, що „секунд-майор Греков з катеринославськими козаками тому відповідають”²⁸. Нетрадиційні, незвичні підходи до організації бойового навчання, всього того, що потрібно на війні, демонстрував О. Суворов, призначений командиром групи військ (30 тис. чоловік, із них 13 тис. козаків), яка штурмувала потужну турецьку фортецю Ізмаїл²⁹.

Цей форпост мав особливе значення, оскільки був важливим стратегічним пунктом Османської імперії на Дунаї. Тому підготовка до штурму фортеці передбачала створення належних матеріальних засобів, проведення спеціальних навчань на навчальних фортечних спорудах, – точної копії укріплень. Після ретельної підготовки війська, які штурмували Ізмаїл, були поділені на три загони, а загони на колони. Кожний загін мав три колони, до яких входили піхота, артилерія і кіннота, спроможні самостійно вирішувати невеликі тактичні завдання. Відповідно

до диспозиції головну роль відігравали артилерія і піхота. Військам точно визначався час, хто і де повинен атакувати фортецю.

Про мужність і героїзм воїнів, що штурмували Ізмаїл, в тому числі козаків Катеринославського корпусу, рапортував О. Суворов Г. Потьомкіну 21 грудня 1790 року. Він відзначив високу бойову майстерність піхотинців, козаків Бузького полку, які наступали в 4-й штурмовій колоні під командування генерал-майора І. Безбородька. Разом з іншими воїнами вони атакували фортецю під шквальним артилерійським вогнем турецьких батарей, подолали рів, поставили драбини, вийшли на оборонний вал і заволоділи бастіоном. У цей критичний момент з боку Бендерських воріт турки провели потужну контратаку з метою розрізати наступаючу колону російських військ. Але завдяки мужності і вмілим діям козацьких командирів С. Грекова та І. Іловайського, сміливим і хоробрим козакам-катеринославцям ця атака була відбита і наступ колони вглиб фортеці тривав³⁰. Після десятигодинного штурму Ізмаїл було взято.

О. Суворов, посиляючись на повідомлення одного із командирів штурмових колон бригадира В. Орлова, зауважує, що в цю колону входили донські і частково катеринославські козаки. Серед них він відзначав мужність і хоробрість підполковника І. Грекова, який разом з іншими воїнами під вогнем ворога ставив драбини, заволодів бастіоном і проклав шлях для подальшого наступу. Отримавши два важких поранення, він певний час продовжував бій, показував своїм підлеглим зразки мужності, героїзму і хоробрості. Поряд з названими козаками, представленими до нагород, у складі Катеринославського корпусу воювали донські козаки – секунд-майор С. Греков, прем'єр-майор С. Кутейніков, підполковник Катеринославського козачого війська І. Іловайський, підполковник Т. Денисов – командир полку Катеринославського козачого корпусу³¹. Взяття Ізмаїла показало високу підготовку російських військ, в тому числі українських козаків, ступінь їх морально-бойових якостей. При штурмі Ізмаїла російські втрати були меншими, ніж за період довгої блокади фортеці до прибуття туди О. Суворова. Росіяни втратили 4 тис. вбитими і 6 тис. пораненими³².

Окрім козацьких командирів, інших військовослужбовців регулярних російських полків, що відзначилися при взятті Ізмаїла і про які рапортував О. Суворов, слід сказати про рядових солдат і козаків, які, оволодівши новими способами навчання, чесно служили, добре вміли робити швидкі марші, виконувати складні маневри, вести прицільний вогонь, діяти на полі битви ініціативно і рішуче, невідступно переслідувати розбитого ворога. Тобто рядові солдати і козаки, очолені досвідченими командирами, реалізуючи елементи нового військового мислення, нових бойових порядків, безпосередньо вирішували основні бойові завдання в обороні і наступі. Все це було пов'язано з істотними змінами побудови бойових порядків суворовських військ у формі нового каре, яке за своїми тактичними характеристиками

наближалось до колон. У такому бойовому порядку кіннота виступала не додатком до піхотного каре, а самостійним тактичним елементом.

Катеринославські козаки активно воювали у складі Української армії, якою в 1791 році тимчасово командував генерал М. Рєпнін, замінивши на цій посаді Г. Потьомкіна, викликаного до Петербурга. У битві проти турецьких військ при Мачині 28 червня 1791 року брали участь 40 ескадронів козаків на чолі з бригадиром М. Платовим та 10 ескадронів Бузьких козаків під командуванням полковника П. Скаржинського. Турецька армія була розгромлена, втративши до 4 тис. вбитими, 35 гармат, 2 табори і весь обоз. Ця поразка змусила Туреччину вступити в мирні переговори³³.

Козачі війська південних регіонів України, в тому числі Катеринославський корпус, входили до складу головної Катеринославської армії (82 тис. чол.) під командуванням генерал-фельдмаршала Г. Потьомкіна. За запорозькими законами козацьке командування мало належати до якогось куреня. Тому Г. Потьомкіна прийняли в Кушєвський курінь – символічно він став „верховним гетьманом” Катеринославського та Чорноморського козацьких військ³⁴. Характерно, що політика активного використання українського козацтва у війнах Росії, особливо після ліквідації Запорозької Січі, була половинчатою. У разі потреби такі військові частини формувалися, бо козацтво було впорядкованим і дешевим для країни військом. З багатьма функціями козацьких утворень регулярні війська не справлялися³⁵. Козацькі формування відзначалися згуртованістю і хоробрістю, добрим володінням зброєю, іншими бойовими якостями. І зовсім не випадково запорожці ставали згодом бойовим ядром Чорноморського, Бузького і Катеринославського козацьких військ. Після закінчення бойових дій військові структури, в яких переважали українці, розпускали або ж перейменовували. Такі підходи царського уряду до організації збройних сил, розкриваючи ставлення керівництва держави до України, були не лише у XVIII столітті, а й в наступні періоди – Вітчизняної війни 1812 року, польських повстань, Кримської війни.

Перемога Росії у війні з Туреччиною, підписання Ясського мирного договору у 1792 році означали, що, незважаючи на бойові заслуги Катеринославського корпусу, успішну охорону південних кордонів, створені для війни легкокінні збройні формування в мирний період можуть бути розпущені, бо на їх утримання країна виділяла певні фінансові кошти. Були й інші причини скорочення армії, зокрема Катеринославського козачого війська, пов'язані з проблемами матеріального постачання, комплектування особового складу, регулювання питань з цивільною адміністрацією. Про незадоволення військовою службою свідчать втечі солдат і козаків із полків³⁶. Бригадна канцелярія Слобідських полків у 1770-х роках систематично повідомляла про захоплення полковою і сотенною старшиною земель у селян і козаків³⁷.

Невдале ведення господарських справ у роки війни у прикуплених до Катеринославського корпусу населених пунктах призвело до незадовільного стану козацького утворення, і тому велика частина козаків порушила клопотання про повернення їх у свої соціальні групи довоєнного періоду. Князь П. Зубов представив таке прохання Катерині II, яка своїм указом від 5 червня 1796 року дозволила розформувати Катеринославський козацький корпус. Козаків приписали до міщан і селян з наданням їм пільги не платити податків в казну протягом двох років. У козацькому стані залишилися лише козаки Бузького та Чугуївського полків. 1797 року був розформований Бузький полк, частина його утримувала кордон по Дніпру і Чорному морю до 1800 року, коли цих козаків перевели в селян³⁸.

Представляючи документи про розпуск Катеринославського корпусу, князь П. Зубов прагнув із залишків цього корпусу, жителів новоросійських та малоросійських губерній за їх бажанням створити нове Вознесенське козаچه військо. З цією метою було затверджено положення про таке військо, хоч втілити його в життя не вдалося. Ставши селянами, колишні козаки Катеринославського війська, а також Бузького полку (більше 3 тис. чоловік) не змирилися зі своїм новим статусом. У цей період їх налічувалося 6383 особи, що мешкали в Єлисаветградському, Ольвіопольському та Херсонському повітах³⁹. 1800 року вони порушили клопотання про переведення їх в козаки, погоджуючись переселитися на Кавказьку лінію. Сенат підтримав це прохання, відзначивши можливість його реалізації без державної допомоги. Постанову Сенату імператор затвердив у 1801 році, а наступного року 3365 козаків (всього близько 7 тис. осіб обох статей) переселилися на Кубань у станиці Воронезьку, Ладозьку, Казанську, Теміжбекську й Тифліську. Цих козаків зарахували до 1-го Кавказького козачого полку⁴⁰. Згодом полк було включено до складу Кубанського козачого війська, який і в своїй назві зберіг зв'язок зі своїм засновником та історичним минулим, отримавши офіційну нову назву 1-го Кавказького, намісника Катеринославського генерал-фельдмаршала князя Потьомкіна – Таврійського.

Відтак, Катеринославське козаچه військо, незважаючи на короткий термін діяльності, показало себе боєздатною і організованою силою, яка могла самостійно і разом з регулярними російськими військовими утвореннями вирішувати важливі бойові завдання, охороняти державні кордони, відбивати напади татарських, турецьких та інших загарбників. Українське козацтво в перший період свого існування, діючи на основі звичаєвого права та сформованих на ньому основних принципів, форм і методів життєдіяльності з часом під впливом різних чинників зазнало значних трансформацій. Втрачаючи колишню незалежність від держави, головні права, владні структури, властиві їм функції, козаки пройшли добру військово-польову виучку, завжди в складних умовах залишалися воїнами і захисниками рідної землі, національної культури і традицій українства.

ПРИМІТКИ

- 1 Очерки истории Украины. – К., 2010. – С. 225.
- 2 Румянцев-Задунайский // Большая советская энциклопедия. – М., 1972. – Т. 22. – С. 392 – 393.
- 3 Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2007. – Т. 2. – С. 521.
- 4 Охлябинин С. Д. Честь мундира: Чины, традиции, лица. Русская армия от Петра I до Николая II. – М., 1994. – С. 76.
- 5 Румянцев-Задунайский // Большая советская энциклопедия. – Т. 22. – С. 393.
- 6 Соловьев С.Б. Светлейший князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический (1739 – 1791) // Генерал-фельдмаршалы России. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 162.
- 7 Охлябинин С. Д. Честь мундира: Чины, традиции, лица. Русская армия от Петра I до Николая II. – С. 76.
- 8 Шамбаров В. Казачество. История вольной Руси. – М., 2007. – С. 310.
- 9 Трут В., Курков Г. Военная энциклопедия казачества. – М., 2009. – С. 168 – 169.
- 10 Очерки истории Украины. – С. 227 – 228.
- 11 Екатеринославское казачье войско // Большая советская энциклопедия. – М., 1972. – Т.9. – С.213.
- 12 Соловьев С.Б. Светлейший князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический (1739 – 1791) // Генерал-фельдмаршалы России. – С. 162.
- 13 Трут В., Курков Г. Военная энциклопедия казачества. – С. 174.
- 14 Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. – Одеса, 2000. – С. 85.
- 15 Казачьи войска. Хроника гвардейских частей. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 17.
- 16 Там само.
- 17 Ukrainika. Org /uq / /ukr/ istoriya ukraini / kozactvo 12205/.
- 18 Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т.2. – С. 308; Охлябинин С.Д. Честь мундира: Чины, традиции, лица. Русская армия от Петра I до Николая II. – С. 304.
- 19 Охлябинин С.Д. Честь мундира: Чины, традиции, лица. Русская армия от Петра I до Николая II. – С. 304.
- 20 Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т.2. – С. 308 – 316.
- 21 Суворов А.В. Походы и сражения в письмах и записках. – М., 1990. – С. 256.
- 22 Там само. – С. 392.
- 23 Соловьев С.Б. Светлейший князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический (1739 – 1791) // Генерал-фельдмаршалы России. – С.163, 173.
- 24 Суворов А.В. Походы и сражения в письмах и записках. – С. 259.
- 25 Там само.
- 26 Там само. – С. 259 – 260.
- 27 Екатеринославское казачье войско // Большая советская энциклопедия. – Т.9. – С. 213.
- 28 Суворов А.В. Походы и сражения в письмах и записках. – С. 280.
- 29 Шамбаров В. Казачество. История вольной Руси. – С.327.
- 30 Суворов А.В. Походы и сражения в письмах и записках. – С. 294.
- 31 Там само. – С. 311.
- 32 Шамбаров В. Казачество. История вольной Руси. – С. 328.
- 33 Соловьев С.Б. Светлейший князь Григорий Александрович Потемкин-Таврический (1739 – 1791) // Генерал-фельдмаршалы России. – С. 192 – 193.
- 34 Шамбаров В. Казачество. История вольной Руси. – С. 163 – 165.
- 35 Там само. – С. 322.
- 36 Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1 – 211.
- 37 Там само. – Спр. 148. – Арк. 1 – 209.
- 38 Трут В., Курков Г. Военная энциклопедия казачества. – С. 175.
- 39 Там само. – С. 74.
- 40 Там само. – С. 175.

УДК 94:355.422](477.6/.7), „1919.10”

Михайло КОВАЛЬЧУК

ОПЕРАЦІЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ НЕСТОРА МАХНА ПРОТИ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ТА В ПІВНІЧНІЙ ТАВРІЇ (ЖОВТЕНЬ 1919 Р.)

На підставі архівних документів вперше відтворено перебіг бойових операцій повстанської армії Нестора Махна проти білогвардійських військ на теренах Катеринославщини і Північної Таврії у жовтні 1919 р., з'ясовано та узагальнено причини військових успіхів повстанських загонів, показано вплив боротьби на внутрішньому фронті на загальне стратегічне становище Збройних Сил Півдня Росії.

Ключові слова: білий рух, Збройні Сили Півдня Росії, повстанський рух, російська громадянська війна, Українська Народна Республіка.

На основе архивных документов впервые отображен ход боевых операций повстанческой армии Нестора Махно против белогвардейских войск на территории Екатеринославщины и Северной Таврии в октябре 1919 г., выяснены и обобщены причины военных успехов повстанческих отрядов, показано влияние борьбы на внутреннем фронте на общее стратегическое положение Вооруженных Сил Юга России.

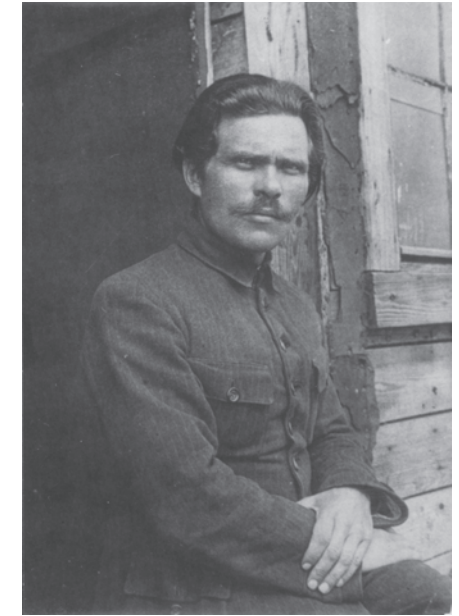
Ключевые слова: белое движение, Вооруженные Силы Юга России, повстанческое движение, русская гражданская война, Украинская Народная Республика.

On the basing of archival documents in research is dericted the course of military actions between the Nestor Makhno's insurgent army and the white troops in the Ekaterinoslav and North Tavria regions, the reasons of military successes of insurgent detachments, the influence of the struggle on the home front for general position Armed Forces of the South of Russia.

Key words: White movement, Armed Forces of the South of Russia, insurgent movement, Russian Civil War, Ukrainian People's Republic.

Влітку 1919 р. російські білогвардійські війська генерала А. Денікіна завдали серйозних поразок Червоній армії на всьому південному театрі воєнних дій громадянської війни. У Приазов'ї й Лівобережній Україні білі розбили 13-ту й 14-ту радянські армії. В ході переможного наступу денікінські Збройні Сили Півдня Росії (ЗСПР) невдовзі зайняли Херсонщину і переважну частину Лівобережжя. Під ударами білих на захід з приазовських степів відступали не лише розбиті червоноармійські частини, але й загони повстанської армії „батька” Нестора Махна. У цій війні махновці вели боротьбу проти білих і червоних, відстоюючи право „трудящих України” на свободу від будь-якого поневолення. Втім, у боях з білогвардійцями на північній Херсонщині

махновські загони зазнали важкої поразки. Лише відступ повстанців на південно-східну Київщину, зайняту армією Української Народної Республіки, врятував їх від остаточного розгрому. Махно зумів майстерно скористатися обставинами, що виникли у зв'язку з початком українсько-білогвардійської війни, уклавши угоду про військову співпрацю з командуванням армії УНР. Отримавши від свого тимчасового союзника боєприпаси, махновські загони наприкінці вересня 1919 р. здійснили прорив білогвардійського фронту в районі Умані. Повстанська армія трьома колонами вирушила на Катеринославщину, звідки Махно збирався повести рішучу й безоглядну боротьбу проти „денікінців”.

Нестор Махно

* * *

Оскільки всі військові сили ЗСПР було скеровано на фронт проти Червоної армії й військ УНР, в розпорядженні Денікіна майже не було резервів, здатних у разі потреби придушити внутрішнє повстання. Автім, білогвардійське командування явно недооцінювало загрозу появи у своєму заплілі повстанських загонів Махна. Заданими білогвардійської розвідки, повстанська армія після прориву фронту налічувала не більше 5 000 бійців¹. Для переслідування повстанців було виділено невеличкий відділ у складі 136-го Таганрозького полку генерала П. Черського, гарматного дивізіону та батальйону Сімферопольського офіцерського полку під командою полковника Робачевського. Але ці сили не змогли перешкодити просуванню махновців до Дніпра. У перших числах жовтня 1919 р. махновська армія безперешкодно дісталася західних повітів Катеринославщини. Щоб зупинити махновців, з Олександрівська до ст. Апостолове було переведено батальйон Слов'янського полку генерала П. Віцентьева². До того, у Миколаєві протягом двох діб було сформовано 2 офіцерські батальйони, летючий загін і гарматну батарею. 1-й Миколаївський офіцерський батальйон (700 чоловік) і батарея відразу ж вирушили до Знаменки, де приєдналися до загону генерала П. Черського, а 2-й Миколаївський офіцерський батальйон (560 баг-

нетів) перейшов до району Апостолове – Кічкас, на допомогу Слов'янському полку³.

2 жовтня центральна колона повстанської армії зайняла Софіївку, а 3 жовтня досягла сс. Чумаків і Томаківки поблизу Олександрівська⁴. Права колона махновців витримала бій з батальйоном Сімферопольського офіцерського полку під ст. Казанка, після чого продовжила свій рух на Нікополь. Щоб перешкодити переправі махновців, на Кривий Ріг було відправлено батальйон Слов'янського полку і бронепотяг. Сам же генерал П. Віцентьєв з батальйоном Слов'янського полку, 2-м Миколаївським офіцерським батальйоном і бронепотягом „Дмитрій Донський” залишив ст. Апостолове і вирушив на Олександрівськ. Зі Знамянки навздогін повстанцям рухався 1-й Миколаївський офіцерський батальйон⁵.

Махновці зайняли Кривий Ріг, завдавши поразки підрозділам Слов'янського полку. Стрімко просуваючись до Дніпра, повстанці захопили ст. Апостолове. Опівдні 4 жовтня передові роз'їзди махновців опанували Нікополь і Хортицю, а надвечір повстанські загони В. Павловського захопили Томаківку. Окремі відділи переправилися з Нікополя і зайняли Велику Знамянку на лівому березі Дніпра⁶. Довідавшись, що залізничний шлях до Олександрівська перерізали повстанці, загін генерала П. Віцентьєва зупинився на ст. Мiroва, що на південь від Томаківки. „Генералу Віцентьєву зі Слов'янським полком не вдалося перехопити банди Махно в районі Апостолове і вони досягли Хортиці і Кічкаської переправи,” – повідомляв начальник штабу військ Новоросійської області ЗСПР генерал В. Чернавін командуванню Добровольчої армії⁷.

4 жовтня А. Денікін категорично наказав „за будь-яку ціну” перешкодити переправі махновців через Дніпро. Командувач Добровольчої армії генерал Май-Маєвський отримав наказ терміново зосередити у районі ст. Пологи полк Чеченської кінної дивізії, що дислокувалася на Харківщині. До ст. Пологи мали бути переведені 1-й армійський запасний батальйон з Ейска і 6-й запасний батальйон з Маріуполя. Два бронепотяги було направлено на лінію Маріуполь – Олександрівськ, а кораблі Дніпровської річної флотилії білих отримали наказ перешкоджати переправі махновців через Дніпро. Загальне керівництво всією операцією покладалося на командира Слов'янського полку, генерала П. Віцентьєва⁸. Переслідування махновців мало здійснюватися без огляду на жодні адміністративні кордони.

Тим часом центральна колона махновських військ безперешкодно наблизилася до Дніпра. Кічкаський міст охороняли лише 2 роти Слов'янського полку. Коли пізно ввечері 4 жовтня махновці наблизилися до Кічкаського мосту, обидві роти без жодного пострілу перейшли на бік супротивника. Бронепотяг „Дмитрій Донський”, що прорвався до мосту з-під Нікополя, відійшов на Олександрівськ⁹.

Зміцнений панцерником „Орлятко”, загін генерала П. Віцентьєва розташувався на ст. Мiroва, звідки збирався повести наступ на Томаківку. Але махновці випередили супротивника і розпочали бій вночі проти 5 жовтня. Ось як згодом описав генерал П. Віцентьєв події під ст. Мiroва: „З півночі до світанку махновці обстрілювали розташування загону гарматним і кулеметним вогнем. На світанку, коли я почав артилерійську підготовку атаки, з боку махновців почулися голосні вигуки: «Мобілізовані, переходьте до нас, вам нічого не буде, видавайте своїх начальників-золотопогонників», внаслідок чого 2 офіцери і три роти 2-го Миколаївського батальйону по-зрадницькому перейшли на бік махновців, і я залишився лише з трьома ротами Слов'янського полку і резервною ротою миколаївців, яка мітингувала. Після цього махновці перейшли в наступ і на протязі чотирьох годин всі атаки було відбито з жорстокими для махновців втратами. Посилюючись поступово чисельно, махновці о 10 годині тісним кільцем оточили нас і я наказав пробиватися. Мені з невеличкою купкою офіцерів і вояків при допомозі кінних розвідників панцерника вдалося пробитися в Тарасівку, звідки без зволікань вирушив до Мелітополя”¹⁰. У бою загинули помічник командира Слов'янського полку, батальйонний і всі ротні командири. Рештки Слов'янського полку і 2-го Миколаївського батальйону, переправившись через Дніпро біля Тарасівки, відступили до Мелітополя¹¹. У найближчому майбутньому загін генерала П. Віцентьєва більше не становив загрози для махновців.

Група махновців

На світанку 5 жовтня повстанська кіннота на чолі з Н. Махном увірвалася до Олександрівська¹². „Неначе в зачароване, сонне царство влетіли махновці: ніхто ще не знав про їхній прорив під Уманню, не мав уявлення про те, де вони; влада не вживала жодних заходів, перебуваючи у звичній тиловій сплячці,” – згадував П. Аршинов¹³. За кілька годин до Олександрівська слідом за кіннотою увійшла й махновська піхота. У місті розташувалися штаб і Реввійськрада повстанської армії. Махновці святкували перемогу і готувалися до нового етапу боротьби за „соціальну революцію”. Культурно-просвітницький відділ Реввійськради видав звернення до повстанців і населення, в якому повідомив про перемоги над „кадетською армією” і в емоційних виразах закликав до боротьби „за вільні безвладні Ради робітників і селян”¹⁴.

Загін генерала П. Черського не міг перешкодити переправі основних сил повстанської армії через Дніпро. 1-й Миколаївський офіцерський батальйон полковника Булгакова було терміново викликано до Катеринослава, а батальйон Сімферопольського полку переведено до ст. Апостолове. 1-й запасний батальйон затримувався в Ейську, а 6-й запасний батальйон зі значним запізненням зосереджувався на ст. Пологи¹⁵. Частини катеринославської бригади державної варті мали утримувати ст. Синельникове.

Війська Новоросійської області діяли проти армії УНР, а війська Київської області ЗСПР були скуті боями з більшовиками на Чернігівщині й Київщині. „Зняти будь-які частини з нашого фронту неможливо, а тому надати реальну допомогу ми не можемо,” – телеграфував 5 жовтня генерал-квартирмейстер штабу військ Київської області А. Шуберський командуванню військ Новоросійської області¹⁶. Відтак, генерал А. Денікін вирішив направити проти махновців Чеченську кінну дивізію, яка знаходилася на Харківщині, у тиловому районі Добровольчої армії. Сформована влітку 1919 р., дивізія була не вельми численною – станом на 18 вересня 1919 р. в її лавах налічувалося 1237 шабель при 19 кулеметах¹⁷. Начальник дивізії, генерал О. Ревішин, мав досвід командування кінними з'єднаннями ще з часів Першої світової війни. У 1917 – 1918 рр. він встиг послужити у військах Центральної Ради та гетьмана П. Скоропадського, після чого перейшов на службу до білих. Командування Чеченською кінною дивізією було першим відповідальним призначенням для О. Ревішина у лавах Збройних Сил Півдня Росії.

За наказом Денікіна, в районі Синельникове – Чаплине – Пологи мали зосередитись 2-й, 3-й і 4-й полки чеченців (1-й Чеченський полк залишався для боротьби з повстанцями на Харківщині). Генерал О. Ревішин мусив перебрати командування всіма військами, що діяли проти Махна¹⁸. Оскільки дивізія не мала артилерії, на ст. Пологи було викликано гарматну батарею полковника Шкурко, що перебувала під Курськом, на фронті проти червоних¹⁹.

Захоплення махновцями Олександрівська стало значним успіхом повстанської армії. Просуваючись на південь, 6 жовтня 2-га повстанська бригада зайняла Великий Токмак, а кіннота на чолі з Н. Махном при підтримці 4-ї бригади атакувала Оріхів²⁰. Підрозділи державної варті і кілька панцерників відбили перші атаки махновців, але зрештою були змушені відступити²¹. Того ж самого дня махновці повели наступ на залізничну станцію Пологи, яку захищали 200 стражників, підрозділи 6-го білогвардійського запасного батальйону і 2 панцерники. Оборonoю станції командував начальник 2-ї армійської запасної бригади полковник Сичов. В ході жорстокого бою махновці захопили Пологи. Загін полковника Сичова відступив на Верхній Токмак. Оскільки частини Чеченської кінної дивізії, 1-й запасний батальйон і обіцяний штабом військ Київської області ЗСПР бронепотяг „Солдат” все ще перебували в дорозі, Сичову було наказано захищати ст. Волноваха²². Розміщені на цій залізничній станції артилерійські склади належало якомога швидше евакуювати. 8 жовтня в Бердянську і Мелітополі також розпочалася евакуація²³.

Вранці 7 жовтня Махно на чолі кінного загону увірвався до свого рідного Гуляйполя. Нечисленний загін державної варті (90 стражників) розбігся, частина стражників потрапила до полону. „Батька” з піднесенням вітали місцеві жителі²⁴. Махно негайно віддав військам наказ, в якому визначив найближчим завданням повстанської армії „якомога швидше перервати південні залізничні магістралі, що з'єднують Крим і Донецький басейн з районами Херсонщини і Київщини, а також відрізати йому (Денікіну. – М. К.) шляхи відступу до Азовського моря”²⁵. 1-ша бригада мала якомога швидше опанувати Олександрівськ і зайняти вузлові залізничні станції Синельникове і Чаплине. Піхота 2-ї бригади і 3-й Донський кінний полк мусили захопити Бердянськ і Маріуполь, а 4-та бригада – здобути Мелітополь. 3-тя бригада, що слугувала армійським резервом, повинна була зосередитися в районі Пологи – Царекостянтинівка – Верхній Токмак. У розпорядженні Махна в Гуляйполі залишалися 1-й Кубанський кінний і 1-й кулеметний полки, а також штабні кінні частини. Передбачалося, що після виходу до узбережжя Азовського моря повстанські частини просуватимуться на Таганрог і Ростов-на-Дону.

Чисельність махновської армії після виходу на Катеринославщину стрімко зростала. Появу загонів Махна в районі Олександрівськ – Бердянськ – Мелітополь місцеве селянство зустріло зі справжнім піднесенням. „Місцеве населення ставиться зі співчуттям і приєднується [до] його банд... Становище в районі повстання ускладнюється співчуттям населення, яке юрбами приєднується до повстанців,” – відзначалося в білогвардійських зведеннях²⁶. До махновців приєднувалися місцеві повстанські загоны, а в деяких селах і все чоловіче населення. Начальник штабу махновської армії В. Білаш згадував: „В цей період полки зростали з

неймовірною швидкістю, вбираючи в армійський організм добровольців... Деякі полки встигли перетворитися на бригади і вже не вистачало рушниць, щоб їх озброїти”²⁷. Неабияк сприяла напливу добровольців і величезна особиста популярність Н. Махна, якого селяни зустрічали як борця за народну свободу і захисника від свавілля влади.

9 жовтня Н. Махно наказав командирів 1-ї повстанської бригади О. Калашникову поповнити свої частини партизанськими загонами, що діяли в районі Олександрівськ – Синельникове – Катеринослав і вздовж узбережжя Дніпра²⁸. З метою покращення управління військами, всю повстанську армію було поділено на чотири корпуси, кожен з яких складався з двох піших бригад, однієї кінної бригади і артилерії. Командиром 1-го Донецького корпусу став О. Калашников, частини якого склали кістяк нового формування. 2-й Азовський корпус очолив 30-річний анархо-комуніст, прапорщик царської армії і повний георгіївський кавалер Т. Вдовиченко. Командиром 3-го Катеринославського корпусу було призначено П. Гавриленка, а 4-го Кримського – В. Павловського²⁹.

Незважаючи на наявність у повстанській армії певної кількості досвідчених командирів, нестача кваліфікованих командних кадрів була однією з головних проблем махновців. Ані Н. Махно, ані його начальник штабу В. Білаш жодного дня не служили в російській царській армії і розпочали свою імпровізовану військову кар’єру щойно після революції. Більшість повстанських командирів з часів служби в царській армії у кращому разі мали звання унтер-офіцерів або ж молодших офіцерів воєнного часу (кадрових офіцерів серед махновців практично не було). Самої ж відваги і кмітливості було недостатньо, щоб забезпечити функціонування військових структур. Як наслідок, постачання і санітарна служба в повстанській армії були майже неналагоджені. Залишав бажати кращого й рівень дисциплінованості бійців, про що красномовно свідчили численні накази повстанських командирів, спрямовані на припинення грабунків, які охопили зайняті повстанцями райони³⁰.

Звістки про успіхи Махна на Катеринославщині застали головнокомандувача ЗСПР Денікіна в Криму, куди він прибув 5 жовтня. У супроводі свого начальника штабу генерала І. Романовського А. Денікін провів кілька днів у робочих візитах до Сімферополя й Одеси, не маючи можливості займатися оперативним керівництвом військами³¹. За відсутності головнокомандувача, у ставці ЗСПР розглядали можливість перенесення боротьби з Махном на лінію Юзівка – Волноваха – Маріуполь, для чого передбачалося виділити боєздатне військове з’єднання зі складу Добровольчої армії³². „В разі неприйняття рішучих заходів рух Махно при явному співчутті і підтримці місцевого населення та цілковитій розгубленості цивільної й військової адміністрації в районі повстання загрожує прийняти великі розміри і, зокрема, відрізати нас від джерел харчування,” – відзначив

помічник начальника оперативного відділу штабу головнокомандувача ЗСПР полковник А. Шкеленко під час розмови по прямому дроту зі штабом Добровольчої армії³³. „Становище ускладнюється загрозою таким пунктам, як Бердянськ, Волноваха, Маріуполь, де [знаходяться] наші значні артилерійські та інші склади, – повідомив генерал-квартирмейстер ставки ЗСПР Ю. Плющик-Плющевський генерала І. Романовського 8 жовтня. – Після евакуації Мелітополя зв’язок з півднем припиняється. Гадав би, що обстановка вимагає зняття з фронту надійних сил для якомога швидшої ліквідації повстання”³⁴.

Чеченська кінна дивізія була надто нечисленною, щоб самотужки впоратися з махновцями. Так, у 2-му Чеченському полку налічувалося лише 150 коней, у 3-му – 360, у 4-му – 30. До того ж, 1-й Чеченський кінний полк залишався на Харківщині. Не випадково зі штабу дивізії просили додатково надіслати проти Махна дивізію піхоти і кілька дивізій кінноти. Втім, у ставці ЗСПР і без того розуміли необхідність підсилити війська, що діяли проти махновців. 8 жовтня генерал-квартирмейстер ставки Ю. Плющик-Плющевський вирішив спрямувати проти Махна 1-шу Терську козаку дивізію зі складу 3-го Кубанського кінного корпусу генерала А. Шкуро (Добровольча армія) і бригаду 9-ї пішої дивізії (війська Київської області ЗСПР)³⁵. „Всі вжиті Вами заходи головком схвалює... – телеграфував наступного дня І. Романовський Ю. Плющик-Плющевському з борту крейсера «Генерал Корнілов». – Головком дозволив використати бригаду дев’ятої дивізії з артилерією, якщо її ще не введено в бій. На виділення однієї кінної дивізії з Добрармії також згоден. Крім того, головком наказав викликати кінну дивізію від Донської армії”³⁶.

Але становище на більшовицькому фронті не дозволяло негайно виділити війська для операцій проти Махна. Після попередніх консультацій було вирішено, що Добровольча армія відправить на Катеринославщину лише одну бригаду зі складу 1-ї Терської дивізії, Донська армія – козаку бригаду, а війська Київської області ЗСПР – 9-ту пішу дивізію. Всі ці частини мали вирушити в запілля за першої нагоди, а до того часу генерал О. Ревішин міг розраховувати лише на власні сили.

2-й Чеченський кінний полк почав зосереджуватися на ст. Чаплине, коли 8 жовтня до ст. Синельникове прибув генерал Ревішин. 9 жовтня до ст. Волноваха прийшли ешелони 3-го й 4-го Чеченського кінних полків (250 шабель), а також батарея полковника Шкурко (2 легкі гармати)³⁷. Оскільки Волноваху належало утримувати „за будь-яку ціну”, сюди було викликано 2-й запасний батальйон (600 багнетів) зі ст. Ясиновата, 1-й Донський саперний батальйон з Таганрога, а також 1-й Миколаївський офіцерський батальйон (650 багнетів) з Катеринослава. Підступи до вузлової залізничної станції Верхній Токмак, що на південь від Пологів, захищав загін полковника Сичова. 1-й запасний батальйон, що саме прибув з Ейська до Маріуполя,

отримав наказ терміново перейти до Бердянська. У Нікополі розташувався батальйон Сімферопольського офіцерського полку, а Дніпровська флотилія білих мала не допустити переправи махновців на лівий берег Дніпра в районі на південь від Олександрівська³⁸.

Опанувавши район Олександрівськ – Пологи – Гуляйполе, махновці розгорнули активний наступ в напрямку Синельникове – Катеринослав. „Противник всюди пасивний, лише в районі на південь від Синельникового помічено посилене пересування тачанок з кулеметами,” – йшлося в оперативному зведенні білогвардійського командування³⁹. На ст. Синельникове перебував Таврійський кінний дивізіон ротмістра Двойченка (270 шабел) і бронепотяг „Дмитрій Донський”, район ст. Чаплине займали 3 ескадрони 2-го Чеченського полку під командою полковника А. Рибасова і бронепотяг „Полковник Запольський”. 1-й повстанській бригаді спільно з партизанським загonom Петренка вдалося захопити Славгород. 9 жовтня авангардні відділи махновців вибили кінноту чеченців зі ст. Чаплине⁴⁰.

Поки повстанські частини просувалися на Синельникове, на східному напрямку махновці зайняли Царекостянтинівку. Захоплення повстанцями цієї вузлової залізничної станції остаточно відрізало Північну Таврію від залізничного сполучення з Катеринославом і Таганрогом.

Сили білогвардійців у Північній Таврії були нечисленними. 1-й запасний батальйон, який ледь встиг прибути до Бердянська з Маріуполя, було скеровано до Верхнього Токмака, на допомогу полковнику Сичову. У Бердянську залишилася лише команда запасного панцерного дивізіону, жоден з офіцерів якої не мав бойового досвіду. Начальником оборони міста призначено полковника Гладких⁴¹. У сусідньому Маріуполі знаходилися 150 вояків унтер-офіцерської інструкторської роти, окремі підрозділи 6-го запасного батальйону і піша рота міської державної варті. Стримувати махновські відділи, що наступали з району Олександрівська на Мелітополь, було доручено загону генерала П. Віцентьєва (рештки Слов'янського полку і 2-го Миколаївського батальйону, мелітопольська державна варта і комендантська рота)⁴².

Основні сили повстанського корпусу В. Павловського рухалися до Криму вздовж лівого берега Дніпра. Ввечері 9 жовтня повстанські відділи під командою Володіна (помічника Павловського) захопили Мелітополь⁴³. Загін генерала П. Віцентьєва відступив з міста без особливого опору. Білогвардійці зайняли оборонні позиції в районі на південний захід від міста, прикриваючи кримський напрямок. Оскільки Володін не поспішав просуватися далі, генерал Віцентьєв також дотримувався вичікувальної тактики. 11 жовтня з Севастополя до Перекопа було відправлено білогвардійський загін полковника Висоцького у складі 40 офіцерів, 2 маршевих рот і гарматної батареї⁴⁴. Ці незначні сили мали запобігти проникненню махновців на кримський півострів.

10 жовтня генерал О. Ревішин віддав військам накази, в яких визначив стратегію операції проти махновців. Таврійський кінний дивізіон ротмістра Двойченка при підтримці бронепотяга „Дмитрій Донський” мав просуватися зі ст. Синельникове на Олександрівськ. 2-й Чеченський кінний полк і бронепотяг „Полковник Запольський” отримали наказ повернути ст. Чаплине, а 1-й Донський саперний батальйон, бронепотяг „Солдат” і загін полковника Сичова (1-й і 6-й запасні батальйони) мали наступати на Пологи – Царекостянтинівку. На ст. Волноваха зосереджувалися 1-й Миколаївський батальйон з 4 гарматами, батарея полковника Шкурко, 2-й армійський запасний батальйон і 3-й Чеченський кінний полк. Рота 2-го запасного батальйону і 4-й Чеченський кінний полк мали вирушити зі ст. Волноваха до Маріуполя, начальником залоги якого було призначено полковника Малиновського⁴⁵.

11 жовтня 2-й Чеченський полк полковника А. Рибасова при підтримці бронепотяга „Полковник Запольський” атакував ст. Чаплине. Чеченцям вдалося завдати поразки махновцям (160 повстанців загинули, решта розбіглася), але наступ Таврійського кінного дивізіону на Олександрівськ розгортався менш вдало. 11 жовтня махновські загони, наступаючи зі Славгорода, контратакували білих під Синельниковим. Генерал Ревішин наказав командирі бригади катеринославської державної варті полковнику Папкевичу об'єднати в своїх руках командування військами катеринославського і синельниківського районів. „Наказую діяти якомога рішучіше для ліквідації, пам'ятаючи, що противника справжнього немає, а є лише банди розбійників,” – йшлося в наказі О. Ревішина⁴⁶. Однак зупинити наступ махновців під ст. Синельникове білогвардійцям не вдалося. „Якщо підтримка не надійде негайно, Синельникове буде відрізано, зв'язок з Харковим перервано і увесь район опиниться охоплений повстанням,” – телеграфував 11 жовтня губернатор С. Щетинін командуванню Добровольчої армії⁴⁷.

З Павлоградського повіту до Синельникового було терміново відправлено зведений загін державної варті полковника Косоротова. Білогвардійці зупинили просування махновців до ст. Синельникове, але організувати контрнаступ у відповідь не змогли. У боях під ст. Чаплине повстанцям навіть вдалося відбити у білих бронепотяг „Полковник Запольський”.

Поки загін полковника Сичова і 1-й Донський саперний батальйон полковника Талалаєва готувалися наступати на Пологи й Царекостянтинівку, махновці вкотре перехопили ініціативу до своїх рук і атакували Бердянськ. Стрімко просуваючись з району Царекостянтинівки, повстанські частини менш ніж за добу вийшли до азовського узбережжя. „Становище наше чудове,” – телеграфував начальник оборони міста полковник Гладких генералу Ревішину ще ввечері 10 жовтня⁴⁸. Але на світанку 11 жовтня махновські загони атакували Бердянськ. Близько 500 офіцерів і вояків, що склали

залогу міста, зовсім не чекали нападу і навіть не мали при собі належної кількості зброї, якої не бракувало на військових складах. „Поспіхом вишикувалися, вислухали в похмурому мовчанні незв'язну, замість запальної, промову начальника оборони і, не використавши й десятої долі наявного озброєння, рушили в різних напрямках з міста назустріч ворогу,” – згадував один з оборонців міста⁴⁹. В ході кількохгодинного бою махновці зламали опір білих і увірвалися до Бердянська. Офіцери й бійці запасного панцерного дивізіону розбіглися, частина вояків перейшла на бік повстанців, а рештки залоги на чолі з начальником артилерійського складу полковником Первозванським знайшли порятунок на прибережній косі, звідки їх забрали пароплави⁵⁰.

Як стверджував у спогадах начальник штабу махновської армії В. Білаш, в Бердянську до рук повстанців потрапили 2 000 гарматних набоїв, 26 гармат, 3 000 000 рушничних набоїв, 50 кулеметів, 5 танкерів і 3 000 комплектів англійського обмундирування⁵¹. Відразу ж після зайняття міста махновці висадили в повітря склад артилерійських снарядів і спалили значну частину спорядження⁵². „З перших же днів «вільне» місто наводнили тисячі селянських підвід, на які вантажилося з крамниць все, що було, і майже три тижні на підводах вивозилися снаряди, набої, зброя, спорядження, що вціліли при вибуху складів. Все це вивозилося селянами до своїх сіл,” – згадував сучасник⁵³.

Втрата Бердянська справила помітне враження на денікінське командування. Варто було повстанцям захопити ще й Маріуполь, як під удар потрапляла й розташована в Таганрозі ставка ЗСПР. 11 жовтня А. Денікін розпорядився вжити всіх заходів для прискорення перекидання 1-ї Терської дивізії і Донської бригади до району ст. Волноваха. Зважаючи на серйозність становища, генералу Ревішину було підпорядковано всі війська, що діяли проти повстанців Махна, включно з розташованими у Криму частинами. Увечері 11 жовтня бойовий склад цих військ розподілявся таким чином: район ст. Волноваха – 1250 багнетів, 150 шабель, 6 гармат і 7 кулеметів, район ст. Розівка – 500 багнетів, 6 гармат, 8 кулеметів, 1 бронепотяг, Катеринослав – 250 багнетів, 590 шабель, 6 гармат, 10 кулеметів, ст. Синельникове – 270 шабель і 1 бронепотяг, ст. Просяна – 150 шабель, 6 кулеметів, 1 бронепотяг, Маріуполь – 50 шабель, 26 багнетів і 2 кулемети⁵⁴.

Надвечір 11 жовтня 1-й Донський саперний батальйон і бронепотяг „Солдат” з боєм зайняли ст. Царекостянтинівка⁵⁵. Оскільки потреба прикривати Бердянськ з півночі відпала, до Царекостянтинівки перейшли 1-й і 6-й запасні батальйони. Деморалізований 6-й запасний батальйон було скеровано до Маріуполя, а 1-й запасний батальйон разом зі щойно прибулою з Сімферополя ротою 7-го запасного батальйону склав загін полковника Талалаєва. Але наступ на ст. Пологи тепер не входив до

планів О. Ревішина – головним завданням стала оборона Маріуполя. Генерал вирішив тимчасово відмовитися від наступальних дій і частиною своїх сил зміцнити маріупольську залогу. Щоб занадто не ослабити царекостянтинівський напрямок, до ст. Волноваха було викликано з Чугуєва 1-й Чеченський кінний полк.

Станом на 12 жовтня залогу Маріуполя складали: інструкторська рота, особлива рота 2-го запасного батальйону, рота військового начальника і 4-й Чеченський кінний полк (менше сотні бійців з двома кулеметами)⁵⁶. 12 жовтня Ревішин відправив до Маріуполя гарматну батарею полковника Шкурко, роту зі складу 6-го запасного батальйону (350 вояків) і бронепотяг „Солдат”⁵⁷. Крім того, 12 жовтня до Маріуполя прибули доправлені на баржі рештки бердянської залоги (160 вояків при 2 важких гарматах і 2 кулеметах). Вночі проти 13 жовтня до Маріуполя дісталися пароплавом начальник бердянської повітової державної варти і близько 100 вояків, що врятувалися від повстанців. У маріупольський порт прибули кораблі Дніпровської флотилії ЗСПР, англійський крейсер і міноносець⁵⁸. Поступово паніка в місті вщухла, а вже 14 жовтня начальник залоги полковник Малиновський мало не готувався до наступу на Бердянськ.

Полковник Сичов скаржився командуванню, що слабкість піхоти і відсутність кінноти не дають змоги здобути ст. Пологи. Генерал О. Ревішин також вважав, що без значних сил кінноти знищити рухливі махновські загони неможливо. 12 жовтня Ревішин телеграфував до ставки ЗСПР: „Вважаю ситуацію надзвичайно серйозною. Махно, сп'янілий від успіху і підсилений засобами, користуючись місцями співчуттям населення, нахабніє. На такій величезній території незначними наявними силами ліквідувати повстання важко, обіцяні кінні частини не йдуть”⁵⁹.

Проти переведення з'єднань козачої кінноти на Катеринославщину в час напружених боїв з червоними виступало командування Донської армії. Намагався протидіяти цьому й командир 3-го Кубанського кінного корпусу генерал А. Шкуро, частини якого були втягнуті в жорстокі бої з більшовиками. 12 жовтня А. Шкуро звернувся до командування з проханням затримати перекидання 1-ї Терської дивізії, щоб дати йому змогу здійснити операцію проти червоної кінноти С. Будьонного⁶⁰. У ставці ЗСПР відхилили це прохання, але справа знову затяглася. На фронті під Києвом також точилися запеклі бої з більшовиками, і командування військ Київської області ЗСПР не поспішало перекидати частини 9-ї дивізії до району ст. Синельникове, як того вимагав головнокомандувач. 14 жовтня А. Денікін, враховуючи важке становище на київському фронті, дозволив виділити для операцій проти Махна лише зведено-стрілецький полк зі складу 9-ї дивізії⁶¹. Крім того, він наказав командуванню 5-го кінного корпусу, частини якого вели бої з більшовиками на путівльському напрямку, виділити для операцій проти Махна зведений полк 9-ї кінної дивізії.

Поки денікінське командування шукало сил для знищення махновської армії, становище в запіллі білих на Катеринославщині погіршувалося. Після захоплення району Олександрівськ – Мелітополь – Бердянськ Махно не збирався зупинитися на досягнутому. 13 жовтня „батько” наказав повстанській армії зайняти лінію Катеринослав – Синельникове – Чаплине – Гришине – Волноваха – Маріуполь, а по змозі заволодіти й Кримом. При цьому 1-й Донецький корпус мав зосередити свої головні сили у районі ст. Синельникове (зі штабом в Олександрівську) і підпорядкувати район Олександрівськ – Катеринослав – Синельникове – Чаплине. 2-й Азовський корпус отримав наказ опанувати район Волноваха – Маріуполь – Широка, згрупувавши головні сили у районі ст. Волноваха. 3-й Катеринославський корпус (штаб на ст. Пологи) мав зайняти кіннотою ст. Гришине, а піхотою – район Гуляйполе – Пологи. 4-й Кримський корпус (штаб в Мелітополі) повинен був захопити Генічеськ, Джанкой, Керч, Феодосію і, зв'язавшись з „кримськими повстанцями”, здобути Крим⁶².

Наступ 1-го Донецького корпусу О. Калашникова на синельниківському напрямку відбувався з перемінним успіхом. Махновці захопили Чаплине і Демурине, відкинувши на схід 2-й Чеченський кінний полк. 16 жовтня А. Денікін призначив командувачем синельниківської групи генерала А. Корвін-Круковського, при чому державна варта залишалася у підпорядкуванні губернатора С. Щетиніна⁶³. Поки Корвін-Круковський їхав з Таганрога до ст. Синельникове, 2-й Чеченський полк кінним наскоком заволодів ст. Демурино. 17 жовтня чеченці після двогодинного бою зайняли ст. Просяна, але під вогнем ворожого бронепотяга були змушені відступити⁶⁴.

Активно розгортався наступ махновців на маріупольському напрямку. Командир 2-го Азовського корпусу Т. Вдовиченко прагнув будь-якою ціною здобути Маріуполь і атакувати Таганрог. Вже 13 жовтня махновські загони повели наступ на ст. Царекостянтинівка, але 1-й Донецький саперний батальйон відбив усі атаки повстанців. 14 жовтня з Волновахи до Царекостянтинівки було направлено 3 ескадрони 3-го Чеченського кінного полку⁶⁵. 1-й Чеченський полк саме прибув на ст. Волноваха, коли 14 жовтня станцію атакували махновці. Ось що згадував офіцер полку про становище у Волновасі: „Обстановка була невизначеною і тривожною. Ніхто напевно не знав, де противник, а був він десь поблизу і часом обстрілював вокзал своєю артилерією. Штаб дивізії сильно нервувалася; тільки що розривом снаряда на платформі було важко поранено полковника Якобсона (харківського улана), якому відірвало ліву руку. Мене приспішували з розвантаженням і вимагали виводити коней східцями прямісінько на шлях – оскільки всі платформи було забито військовими частинами, які розвантажувалися... Обстановка довкола була настільки

невідомою, що ми в ескадроні увесь час тримали чергові взводи і висилали ближню розвідку”⁶⁶.

15 жовтня до Волновахи прибув перший ешелон донської козачої бригади, виділеної зі складу 1-ї Донської зведеної дивізії генерала Савельєва (2-й Донецький корпус). Бригада складалася з 1-го конвойного і 62-го Донецького полків і за наказом командувача Донської армії генерала В. Сідоріна стала називатися 2-ю Донською зведеною кінною бригадою⁶⁷. Зважаючи на прибуття до білогвардійців підкріплень, Т. Вдовиченко не ризикнув ув'язуватися у вирішальний бій за Волноваху. Головною метою повстанського командира було здобуття Маріуполя.

17 жовтня донські сапери, підрозділи 3-го Чеченського полку і загін полковника Талалаєва, витримавши жорстокий бій з махновцями, відступили з Царекостянтинівки на ст. Розівка⁶⁸. На допомогу їм було скеровано частини 2-ї Донської зведеної кінної бригади з Волновахи. 17 жовтня до Волновахи прибув з-під Путивля зведений полк 9-ї кінної дивізії під командою полковника В. Виграна (622 багнети і 230 шабель при 30 кулеметах), командирований зі складу 1-ї дивізії 5-го кінного корпусу Добровольчої армії. Один з офіцерів полку згадував: „На Махно дивилися, як на бандита, з яким легко справитися, і настрій у всіх був бадьорий”⁶⁹.

А. Денікін вимагав за будь-яку ціну зупинити просування махновців до Маріуполя. „У боротьбі з бандами Махно і населенням, що приєднується до нього зі зброєю в руках, головком наказав діяти безжально,” – телеграфували до штабу генерала О. Ревішина зі ставки 17 жовтня⁷⁰. Однак Ревішин наполягав на тому, що без обіцяної 1-ї Терської козачої дивізії розпочинати загальну операцію проти Махна неможливо. Коли з'ясувалося, що дивізія затримується на більшовицькому фронті, 17 жовтня ставка ЗСПР категорично зажадала від штабу Донської армії негайно відправити дивізію в розпорядження О. Ревішина. 19 жовтня А. Денікін телеграфував командуванню Донської армії: „Наказую негайно вивести дивізію з бою і спішно вести в запілля. Махновцями зайнято Олександрівськ, Мелітополь, Бердянськ, і сьогодні вони ведуть наступ на Маріуполь. Злочин тих, хто затримує дивізію, не має виправдання”⁷¹. Але втручання Денікіна нічого не змінило: дивізія й далі перебувала в боях з червоними. Командир 3-го Кубанського корпусу генерал А. Шкуро мотивував це важким становищем на більшовицькому фронті, де його військам протистояли переважаючі сили ворожої кінноти. Поступившись наполегливим вимогам зі ставки, командувач Донської армії віддав розпорядження про переведення до району Чаплине – Синельникове лише 2-ї бригади 1-ї Терської козачої дивізії.

Тим часом частини махновського 2-го Азовського корпусу просувалися на схід, наближаючись до Маріуполя й охоплюючи Волноваху з півночі й півдня. Під загрозою захоплення повстанцями опинився Кримський

півострів. Загін генерала П. Віцентьєва (800 багнетів, 100 шабель, 8 гармат) займав район ст. Сокологірне. 19 жовтня поблизу німецької колонії Александрфельд розвідувальний загін білих розгромив 15-й Казанський полк 4-го Кримського корпусу махновців⁷². Але, незважаючи на цей успіх, загін генерала П. Віцентьєва навряд чи міг зупинити просування значних сил махновців.

У Криму знаходилися лише нечисленні запасні військові частини. Позиції на Перекопі майже не охоронялись. Полковник Чарховський, комендант розташованого поблизу Перекопа м. Вірменський Базар, повідомляв: „У моєму розпорядженні для розвідки попереду Перекопа мається лише п'ятдесят стражників і дванадцять добровольців, озброєних рушницями Бердана і то з обмеженою кількістю набоїв... Будь-які активні дії при таких силах геть неможливі”⁷³. Начальник залоги Севастополя генерал В. Субботін розпорядився направити до Перекопа надійний військовий підрозділ, а також тримати наготові по одній роті (100 вояків) в Керчі, Сімферополі та Євпаторії. Крім того, в розпорядження генерала П. Віцентьєва було вислано 2 бронепотяги⁷⁴.

18 жовтня генерал О. Ревішин направив до ставки ЗСПР доповідь, в якій визначив сили Махна в 5 000 багнетів, 2 000 шабель, 20 гармат і 500 кулеметів. Водночас, за підрахунками О. Ревішина, в районі Волноваха – Розівка – Маріуполь білогвардійці мали 3 700 багнетів, 2 000 шабель, 14 гармат і 45 кулеметів. Очікувалося прибуття до Маріуполя Кавказького офіцерського полку зі складу військ Чорноморського узбережжя ЗСПР, а до району ст. Гришине – 1-ї Терської дивізії й зведено-стрілецького полку. „Після прибуття всіх очікуваних частин гадаю перейти в загальний наступ з усіх відтинків з метою оточити і знищити всі банди і стерти з лиця землі осине гніздо повстанців,” – резюмував у доповіді О. Ревішин⁷⁵. 19 жовтня авангардні частини 1-ї Терської козачої дивізії прибули до ст. Чаплине. Основні сили 2-ї бригади дивізії (близько 1 000 шабель) було спрямовано до Волновахи. Водночас, на ст. Гришине почали прибувати ешелони зведено-стрілецького полку зі складу 9-ї білогвардійської дивізії (війська Київської області ЗСПР).

Однак білогвардійські підкріплення прибували повільніше, ніж наступали махновці. 18 жовтня повстанські частини атакували на ст. Розівка, але були відбиті контратакою донських саперів, втративши 3 кулемети і 200 полонених⁷⁶. Та вже на світанку 19 жовтня махновці повели наступ на Маріуполь. Довідавшись про це, опівдні того ж дня генерал О. Ревішин наказав 2-й Донській зведеній бригаді полковника Н. Морозова рухатися похідним порядком зі ст. Розівка до Маріуполя⁷⁷. З Волновахи до Маріуполя було відправлено залізницею 2 ескадрони зведеного полку 9-ї кінної дивізії і бронемайданчик з гарматою й кулеметами. Але підкріплення могли дістатися Маріуполя не раніше ранку наступного дня. Ввечері 19

жовтня донці розбили невеличкий махновський відділ біля ст. Осланове, але встигнути до розв'язки бою під Маріуполем вже не могли⁷⁸.

Білогвардійська залога Маріуполя мала низьку боєздатність. Підрозділи 2-го запасного батальйону склалися з ледь озброєних гімназистів і студентів, 6-й запасний батальйон ще не прийшов до тям після поразки під Пологами, деморалізований бердянський загін полковника Гладких взагалі мало надавався для бойових дій, а 4-й Чеченський полк налічував у бойовому складі лише 60 шабель⁷⁹. Після того, як махновці збили білогвардійські застави біля Ялти і ст. Мангуш, переважна частина маріупольської залоги зосередилася на західних підступах до міста. Але махновська кіннота, здійснивши обхід, відрізала сили супротивника від Маріуполя. Охоплені панікою білі почали відступати, а тим часом повстанська кіннота увірвалася до міста. Нечисленні білогвардійські підрозділи (140 чоловік) кинули зброю й розбіглися, причому першим зник з міста начальник залоги полковник Малиновський. До вечора 19 жовтня махновці без особливого опору зайняли Маріуполь, захопивши значні запаси військового майна⁸⁰.

Отже, шлях на Таганрог було відкрито. У ці дні часопис Реввійськради повстанської армії „Шлях до волі” багато писав про евакуацію денікінської ставки з Таганрога і селянські повстання, які нібито відбувалися в Криму⁸¹. Основні сили піхоти 2-го Азовського корпусу після взяття Маріуполя розгорнули наступ вздовж залізниці на Волноваху, а 2-га кінна бригада вирушила на Таганрог⁸². Рештки маріупольської білогвардійської залоги відкотилися до станиці Новомиколаївської. Деморалізовані частини, кинувши гармати, прихопили з Маріуполя запаси спирту і влаштували в станиці пиятику, яка супроводжувалася грабунками і безчинствами над населенням. Це тривало, допоки за вказівкою коменданта Головної квартири ставки ЗСПР все чоловіче населення станиці Новомиколаївської не почало готуватися до оборони від повстанців. 100 стариків і юнаків озброїлися, виставивши довкола станиці застави⁸³.

20 жовтня Денікін наказав Ревішину докласти усіх зусиль, щоб 21 жовтня повернути Маріуполь. Генерал негайно пообіцяв головнокомандувачеві зробити все можливе. Не чекаючи прибуття морем Кавказького офіцерського полку, О. Ревішин звелів колишнім частинам маріупольської залоги готуватися до наступу на Маріуполь⁸⁴. Підрозділи зведеного полку 9-ї кінної дивізії були змушені повернутися на ст. Волноваха, оскільки залізниця виявилася в руках махновців. Для наступу на Маріуполь призначалася 2-га Донська зведена бригада полковника Н. Морозова, якій було дано команду здобути місто не пізніше 21 жовтня.

Становище ставки ЗСПР після зайняття махновцями Маріуполя ставало справді небезпечним. Станом на 18 жовтня залога Таганрога налічувала лише 306 багнетів, не рахуючи дрібних підрозділів, що перебували при штабі головнокомандувача⁸⁵. У розпорядженні А. Денікіна не

Генерал В. Май-Маєвський

було резервів, щоб зупинити просування повстанців до Таганрога. Як згадував керівник відділів законів і пропаганди Особливої наради при головнокомандувачеві ЗСПР К. Соколов, у ставці Денікіна спалахнула справжня паніка, що охопила навіть іноземні місії. „Викликані з фронту кубанці ніяк не могли дійхати внаслідок псування залізниці повстанцями, офіцерський полк з Кавказького узбережжя затримувався внаслідок шторму, – писав згодом К. Соколов. – Захищатись не було чим. Денікін хоча й не відреагував на численні прохання підлеглих виїхати з Таганрога, у розмовах з найближчими співробітниками не приховував, що становище дуже серйозне”⁸⁶.

21 жовтня командувач Добровольчої армії В. Май-Маєвський

телеграфував командирі 3-го Кубанського корпусу А. Шкуро: „Маріуполь зайнято махновцями, що створює вже загрозу ставці. Сподіваюся, з огляду на таку ситуацію, незважаючи на відомі мені важкі умови, в яких Ви знаходитесь до підходу частин Мамонтова, все ж, з властивою Вам енергією, приймете негайно і рішуче всі заходи для того, щоб Терську дивізію було перекинута до генерала Ревішина в найкоротший термін”⁸⁷.

Однак становище на більшовицькому фронті було надзвичайно важким. 19 жовтня червоний кінний корпус С. Будьонного завдав поразки козацькій кінноті 3-го Кубанського і 4-го Донського корпусів, а 20 жовтня переважаючі сили більшовиків захопили Орел. Білогвардійські війська на московському напрямку перейшли до оборони. Генерал А. Шкуро направив А. Денікіну доповідь, в якій вказував на катастрофічні наслідки зняття Терської дивізії з більшовицького фронту: „За обов’язком воїна й громадянина доповідаю, що протистояти Кінній армії Будьонного я не можу. Ця армія, зосереджена в числі 15 тис. шабель у районі Грязі, веде тепер жорстокий наступ на наші частини. У моєму розпорядженні є близько 600 шабель Кавказької дивізії, яка у даний момент втратила коней, і 1 500 шабель – залишки корпусу Мамонтова. Залишається Терська дивізія мого корпусу – близько 1 800 шабель з добрим кінським складом, але ця дивізія за Вашим наказом в мене забирається... для відправки в Таганрог, задля

знищення діючих там махновських банд. В силу викладеного вище віддаю наказ – завтра залишити Воронеж”⁸⁸. Таким чином, рішення денікінського командування про ослаблення задіяних на більшовицькому фронті сил виявилось фатальним. 24 жовтня червона кіннота заволоділа Воронежем, після чого більшовицькі армії розгорнули наступ на Курськ, а кінний корпус Будьонного атакував праве крило Добровольчої армії. Під ударами переважаючих сил супротивника білогвардійські війська невдовзі почали відступати.

Поки білогвардійське командування з’ясовувало, де взяти частини для порятунку денікінської ставки, махновці перейшли в активний наступ на катеринославському і волноваському напрямках. Частини 1-го Донецького корпусу О. Калашникова, утримуючи Славгород, атакували ст. Синельникове. Станом на 19 жовтня білі в цьому районі мали лише 500 багнетів і 300 шабель⁸⁹. 19 жовтня підрозділи Джигітського кіннопартизанського загону зі складу 1-ї Терської козачої дивізії відбили атаку махновців на ст. Чаплине. 20 жовтня інші частини терців, разом зі зведеним полком 9-ї кінної дивізії, завдали поразки повстанській кінноті під ст. Петровська, неподалік Волновахи.

Частини повстанського 1-го Донецького корпусу посилили натиск у катеринославському районі. Вранці 21 жовтня махновці захопили ст. Синельникове, змусивши Таврійський кінний дивізіон і підрозділи зведено-стрілецького полку до відступу⁹⁰. Катеринослав виявився відрізаним від безпосереднього залізничного сполучення з військами генерала О. Ревішина і дедалі більше нагадував обложеної з усіх боків фортецю. Білогвардійська залога міста налічувала лише 300 багнетів і 500 шабель, причому запасний батальйон 5-ї пішої дивізії вважався ненадійним⁹¹.

З Синельникова і Олександрівська Катеринославу загрожували махновці, на лінії Синельникове – Чаплине курсував махновський бронепотяг „Пам’яті Лютого” (відбитий у білих „Генерал Гейман”). О. Ревішин наказав командувачеві катеринославсько-синельниківської групи А. Корвін-Круковському негайно відбити Синельникове і наступати на Олександрівськ. Генерал-квартирмейстеру штабу ставки ЗСПР Ю. Плющик-Плющевському О. Ревішин заявив: „Віддачу Маріуполя і Синельникова я розглядаю як епізоди. Коли перейду в загальний наступ, то битиму Махна, як захочу”⁹².

Але становище катеринославської залоги погіршувалося з кожним днем. 22 жовтня генерал А. Корвін-Круковський наказав розпочати евакуацію міста. Це розпорядження викликало гнівну реакцію командувача Добровольчої армії В. Май-Маєвського, який ледь не звільнив А. Корвін-Круковського з посади. Опам’ятавшись, Корвін-Круковський скасував наказ про евакуацію, а Май-Маєвський 23 жовтня телеграфував

Відділ білогвардійської кінноти

Ревішину: „Тимчасово Катеринослав повинен розраховувати лише на власні сили, використовуючи могутню взаємодію водних перешкод”⁹³. Зосереджені в Павлограді й Лозові білогвардійські частини мали обмежуватися лише обороною зайнятих позицій.

Всю увагу білогвардійського командування в ці дні було прикуто до операцій на маріупольському напрямку. Вранці 21 жовтня 2-га Донська зведена бригада кінною атакою здобула Маріуполь. Повстанці зазнали важких втрат: лише 5-й Гуляйпольський кінний полк втратив близько 200 бійців вбитими й пораненими. До рук донців потрапив також повстанський обоз, 2 гармати і кілька кулеметів⁹⁴. Того самого дня до міста зі сходу увійшли авангардні частини маріупольського загону, а 22 жовтня прибув Кавказький офіцерський полк (700 багнетів). Командир полку, полковник П. Бородаєвський, вступив у командування зосередженими в маріупольському районі білогвардійськими частинами⁹⁵.

Таким чином, загрозу наступу махновців на Таганрог було ліквідовано. У ставці ЗСПР звістка про взяття Маріуполя викликала полегшення і рішучість будь-якою ціною покінчити з повстанням. 21 жовтня начальник штабу головнокомандувача телеграфував генералу О. Ревішину: „Головком наказав знову підтвердити: з махновцями чинити без жалю. Полонені, до взводних і окремих [командирів], мають знищуватися, так само, як і наші, що потрапили до полону і були знову захоплені нами”⁹⁶.

Командир 2-го Азовського повстанського корпусу Т. Вдовиченко не мав наміру здаватися. 22 жовтня махновські частини розгорнули наступ на Волноваху. „Становище Волновахи зараз дуже важке, – повідомляли зі штабу генерала О. Ревішина 22 жовтня. – Противник значними силами потіснив наші кінні частини і вже зайняв Валер’янівку, обходячи Волноваху з півночі. Наша кіннота, драгуни 9 полку і Гірсько-Моздокський коза-

чий полк знаходяться на схід від села Валер’янівки. Вимальовується загроза можливості розриву залізничного сполучення на північ від Волновахи, про що попереджено ешелони з військами, які прямують до Волновахи”⁹⁷. Виснажений двотижневими боями загін полковника Талалаєва, що перебував на ст. Розівка, не міг допомогти волноваській групі білих. „Становище тут дуже серйозне, але я все ж таки гадаю, що викручуся,” – заявив генерал О. Ревішин під час розмови по прямому дроту зі ставкою ЗСПР⁹⁸.

У Ревішина були підстави для оптимізму. Терські козаки і Миколаївський офіцерський батальйон упродовж кількох днів успішно відбивали всі атаки махновців на ст. Волноваха. Крім того, саме в цей час на „внутрішній фронт” почали прибувати частини 1-ї Терської козачої дивізії. Вже 23 жовтня О. Ревішин розробив план наступальних операцій проти махновської армії. Генерал розраховував, що прибуття в його розпорядження боєздатних військових з’єднань з фронту дозволить швидко покінчити з силами Махна. Теоретично, він мав рацію. В історії боротьби білогвардійців з махновським повстанням наприкінці 1919 р. починалася нова сторінка: тепер повстанцям протистояли регулярні, добре вишколені й доволі численні військові з’єднання, а не слабкі й розрізнені резервні частини.

Таким чином, внаслідок відсутності у запіллі білогвардійських військ значних резервів, незорі простори Приазов’я на початку жовтня 1919 р. виявилися майже цілковито беззахисними перед повстанською армією. Діючи агресивно й сміливо, махновці за кілька тижнів захопили значні терени Катеринославщини і Північної Таврії. Про розмах операцій загонів Махна свідчить той факт, що повстанці ледь не зайняли ставку генерала Денікіна в Таганрозі. Допоки силам Махна протистояли запасні батальйони і охоронні підрозділи, успіх незмінно був на боці повстанців. Тож денікінському командуванню довелося терміново знімати для операцій проти Махна війська з більшовицького фронту. Прибуття цих військ на Катеринославщину неминуче схиляло чашу військового успіху на бік білих. Інша річ, що в час найвищої напруги у боях ЗСПР з Червоною армією перекидання кількох з’єднань на „внутрішній фронт” ставило під питання успіх наступу на московському напрямку. Ризиковане рішення денікінського командування означало для білих хистке балансування на межі військової катастрофи, яке в перспективі також мало цілком передбачувані наслідки.

ПРИМІТКИ

- 1 Російський державний військовий архів (далі – РГВА). – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 25. – Л. 197; Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 47; Там же. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 179. – Л. 133.
- 2 Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 41.
- 3 Там же. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 138. – Л. 378 об. – 379 об.; Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 42 – 45.
- 4 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К., 1993. – С. 312.

- 5 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 58а; Там же. – Д. 16. – Л. 248.
- 6 Там же. – Д. 15. – Л. 35, 49, 58, 58а, 59а, 61, 114; Там же. – Д. 16. – Л. 248.
- 7 Там же. – Д. 15. – Л. 38.
- 8 Там же. – Л. 27, 29, 39.
- 9 Там же. – Д. 16. – Л. 103; Там же. – Д. 15. – Л. 28, 64 – 66.
- 10 Там же. – Д. 15. – Л. 99. – 100.
- 11 Ваврик В. Карпатороссы в Корниловском походе и Добровольческой армии. – Львов, 1923. – С. 23; РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 173.
- 12 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 313; Коммунисты среди партизан (Отчет Екатеринославского Губкома Зафронтбюро ЦК КП(б)У) // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С. 94.
- 13 Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 137.
- 14 Див.: Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. Документы и материалы. – М., 2006. – С. 203 – 205.
- 15 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 96, 110, 146.
- 16 Там же. – Л. 28.
- 17 Там же. – Д. 35. – Л. 143
- 18 Там же. – Д. 15. – Л. 59, 62 – 64.
- 19 Там же. – Л. 28об., 54, 62, 95.
- 20 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 314.
- 21 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 110, 125, 173, 200, 212; Там же. – Д. 16. – Л. 248.
- 22 Там же. – Д. 15. – Л. 111 – 113, 148 – 149, 167, 173, 268; Там же. – Д. 16. – Л. 248об.
- 23 Там же. – Д. 15. – Л. 246, 265, 278, 313; Там же. – Д. 16. – Л. 1, 15; Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2133. – Оп. 1. – Спр. 514. – Арк. 2.
- 24 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 226, 263; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 5881. – Оп. 2. – Д. 747. – Л. 39; Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 314.
- 25 РГВА. – Ф. 198. – Оп. 5. – Д. 45. – Л. 49.
- 26 Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 212, 255.
- 27 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 316.
- 28 РГВА. – Ф. 198. – Оп. 5. – Д. 45. – Л. 48; ЦДАВО України. – Ф. 1824. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 3.
- 29 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 300; РГВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Д. 43. – Л. 138об.; Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 464об.
- 30 Див.: Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. – С. 224 – 225; Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К., 1991. – С. 189.
- 31 ГАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 2. – Д. 747. – Л. 46об. – 51.
- 32 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 167.
- 33 Там же. – Л. 313.
- 34 Там же. – Л. 255, 265.
- 35 Там же. – Л. 271 – 271об., 272, 313, 318; Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 14, 15, 42, 45; Там же. – Д. 17. – Л. 230; Елисеев Ф. С хоперцами от Воронежа до Кубани в 1919 – 1920 гг. Воспоминания о гражданской войне. – Ч. 1. – Нью-Йорк, 1962. – С. 25.
- 36 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 5.
- 37 Там же. – Л. 23, 24 – 25; Там же. – Д. 15. – Л. 234, 242.
- 38 Там же. – Д. 15. – Л. 220, 234, 264, 306, 311; Там же. – Д. 16. – Л. 12, 15, 24, 25, 27.
- 39 Там же. – Д. 16. – Л. 59.
- 40 Там же. – Л. 22, 26; Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 316; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. – С. 210.
- 41 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 51, 248; Там же. – Д. 15. – Л. 246.
- 42 Там же. – Д. 15. – Л. 226, 246, 261, 265, 269; Там же. – Д. 16. – Л. 1, 15.
- 43 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 314 – 315.
- 44 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 110.
- 45 Там же. – Л. 62.
- 46 Там же. – Л. 87.
- 47 Там же. – Л. 67.
- 48 Там же. – Л. 248об.
- 49 Библиотека-фонд „Русское зарубежье” (далі – БФРЗ). – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. 133. – Л. 55.
- 50 Там же. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. 166. – Л. 165; Там же. – Ед. хр. 133. – Л. 57, 61; Там же. – Ед. хр. Е-108. – Л. 45; РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 103, 122, 139, 176 – 177, 248об.
- 51 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 314.
- 52 БФРЗ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. Е-108. – Л. 45; Там же. – Ед. хр. Ав-18. – Л. 4; Там же. – Ед. хр. 133. – Л. 61.
- 53 Герасименко Н. Батько Махно. Мемуары белогвардейца. – М., 1990. – С. 69.
- 54 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 124.
- 55 Там же. – Л. 58, 71, 82, 83, 133.
- 56 Там же. – Д. 17. – Л. 5, 12; Там же. – Д. 16. – Л. 147.
- 57 Там же. – Д. 16. – Л. 148, 167; Там же. – Д. 17. – Л. 12об.
- 58 Там же. – Д. 16. – Л. 111, 147, 166; Там же. – Д. 17. – Л. 13.
- 59 Там же. – Д. 16. – Л. 126.
- 60 Там же. – Л. 153, 154, 161.
- 61 Там же. – Л. 57, 63, 109, 153, 161, 199.
- 62 ЦДАВО України. – Ф. 1824. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 8.
- 63 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 287; Там же. – Д. 17. – Л. 62 – 66.
- 64 Там же. – Д. 17. – Л. 14; Там же. – Д. 16. – Л. 273.
- 65 Там же. – Д. 16. – Л. 185, 196, 213.
- 66 Витт де Д. Чеченская конная дивизия. 1919 год // Звезда. – 2005. – № 10. – С. 157.
- 67 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 190, 204, 285, 286.
- 68 Там же. – Л. 252, 255, 272, 273; Там же. – Д. 17. – Л. 228.
- 69 Кох С. Встреча с махновцами // Белое движение. – Т. 7. Возрожденные полки русской армии в белой борьбе на Юге России. – М., 2002. – С. 211.
- 70 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 293.
- 71 Елисеев Ф. С хоперцами от Воронежа до Кубани в 1919 – 1920 гг. – Ч. 1. – С. 26.
- 72 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 14, 59, 168.
- 73 Там же. – Д. 285. – Л. 88.
- 74 Там же. – Д. 17. – Л. 17.
- 75 Там же. – Л. 59об.
- 76 Там же. – Л. 206, 218; Там же. – Д. 35. – Л. 147; Витт де Д. Чеченская конная дивизия. 1919 год. – С. 158 – 160, 161.
- 77 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 18, 21, 41.
- 78 Там же. – Л. 37, 75.
- 79 Там же. – Л. 101, 254.
- 80 Там же. – Д. 154. – Л. 283об.; Там же. – Д. 17. – Л. 36, 43; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. – С. 217.
- 81 Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. – С. 209.
- 82 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 315.
- 83 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 154. – Л. 283об.; Там же. – Д. 17. – Л. 115.
- 84 РГВА. – Д. 17. – Л. 51, 119.
- 85 Боевой состав Вооруженных Сил Юга России на 5 октября 1919 года // Белая Гвардия. – 1998. – № 2. – С. 94.
- 86 Соколов К. Правление генерала Деникина // Белое дело. – Т. 8. Кубань и Добровольческая армия. – М., 1992. – С. 174 – 175.
- 87 Елисеев Ф. С хоперцами от Воронежа до Кубани в 1919 – 1920 гг. – Ч. 1. – С. 26.
- 88 Там же. – С. 36.
- 89 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 59.
- 90 Там же. – Л. 148, 167, 169; ГАРФ. – Ф. 5913. – Оп. 1. – Д. 213. – Л. 2; Кох С. Встреча с махновцами. – С. 211; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. – С. 217, 218; Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 316, 328.
- 91 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 59; ГАРФ. – Ф. 5913. – Оп. 1. – Д. 213. – Л. 2об.
- 92 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 170.
- 93 Там же. – Л. 172, 305, 318 – 318об., 329.
- 94 Там же. – Л. 130, 132, 138; Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 316.
- 95 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 179, 240, 314.
- 96 Там же. – Л. 161.
- 97 Там же. – Л. 260 – 261.
- 98 Там же. – Л. 262об, 298.

ВИКОРИСТАННЯ ПІДРОБЛЕНИХ ДОКУМЕНТІВ, ПЕЧАТОК І ВІЙСЬКОВИХ НАГОРОД У ДІЯЛЬНОСТІ СТРУКТУР ОУН І УПА

Досліджуються спеціальні заходи, що здійснювалися членами Організації українських націоналістів та Української повстанської армії у 1930 – 1940-х роках з метою протистояння діяльності радянських, польських і німецьких органів державної безпеки.

Ключові слова: ОУН, УПА, підробка, печатка, військова нагорода.

Исследуются специальные мероприятия, которые осуществлялись членами Организации украинских националистов и Украинской повстанческой армии в 1930 – 1940-х годах с целью противостояния деятельности советских, польских и неметких органов государственной безопасности.

Ключевые слова: ОУН, УПА, подделка, печать, военная награда.

Investigation of the special measures which implemented by members of the Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army in 1930 – 1940's to counter the activities of Soviet, Polish and German state security.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army, forgery, press, military award.

Проблема фальшування різними чинниками українського визвольного руху середини ХХ ст. атрибутів польської, німецької, радянської влад (документи, печатки, військові нагороди та ін.), значення цього явища для історії України належить до низки тем, які традиційно слабо висвітлені в історіографії. Причина очевидна: більшість дослідників воліє усебічно вивчати історичні перипетії, а не занурюватися у джерелознавчі студії подій та процесів на території України в 1930-х – 1950-х рр.

Однак, ряд істориків усе-таки в цьому напрямку працює. Передусім це ті, кого цікавить Друга світова війна. Так, Анатолій Чайковський в одній зі своїх розвідок з'ясував, яким чином німці у 1940-х рр. апробували фальшиві документи радянських військовослужбовців (посвідчення особи офіцера і червоноармійця)¹. Увагу цього дослідника також привернуло і те, як німецькі чинники підробляли радянські військові нагороди². Також раніше нами було досліджено, чому фальшування документів ОУН працівниками НКВС–МДБ стало чинником дискредитації українського визвольного руху в 1945 – 1947 рр.³

Випадки фальсифікації документів на замовлення членів ОУН, а з 1944 р. – фабрикування печаток і нагород бандерівською УПА – непоодинокі. У такий спосіб ОУН і УПА пристосовувалися до об'єктивної дійсності. Часто-густо це давало змогу організаційному активі позбуватися надто педантичного ворожого спостереження, виходити зі складних ситуацій, тобто за будь-яких обставин залишатися „на плаву”. Означений аспект ще не потрапляв до поля зору істориків. Відтак, проблема потребує докладного висвітлення.

Підроблені документи.

Більшість сюжетів, згаданих в історіографії, стосуються використання представниками українського визвольного руху фальшивих документів, зокрема паспортів для перебування у різних країнах світу.

Так, на початку 1930-х рр. деякі члени ОУН мали фальшиві литовські паспорти⁴. Перший керівник організації Євген Коновалець за паспортом вважався громадянином Литви⁵. У відповідь керівники ОУН лобіювали литовські інтереси серед світових дипломатичних кіл, зокрема пропагували думку, що німецька Клайпеда належить Литві⁶.

Наприкінці 1930-х рр. новою „модою” серед оунівців стали паспорти чеського і словацького походження. Коли вбили Євгена Коновальця (м. Роттердам, 1938 р.), у його кишені лежав паспорт на ім'я Йозефа Новічка⁷. У 1939 р. впливовий член ОУН Михайло Селешко купив за долари при сприянні „друзів” фальшивий словацький паспорт⁸.

Як дослідив канадський політолог І. Качановський, оунівець Григорій Мацейко, готуючись до замаху на президента США Франкліна Рузвельта за кілька років після убивства міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького, перебував у Чилі з трьома різними паспортами – польським, французьким і німецьким. Звідти він у 1941 р. прибув до США з литовським паспортом⁹.

Особливо гостро питання забезпечення підробленими документами постало перед початком масового переходу українських повстанців за кордон після відновлення в Україні радянського режиму (1944 р. і далі). Деяким особам вдалося виїхати без очевидних труднощів. Так, Д. Куп'як, що в роки Другої світової війни очолював боївку СБ при Крайовому проводі ОУН(б) на Західноукраїнських землях, виїхав до Польщі за фальшивими документами на ім'я Бродзяка Владислава, а звідти у травні 1946 р. через ФРН дістався Канади¹⁰. Ще один приклад. Член ОУН(б) „Олекса”, котрий співпрацював з провідником Турійського району на Волині, 1946 р. „з фальшивими документами” поїхав жити у Молдавію¹¹. У вересні 1947 р. особам, що належали до 27-го Тактичного відтинку УПА „Данилів” і перебували на Закерзонні, було надано підроблені польські документи для переїзду до своїх сімей, виселених під час

операції „Вісла” у Західну Польщу. „Чисті оригінальні бланки паспортів, печатка гмінного уряду в Белзі справляли враження автентичних”, – згадував повстанець Микола Кухарчук („Буревій”)¹². Іншим використання піддроблених документів не допомогло. Шеф штабу УПА Перебийніс і член Проводу ОУН(б) Тарас-Косар успішно подолати кордон між СРСР і Чехословаччиною за „документами” так і не змогли¹³.

У фільмі „Три любові Степана Бандери” фігурує фіктивний повоєнний паспорт керівника ОУН(б) Степана Бандери. Документ був виписаний на ім'я Стефана Попеля, котрий народився у Ярославі 1 вересня 1909 р. і перебував у Баварії як український емігрант¹⁴. За даними історика Івана Патриляка, інший чільний представник українського руху Опору – командир УПА Роман Шухевич – кілька разів успішно їздив з піддробленими паспортами у радянські лікувально-профілактичні заклади¹⁵.

Окрім особистих документів, потрібних для використання за межами України, підробками послуговувалися і з метою „внутрішньої” легалізації.

Так, для вільного пересування теренами Польщі на початку 1930-х рр. молодий Степан Бандера та його соратники по ОУН Габрусевиц і Малюца використовували підроблені „посвідки польського спортивного товариства”¹⁶.

У перший рік німецької окупації України німецька поліція затримала близько 25 бандерівців, які „з таємними дорученнями” їхали у Східну Україну. Під час обшуку в них було знайдено „...фальшиві документи і паспорти, виготовлені для псевдонімів”¹⁷. Згодом ОУН(б) запустила до обігу псевдонімецькі „рожеві перепустки” на переправу через Дніпро, дозвільні документи про перехід через кордон Рейху, посвідчення працівників німецької поліції, СС і гестапо. Прикметно, що в роки війни підробленими документами українські визвольні чинники забезпечували не тільки себе, але і деяких цивільних громадян, допомагали рятувати євреїв. Як стверджує історик В. В'ятрович, в одному з документів гестапо за березень 1942 р. йдеться про таке: „ОУН (бандерівці) роблять фальшиві документи для євреїв, які ховаються”¹⁸. Й справді, відомо, що для єврейської дівчинки Ірини Райхенберг були вироблені документи на прізвище Рижко Ірина. Цю дитину переховувала дружина Романа Шухевича Наталія. Коли ж Наталію заарештували гестапівці, він сховав єврейку в монастирському сиротинці¹⁹. У 1944 році „Шугай” – командир одного з куренів групи УПА–Захід „Буг” – говорив „про потребу в підпіллі «лівих» документів, щоб легалізувати, кого треба і кого можна, тобто хворих, поранених, сім'ї підпільників тощо...”²⁰.

Упродовж Другої світової війни радянські чинники постійно наштовхувалися на підроблені червоноармійські книжки, військові квитки, партійні документи – тобто класичні зразки „продукції” т. зв. „технічних відділів” УПА. (Один з таких осередків – „технічний відділ східного зв'язку УПА” – представники радянської влади „накрили” 18–19 грудня

1944 р., у с. Цурків Мізоцького району Рівненської області. У згаданий „філії технарів” знайшлося чимало цікавого: 85 військових квитків, 113 червоноармійських книжок, різноманітні матеріали для фальшування)²¹. Такі документи в повстанському середовищі набули досить широкого вжитку. Коли опергрупа НКВС в одному з сіл Глинянського району Львівської області в травні 1945 року обшукала затриманого „бандита”, виявилось, що той за документами є радянським „старшим лейтенантом Закатним”²². 1947 року, під час пошуку ймовірних членів Центрального проводу ОУН(б), у Львівській області працівники МДБ УРСР виявили в одній з криївок „два мішки документів”, у яких було: 53 радянські паспорти, 14 посвідчень працівників МВС–МДБ, 52 військових квитки, 21 червоноармійська книжка, 14 партійних квитків ВКП(б), 17 комсомольських квитків, 12 посвідчень міліціонера, 200 різних довідок²³. Ясна річ, що їх українські повстанці або підробляли, або силоміць вилучали з радянських державних установ. Деякими з радянських документів, приклади яких наведені вище, користувався командир УПА Роман Шухевич. Зокрема, привертає увагу його тимчасове посвідчення управління НКВС у м. Львові (1-річний термін дії до 3 березня 1945 р.) на ім'я Орловича Максима Степановича, підроблений військовий квиток № 160482, виписаний „Польовому Ярославові Васильовичу”²⁴.

Чи зберегла історія імена майстрів, котрі виготовляли фальшиві документи ОУН і УПА? На це питання важко відповісти вичерпно, адже у загальнодоступних джерелах є лише кілька відповідних сюжетів. Так, „посвідки польського спортивного товариства” для Степана Бандери і його товаришів у 1930-х рр. майстерно фальшували зв'язковий між Крайовим і Закордонним проводами ОУН (тобто ПУН-ом) Ярослав Рак („Мортек”) й талановитий хімік-самоук Карпинець²⁵. Оунівець Богдан Подолянка майстерно підписував сфальшовані документи Романа Шухевича²⁶. Знаємо, що він же у 1941 р. виготовляв підроблені документи у підпільній друкарні ОУН „Прага”, що розташовувалася неподалік Львова. Завдяки тому, що основним місцем роботи Подолянка вважалася „цивільна” львівська друкарня „Атлас”, майстер „фахово” підбирав потрібні види шрифтів і непомітно привласнював цинк, потрібний для виробництва кліше. Папір до „Праги” надходив звідусіль. Фарбу закуповували на краківській фірмі „Новицький і спілка”²⁷. За іншими даними, між 1943 і 1946 рр. при осідку „головного проводу ОУН–УПА” у Львівській області функціонував осередок фальсифікації документів, де головним „спецом” там вважався „Корній”. Він „...майстерно підробляв всі різні документи, печатки тощо”²⁸.

Часте використання підробок в ОУН інколи оберталось неприємностями. Проблеми почалися після виявлення „архіву Сеника”. Відтоді документи підозрілих українців польська поліція стала вивчати заледве не під

мікроскопом. Результати не забарилися. У підбірці документів бойовика ОУН М. Царя звинувачено І. Рачуна²⁹. Наприкінці 1930-х рр. поляки поставили собі за мету дізнатися, звідки ОУН бере підроблені документи і, зрештою, „підловити на гарячому” їхніх постачальників. Польський агент попросив у Львові оунівця Богдана Кравціва дістати закордонні паспорти для двох молодих хлопців з волинського міста Ківерці, щоб ті змогли виїхати за кордон. Однак, Кравців вчасно зметикував, що тхне смаленим, і відмовився „вибивати” ці документи для Киричука і Скоплюка. Тоді польський агент змінив легенду і повіз хлопців до Ковеля. Там на делегацію нібито вже чекав оунівський емісар зі Львова з фальшивими паспортами. Утім, у Ковелі Киричук і Скоплюк потрапили до рук поліції й отримали по 10 – 15 років ув'язнення³⁰.

Промовистий „всип” (так в ОУН називали проколи у роботі) стався восени 1941 р. з одним із організаційних кур'єрів, який забезпечував зв'язок українських ланок ОУН(б) з німецькими. У нього під час обшуку німці знайшли „фальшиві бланки «Керівник Німецького інституту для іноземців при Берлінському університеті»”³¹. У подібну історію потрапив Степан Мудрик („Мечник”). Під час поїздки до Києва у роки нацистської окупації України його фальшиві документи „на ім'я Степана Михайловича Хоменка, який перебуває на німецькій службі” виявив гестапівець. Відтак, у 1943 р. Мудрика засудили. Щоправда, з червня 1944 р. він уже перебував у концтаборі³².

Після Другої світової війни фальшиві документи стали причиною зради „Зеноном” бійців УПА з ТВ № 27 „Данилів”. Подія трапилася під час операції „Вісла”. Цей відступник розповів польській владі про намір упівців скористатися підробками документів, аби повернутися до своїх сімей, переселених зі Східної у Західну Польщу³³.

Траплялося й так, що сфальсифіковані документи ставали приводом для суперечок, чвар та інших проявів „внутрішнього” протистояння в ОУН і УПА. Наприклад, документи сумнівного походження були суттєвим аргументом у полеміці між прихильниками Андрія Мельника і Степана Бандери, яка розгорнулася у 1940 р. З. Книш пише, що тоді бандерівець Іван Равлик десь роздобув фотокопії документів, які свідчили про співпрацю мельниківця Барановського з польськими чинниками. Ця історія досить туманна. Можливо, йдеться про залаштункове протистояння між Степаном Бандерою і Ярославом Барановським. Як відомо, лідер бандерівців і впливовий серед мельниківців Барановський не знаходили спільної мови³⁴. Думки щодо автентичності фотокопій розділилися. З одного боку, відомий український адвокат Степан Шухевич, родич Романа Шухевича, стверджував, що фотографії справжні³⁵. З іншого, Михайло Селешко, фінансовий референт мельниківського відлему ОУН, відгукувався про ці документи так: „папір був сфабрикований у Кракові

одним інженером-хіміком, що був у диверсантів [тобто ОУН(б)] щось на кшталт диверсійного гестапо”³⁶. Дарина Цісик – дружина одного з керівників Крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях Лева Ребета – знала ім'я фальсифікатора згаданих джерел. За її інформацією, наприкінці життя він мав проблеми зі психікою³⁷.

У 1946–1947 рр. шеф Закарпатського окружного проводу ОУН(б) „Тиміш” і референт СБ „Літун”, не маючи авторитету серед місцевого населення, стали звинувачувати членів проводу у співробітництві з радянським МДБ. Для цього вони сфабрикували протоколи допитів „зрадників”. На підставі останніх було знищено кількох членів проводу ОУН(б). Потім охоронець „Тимоша” убив „Літуна”, а сам „Тиміш” розстріляв майже всіх членів своєї бойки (крім двох)³⁸.

Підроблені печатки.

Природно, що без штампів і печаток жоден документ не здаватиметься справжнім. Тому і вони в ОУН і УПА підроблялися. У Галузевому державному архіві Служби безпеки України в м. Києві, наприклад, збереглися світлини відбитків фіктивних печаток, виявлених під час обшуку в члена Крайового проводу ОУН(б) на Осередньо-східних українських землях Нагірного Івана Михайловича („Чорного”)³⁹. Швидше за все, це і є продукція структури на кшталт згадуваного нами „технічного відділу...”. Відомо, що такий заклад у с. Цурків напрочуд якісно фабриктував штампи і печатки радянських органів влади, в тому числі й структур НКВС і НКДБ⁴⁰.

Підроблені військові нагороди.

Для того, щоб ефективно протидіяти представникам радянської влади, працівникам управлінь НКВС, українським повстанцям у 1940-х рр., доводилося також фальсифікувати радянські військові відзнаки. На таку думку наштотвхують радянські документи від 1944 р. і далі. Вони доволі насичені згадками про практичне використання у діяльності ОУН і УПА червоноармійських орденів та медалей. Так, 12 лютого 1945 р., під час операції із затримки командира УПА–Північ Дмитра Клячківського, серед речей убитих осіб було виявлено орден „Красная Звезда”, ордени і медалі СРСР⁴¹. З таким саме орденем на грудях (виготовленим десь у підпільній граверній майстерні) і в червоноармійській формі заходив 1 червня 1944 р. до будинку жителя с. Сапанів Кременецького району Тернопільської області інший бандерівець⁴². Вночі проти 3 серпня 1944 р. „бандгрупа” з радянськими орденами і погонами відвідала голову сільради с. Зеброво Вишнівецького району тієї само області⁴³.

Слід відзначити, що до фальсифікації документів і нагород активно вдавалися й інші відлами українського повстанського руху. Так, за даними радянських джерел, у 1943 році в такий спосіб прихильники Тараса

Боровця („Бульби”) намагалися дезінформувати цивільне населення про винуватців розстрілів польського населення. Як значиться у стенограмі бесіди командира Білоруського Пінського партизанського з'єднання А. Клещова з помічником начальника відділення друку Центрального штабу партизанського руху П. Ковальовим від 24 листопада 1943 р., „... у Рівненській області група у кількості 100 чол. увірвалася до села Дубрів Столинського району, знищила 10 сімей поляків і швидко зникла у Рівненській області, а потім видали вже листівку [про те], що поляків розстріляли нібито [радянські] партизани”.

Тож, проблема фабрикивання документів різноманітними військово-політичними чинниками на території України в роки радянсько-німецької війни у 1940-х рр. повністю ще не розкрита й потребує додаткових, більш ґрунтовніших студій⁴⁴.

ПРИМІТКИ

- 1 Чайковський А. Засоби таємної війни-2 // Україна. – 2008. – № 1. – С. 50–51.
- 2 Він же. Засоби таємної війни // Україна. – 2007. – № 12. – С. 62 – 63.
- 3 Ковальчук В. Агентурно-оперативні комбінації НКВД–МГБ УРСР з підготовки документів ОУН // Розбудова держави. – 2006. – № 1/6. – С. 57–64; Він же. Як НКВС–МДБ фальсифікувало документи ОУН(б) // Визвольний шлях. – 2006. – № 10. – С. 116–125; Він же. Агентурно-оперативні комбінації по підброді документа ОУН(б) // Мандрівець. – 2007. – № 4. – С. 38–44.
- 4 Поддубний Л. Бандеровские преступники: Роман Шухевич (часть 1). – 2005. – 17 августа <http://anti-orange.com.ua/article/history/65/2362>.
- 5 Бондаренко К. Історія, якої не знаємо. Чи не хочемо знати? // Дзеркало тижня. – 2002. – 29 березня–5 квітня. – № 12 // <http://www.dt.ua/1000/1030/34>.
- 6 Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 року. Причини і наслідки. – [Б.м.] – [Б.р.] – С. 43.
- 7 Частий Р. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность. – Харьков, 2007. – С. 100.
- 8 Селешко М. У кігтях гестапо. – Київ, 1996. – С. 7.
- 9 Качановський І. ОУН готувала теракт проти президента Рузвельта. Сенсаційні архівні документи // Інтернет-видання „Фраза” // <http://www.fraza.ua/print/11.06.08/51890.html> (25.08.2008).
- 10 Документы избобличают / Ткаченко Г., Войцеховский А., Ткачук А. (состав.). – К., 2004. (Цит. за: Альянс ОУН-СС // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4. – С. 59–61).
- 11 Савчин М. Тисяча доріг. – Львів; Торонто, 1995. – С. 385.
- 12 Місило Є. „Зенон”. Календарій зради // Наше слово. – 1991. – 13 жовтня. – № 41.
- 13 Спогади Романа Малярчина / Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади / Сливка Ю. та ін. (ред.), Лялька Я. та ін. (упоряд.). – Львів, 1993. – С. 555.
- 14 Три любові Степана Бандери / Документальний фільм / Ю. Луканов (реж.). – К., 1998.
- 15 Патриляк І. Одеська криївка Шухевича // Український тиждень. – 2008. – 29 лютого. – № 9 // <http://www.ut.net.ua/art/168/0/208> (20.10.2008).
- 16 Климишин М. Ярослав Рак–„Мортек” / Макар В. Бойові друзі. – Торонто; Київ, 2001. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 186–187.
- 17 Частий Р. Цит. праця. – С. 190.
- 18 Бирман Ш. Украинский национализм и евреи: тайны архивов КГБ // Израиль твоими глазами // <http://izrus.co.il> (16.05.2008).
- 19 У Службі безпеки України відбулись Громадські історичні слухання „Євреї в українському визвольному русі” // www.sbu.gov.ua (30.05.2008).
- 20 Загоруйко-Лапайдух Р. В терновім вінку // Дзвін. – 1998. – № 8–9. – С. 66.
- 21 Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1944 – 1945 рр. – К., 1999. – С. 71.
- 22 Галузевиі державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2. – Оп. 75. – Спр. 1. – Арк. 86.
- 23 Веденєєв Д. „Повстанська розвідка діє точно й відважно...” – К., 2006. – С. 450.
- 24 Українська повстанська армія: історія нескорених / Компакт-диск. – Львів, 2007. – Розділ 6.
- 25 Климишин М. Цит. праця. – С. 186–187.
- 26 Подолянко Б. Підпільна друкарня ОУН „Прага” / Макар В. Бойові друзі. – Торонто; Київ, 2001. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 99–100.
- 27 Там само. – Арк. 96, 99–100.
- 28 Спогади Романа Малярчина ... – С. 555.
- 29 Степан Бандера: документи й матеріали (1920–1930 рр.) / Посівнич М. (упоряд.). – Львів, 2006. – Кн. 1. – С. 30.
- 30 Шухевич С. Моє життя. Спогади. – Лондон, 1991. – С. 573–574.
- 31 Частий Р. Цит. праця. – С. 154.
- 32 Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери. – Львів, 1997. – С. 64, 67, 69, 88.
- 33 Місило Є. „Зенон”. Календарій зради // Наше слово. – 1991. – 13 жовтня. – № 41.
- 34 Книш З. Ярослав Барановський жертва доби й ненависти. – Париж, 1990. – С. 40.
- 35 Там само. – С. 41, 50.
- 36 Там само. – С. 154.
- 37 Там само. – С. 99.
- 38 Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецвідділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945 – 1980-і роки. – К., 2007. – С. 102.
- 39 ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 74. – Арк. 319–321.
- 40 Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1700. – Арк. 27.
- 41 Інформація Т. Строкача для секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова (від 12.02.1945 р.) // Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. 1943 – 1959 / Сохань П. та ін. (ред.), Кентій та ін. (упоряд.). – (Серія „Літопис УПА. Нова серія”). – Т. 4. – Кн. 1. – С. 311.
- 42 ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 37. – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 305.
- 43 Там само. – Арк. 277.
- 44 „Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...”. Красные партизаны Украины, 1941 – 1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Гогун А., Кентий А. (состав.). – К., 2006. – С. 385.

УДК 94(477.8):329.733,1942/1943”

Іван ПАТРИЛЯК

ПІВДЕННО-ЗАХІДНА ВОЛИНЬ ВЕСНОЮ – ВЛІТКУ 1943 р.: СТАНОВЛЕННЯ СТРУКТУР УПА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЛІДЧИХ СПРАВ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ)

У статті на матеріалах протоколів допитів повстанців зроблена спроба реконструювати хід формування Повстанської армії на Південно-Західній Волині.

Ключові слова: Українська повстанська армія, Південно-Західна Волинь, органи НКВС.

В статье на материалах протоколов допросов повстанцев сделана попытка реконструировать ход формирования Повстанческой армии на Юго-Западной Волини.

Ключевые слова: Украинская повстанческая армия, Юго-Западная Волинь, органы НКВД.

The article attempts to reconstruct the formation of Insurgent Army in the South-Western Volyn, based on the interrogation protocols of the rebels.

Key words: Ukrainian Insurgent Army, South-Western Volyn, authorities of the People's commissariat of Internal Affairs.

Проблема створення Української повстанської армії є однією із найменш досліджених у вітчизняній і світовій історіографії. На жаль, відносно невелика кількість документів, які стосуються історії ОУН(б) кінця 1942 – перших місяців 1943 рр. (порівняно із пізнішими роками), не дають змоги детально реконструювати події, пов'язані зі становленням лісової армії та діяльністю ОУН(б), спрямованої на перехід до повстанської боротьби. Серед вітчизняних істориків найбільшої уваги проблемі становлення УПА приділяють у своїх дослідженнях О. Вовк, І. Марчук, Ю. Киричук, В. Косик, О. Пагіря, А. Кентій, В. Ковальчук¹ та ін.

У цій статті зробимо спробу реконструювати хід формування Повстанської армії на Південно-Західній Волині (територія Кременеччини, Дубенщини, Острожчини). Як джерельну базу використаємо матеріали протоколів допитів трьох повстанців, захоплених радянськими спецслужбами наприкінці 1944 р. У цей період оперативні працівники НКВС тільки збирали дані для того, аби скласти собі уявлення про структуру українського повстанського руху, відтак надзвичайно детально випитували цю інформацію у своїх підслідних.

Надзвичайно цінний матеріал для дослідників створення та діяльності УПА на початковому етапі міститься в протоколах допитів арештованого в грудні 1944 р. повстанця Григорія Миколайовича Мельника (1896 р. н., уродженця с. Бриків Шумського району Тернопільської області)², який був господарчим у курені „Крука” (І. Климишина); арештованого у березні 1945 р. Тимофія Павловича Бригадира (1905 р. н., уродженця с. Люлинці, Ланівецького району Тернопільської області)³ – керівника відділу постачання штабу ВО (групи) „Богун”; арештованого у березні 1945 р. Льва Миколайовича Яскевича⁴ (1910 р. н., уродженця м. Кременця Тернопільської області), котрий обіймав посаду воєнно-мобілізаційного референта ОУН(б) Кременецької округи.

Найбільше інформації про становлення структур УПА на Південно-Західній Волині – у матеріалах допитів Г.М. Мельника. Найменше – в протоколах допитів Л.М. Яскевича.

Судячи з документів, Григорій Мельник потрапив до повстанських лав наприкінці квітня або на початку травня 1943 р. у відділ „Крука” (І. Климишина), який на той час налічував лише 47 – 50 осіб. Спочатку він не виконував жодної конкретної ролі у відділі, й лише згодом І. Климишин призначив цього старшого чоловіка (на той момент йому вже було 49 років) господарчим свого відділу. Через три тижні після приєднання Г. Мельника до повстанців, до відділу „Крука” (який тоді уже дещо розрісся) прибув командир південної групи УПА (майбутньої ВО „Богун”) „Еней” (П. Олійник), котрий здійснив певну реорганізацію. З його приїздом і відповідно до його розпорядження відділ „Крука” почав називатися не партизанським відділом, а відділом УПА. Начальником відділу постачання при штабі „Енея” був призначений Тимофій Бригадир, який мав організаційний псевдонім „Чорний”. Бригадир, у свою чергу, призначив Г. Мельника („Дорошенка”) керівником постачання відділів під командуванням „Крука”. Для кращого розуміння процесу становлення структур УПА на Кременеччині наведемо уривок з протоколів допиту Г.Мельника:

„ПИТАННЯ: Хто такий «Крук»? ВІДПОВІДЬ: «Крук» це організаційний псевдонім одного з керівних кадрів УПА. «Крук» був курінним УПА і командував трьома сотнями, які входили в систему його куреня. Прізвища «Крука» я не знаю. ПИТАННЯ: Назвіть командирів відділів УПА, які входили в курінь «Крука»? ВІДПОВІДЬ: Командиром першої сотні, яка входила в курінь «Крука», був один колишній лейтенант Червоної армії, прізвища й організаційного псевдоніма його не знаю. Командиром другої сотні був також колишній лейтенант Червоної армії, відомий в УПА під псевдонімом «Голуб», прізвища його теж не знаю. Згодом він навчав підстаршин УПА в школі, яка була створена з ініціативи «Енея». На його місце командиром сотні був призначений

учасник УПА, відомий під псевдонімом «Нічина», прізвища його я не знаю. Мені відомо, що він походив із с. Угорська Шумського району, куди дуже часто ходив. Командиром третьої сотні УПА в курені «Крука» був такий-собі «Бульба», прізвища якого я не знаю. Походив із с. Жолобин Шумського району, приблизно тридцятилітнього віку, брюнет. ПИТАННЯ: Из яких відділів складався штаб куреня, яким командував «Крук»? ВІДПОВІДЬ: Штаб куреня «Крука» складався із трьох відділів, а саме – оперативного, відділу пропаганди та відділу постачання. ПИТАННЯ: Охарактеризуйте діяльність відділів штабу і назвіть керівників відділів штабу. ВІДПОВІДЬ: Начальником штабу в курені «Крука» протягом всього часу був його заступник Яскевич Лев – уродженець і мешканець міста Кременця. В УПА він брав участь під псевдонімом «Камінь». Начальником оперативного відділу штабу був спочатку капітан Червоної армії, такий-собі «Бондаренко», уродженець Полтавської області, звідки він – мені точно не відомо. Після нього начальником оперативного відділу штабу був підполковник, відомий по псевдоніму «Гордієнко». Завданням оперативного відділу штабу «Крука» було складення оперативних планів. Начальником відділу пропаганди штабу куреня був активний учасник УПА, відомий під псевдонімом «Тимко», прізвища його я не знаю. Разом з «Тимком» по лінії відділу пропаганди працювало ще двоє людей – один пропагандист і машиністка, дружина цього пропагандиста. Прізвищ та імен їхніх я не знаю. Відділ пропаганди проводив велику агітаційну роботу серед учасників УПА. Сам «Тимко» систематично збирав учасників УПА і читав їм різні націоналістичні листівки і літературу. Відділ постачання в системі штабу куреня очолював я – Мельник Григорій Миколайович. До завдань керованого мною відділу входило постачання куреня продуктами харчування і одягом. Мені підпорядковувався завідувач продуктового складу куреня Яскевич, псевдоніма якого я не знаю. Він був мешканцем міста Кременця і, очевидно, доводився якимось родичем заступнику «Крука» Яскевичу, відомому під псевдонімом «Камінь». Окрім нього, мені підпорядковувався завідувач складу обмундирування, відомий в УПА під псевдонімом «Недоля», прізвища його не знаю. Він мешкає в с. Шпиколоси Почаївського району»⁵.

Розповідаючи про структуру УПА групи «Богун» і про командування групи, Г. Мельник вказав: «В системі штабу південної групи УПА, якою керує «Еней», були наступні відділи: 1. Оперативний відділ; 2. Відділ постачання; 3. Відділ медичної служби; 4. Військова жандармерія; 5. Політичний відділ; 6. Відділ підготовки кадрів; 7. Редакційна колегія. ПИТАННЯ: Назвіть керівників відділів штабу південної групи УПА? ВІДПОВІДЬ: Начальником штабу групи УПА був майор червоної армії, відомий під псевдонімом «Голубенко». Зі слів Яскевича мені відомо, що

«Голубенко» є мешканцем Ленінграду. Отримавши поранення, він лишився в м. Кременець, де вилікувався і вступив в УПА. «Голубенко» є фактичним замісником «Енея». Начальником оперативного відділу штабу був колишній царський полковник Омелюсик, який мав псевдонім «Поліщук», мешканець м. Почаїв або м. Вишнівець. Начальником відділу постачання був Бригадир. Імені і по-батькові не знаю. В роки німецької окупації, один час був бургомистром Дедеркальського району. Керівником санітарної служби був молодий чоловік, відомий в УПА під псевдонімом «Борщ». Прізвища його я не знаю. За радянської влади він був секретарем Львівського чи Тернопільського обкому ЛКСМУ. Одружений на дівчині з м. Кременця, але прізвища її я не знаю. Про це мені стало відомо від Яскевича, який мав псевдонім «Камінь». Керівником військової жандармерії штабу південної групи УПА був Боголюбський, базувався в с. Антонівці. Керівником політичного відділу штабу, або шефом політичного відділу південної групи УПА був активний учасник УПА, відомий під псевдонімом «Максим». Він загинув у липні місяці 1943 р. у бою з німецькими окупантами. Керівником відділу підготовки кадрів є «Бондаренко» – колишній капітан Червоної армії, переведений на цю посаду з куреня «Крука». Про нього я вже розповідав. Керівником редакційної колегії в системі південної групи УПА був Якимчук, імені і по-батькові не знаю, мав псевдонім «Цегла». Походив з м. Рівне, де й мешкав до вступу в УПА. (...)»⁶.

Лев Яскевич («Камінь») на допитах дав деяку додаткову інформацію про командний склад групи «Богун». Він принагідно зауважив: «Командиром південної групи УПА є деякий «Еней», відомий також під іменами «Роман» або «Старий». Його всі називають «Старий», хоча справжнє його прізвище Олійник, ім'я й по-батькові мені невідомі. Уродженець Галичини (...) Заступником командира південної групи є «Докс», він же «Вир», на вигляд йому близько 35 років, середнього зросту, середньої статури, носить вуса, особливих примет не має.

Шефом СБ є деякий чоловік на псевдо «Модест», він же «Палій», на вигляд йому близько 30 років, нижче середнього зросту, худорлявий, шатен, погляд суворий, дещо косить, дивиться з-під лоба. (...)»

Шеф жандармерії є деякий чоловік на псевдонім «Вороний». На вигляд йому близько 35 років, високого зросту, брюнет, худорлявий, волосся зачісує на бік, носить англійські вусики, уродженець с. Дермань Рівненської області, особливих примет не має.

Шефом зв'язку є деякий чоловік на псевдонім «Легінь». На вигляд йому коло 30 років, високого зросту, повної статури, шатен, вуса і бороду голить, особливих примет не має, має близько 20 осіб зв'язківців, усі кіннотники.

У «Енея» є особиста охорона в складі близько 30 осіб піхоти. Він часто передислоковується з місця на місце, але найчастіше перебуває в лісах

поблизу с. Обугова. Там стоять курені, в них живуть 2 – 3 дні, а потім пере-
дислоковуються на 2 – 3 км. (...)

Там же часто буває провідник крайового проводу ОУН деякий
«Леміш». На вигляд йому близько 40 років, низького зросту, повної
статури, шатен, вуси і бороду голить, одягається у цивільний одяг,
зимою ходить у шинелі сірого кольору. З ним постійно скрізь їздить
комендант СБ «Смок». При «Лемішеві» постійно перебуває до 30 осіб
співробітників різних референтур, а також близько 20 осіб охорони.
«Леміш» часто виїжджає в розташування штабу північної групи УПА,
очолюваної «Дубовим»... »⁷.

Відповідаючи на запитання про дислокацію і чисельність групи
УПА «Богун», Г.Мельник зазначав: «Південна група УПА (...) опе-
рувала на території трьох повітів, а саме на території: Острозького,
Дубенського і Кременецького повітів. На території кожного з цих повітів
було не менше п'яти районів за старим адміністративним устроєм.
Так, у Кременецькому повіті були наступні райони: 1. Шумський,
2. Дедеркальський, 3. Вишневецький, 4. Лановецький, 5. Почаївський.
Які райони були в Острозькому і Дубенському повітах, сказати затруд-
няюсь, але знаю, що там була така ж кількість районів. (...) ПИТАННЯ:
Які підрозділи входили в систему південної групи УПА? ВІДПОВІДЬ:
В систему південної групи УПА входили низові підрозділи УПА, так
звані курені УПА на чолі зі своїми курінними. Кожен курінь ділився
на сотні. Так, в курені «Крука» було три сотні. Курінь формувався на
території кожного повіту. Так, курінь «Крука» був створений і оперував на
території Кременецького повіту. На території Дубенського і Острозького
повітів були створені і діяли свої курені. Вони підпорядковувались
через своїх керівників командиру південної групи «Енею». ПИТАННЯ:
Назвіть командний склад куренів? ВІДПОВІДЬ: Окрім «Крука», про
якого я вже говорив, курінним Дубенського куреня УПА був активний
учасник УПА, відомий під псевдонімом «Черник». Начальником штабу
Дубенського куреня був Семенюк, який мав псевдонім «Орлик». Інших
керівників Дубенського куреня я не знаю. Про Дубенський курінь
УПА слід сказати, що це був великий курінь і налічував приблизно
вдвічі більше членів, ніж курінь під командуванням «Крука». Коротше
кажучи, в системі Дубенського куреня було 500 – 600 учасників УПА.
З огляду на те, що курінь був відносно великим, він розбивався на дві
групи, які зазвичай дислокувались в районі лісопильного заводу, який
знаходився кілометрів за шість від залізничної станції Смига. Відділи
Дубенського куреня розташовувались приблизно за 4 км від відділів
куреня «Крука». Дубенський курінь УПА, наскільки мені відомо, дис-
локувався вздовж залізниці Львів – Дубно і вздовж шосейної магістралі
Дубно – Кременець з таким розрахунком, щоб мати можливість трима-

ти під контролем ці дороги. Що стосується Острозького куреня УПА, то
про нього я нічого не можу сказати, оскільки він дислокувався за 30 – 40
км від нашого куреня вздовж залізниці, яка з'єднує Шепетівку і Сарни.
Точне місце дислокації цього куреня назвати не можу. Також і команд-
ний склад цього куреня мені невідомий, так як мені перетинатися з ним
не доводилось. ПИТАННЯ: Окрім названих вами куренів ще були якісь
підрозділи, що входили в південну групу УПА? ВІДПОВІДЬ: Так, були.
Зокрема, неподалік с. Мости, яке знаходиться за 12 км від містечка
Мізоч, був розташований спеціальний підрозділ УПА, який складав-
ся приблизно з 200 осіб учасників УПА. Чим займався цей підрозділ
і яким було його призначення, сказати затрудняюсь, але вважаю, що
підрозділ був створений для охорони штабу південної групи УПА. Там
дуже багато часу проводив «Еней» зі своїм штабом. Командував цим
підрозділом колишній лейтенант Червоної армії на ім'я Петро, який
в УПА мав псевдонім «Петро». Прізвища його я не знаю, але під час
розмови за обідом він сказав мені, що походить з якогось села Київської
області. Про цей підрозділ УПА я знаю тому, що в кінці червня 1943 р.
відділ під командуванням «Петра» прибув на загальний огляд, який
відбувався в районі дислокації куреня «Крука». Окрім цього відділу
УПА, в системі південної групи УПА є так звані районні сотні УПА, які
поряд з куренями діють на території своїх районів. В загальній кількості
на території Кременецького повіту, окрім куреня «Крука», нарахову-
валося ще 300 – 400 учасників УПА. Такі самі районні відділи були
на території Острозького і Дубенського повітів. Крім цих підрозділів
в системі південної групи УПА була власна школа підстаршин УПА,
яку вважали окремим підрозділом. У цій школі навчалось приблизно
300 осіб учасників УПА. Школа розташовувалась кілометри за три
від місця дислокації куреня «Крука». Він дислокувався в середині так
званого Антоновецького лісу. Ось це приблизно всі підрозділи, які
входили в систему південної групи УПА (...) ПИТАННЯ: Яким чином
відбувався процес формування підрозділів, що входили до південної
групи УПА? ВІДПОВІДЬ: У той момент, коли я вступив до УПА, тобто
в квітні 1943 р., ще не було масового притоку населення до Української
повстанської армії. У квітні місяці відділ, керований «Круком», мав
приблизно 47 – 50 учасників. Наприкінці травня 1943 р. до нас при-
був зі своїм штабом командувач південної групи УПА «Еней». З
його приїздом розгорнулась широка робота з набору нових людей до
УПА й створення бойових підрозділів. З цього моменту українські
партизанські відділи стали йменуватися Українська повстанська армія.
Ще до створення УПА в кожному районі були т. зв. боївки ОУН. За
рахунок цих боївок почався процес поповнення відділів УПА, зведення
підрозділів у спеціальні бойові одиниці. Приблизно в травні 1943 р. з

території Лановецького району прибула боївка чисельністю 150 осіб, яка була влита в курінь «Крука». Невдовзі після прибуття цієї боївки, прибула боївка з Дедекальського району, чисельністю 50 осіб, яка теж увійшла в курінь «Крука». Потім прибула боївка з території Шумського району і т. д. Аналогічний процес первісного формування відбувався і в інших куренях УПА. Відділи УПА починали приступати до бойової діяльності, а це вимагало посилення наявних повстанських підрозділів і їхнього поповнення людськими резервами, бо відділи УПА несли втрати в ході бойової діяльності. Вимагалось систематичне поповнення особового складу. Шлях добровільного вступу в УПА не давав необхідної кількості людських резервів, незважаючи на те, що літом 1943 р. потік добровольців до УПА був значним. (...) Тому УПА починає все частіше застосовувати метод примусової мобілізації українців у повстанську армію. З цією метою по лінії ОУН було створено мобілізаційні відділи і військові відділи, які займались мобілізацією і підготовкою кадрів. (...) ПИТАННЯ: Де отримували зброю учасники УПА? ВІДПОВІДЬ: У момент формування УПА в УПА без зброї ніхто не приймався. Всі учасники боївок приходили озброєні. Вони всі, в більшості, були озброєні гвинтівками російських зразків, які вони раніше зберігали або зібрали на місцях боїв Червоної армії з німецькими окупантами в 1941 р. Разом з тим, що були гвинтівки, окремі учасники УПА були озброєні ручними кулеметами. Автоматів було дуже небагато. Так само і боєприпаси були зібрані на місцях боїв і зберігались у спеціальних схованках (...) Але ця зброя та амуніція використовувалися первісно, згодом підрозділи УПА почали здобувати зброю в результаті боїв з німецькими окупантами. Значну частину зброї та амуніції здобував Дубенський курінь УПА, який фактично постачав цією зброєю південну групу УПА керовану, «Енеєм». (....) ПИТАННЯ: Дайте свідчення про ступінь озброєння підрозділів південної групи УПА? ВІДПОВІДЬ: Майже всі учасники південної групи УПА були озброєні. На озброєнні були російські, німецькі, мадярські гвинтівки. Були різні кулемети, як ручні, так і станкові. В курені «Крука» нараховувалося 3 – 4 станкові кулемети. До моменту мого відходу з УПА учасники УПА почали також озброюватися німецькими автоматами. Окрім цього легкого озброєння, було 2 міномети і 2 протитанкові гармати, які невдовзі були передані із куреня «Крука» до відділу «Петра». В Дубенському курені УПА було ще більше зброї. Там, окрім протитанкових гармат, була одна мортира. Таким чином, до моменту мого відходу з УПА, озброєних було більше 2 тисяч учасників УПА. Після того, як я пішов з УПА, група «Енея» ще ширше розгорнула свою роботу. Кількісний склад учасників південної групи УПА зріс приблизно вдвоє. Учасників по південній групі нараховувалося уже 5 чи 6 тисяч осіб, які цілком були озброєні. (....)»⁸.

Полонений Тимофій Бригадир («Чорний») щодо чисельності особового складу куренів групи «Богун» та їхнього озброєння подавав дещо інші дані. Зокрема, він вказував на те, що в Кременецькому і Дубенському куренях налічувалося по 1 тисячі вояків, на озброєнні яких були гвинтівки, автомати, кулемети різних систем⁹.

Цікаву інформацію можна почерпнути із протоколів допитів про технічні засоби і систему зв'язку, яка в 1943 р. була сформована в групі «Богун». Так, Г. Мельник показав: «Координація підрозділів УПА, які входили в систему південної групи УПА, досягалась шляхом швидкого зв'язку. Кожен курінь, за винятком Острозького куреня, мав безпосередній телефонний зв'язок зі штабом південної групи. Точно такий же телефонний зв'язок був у підстаршинській школі УПА. Районні сотні УПА зв'язувались з «Енеєм» з допомогою зв'язку, який діяв у мережі ОУН. З обласним керівником ОУН «Еней» мав безпосередній зв'язок. Так само «Еней» мав зв'язок із Крайовою ексекутивною ОУН. На цій лінії працювали спеціально перевірені зв'язківці. (...) ПИТАННЯ: Розкажіть про технічні засоби, які були на озброєнні в південній групі УПА? ВІДПОВІДЬ: У розпорядженні південної групи УПА було 5 або 6 німецьких вантажівок, які здебільшого були захоплені в німецьких окупантів районними відділами УПА. Два автомобілі були передані до розпорядження штабу «Енея» учасниками Дубенського куреня. Був також один легковий автомобіль, який був поломаний, а тому не використовувався. Для автомобілів було створено резерв пального. Приблизно 10 бочок бензину, які зберігались на спеціальному складі, закопаному в землю. У серпні 1943 р. підрозділи УПА, під тиском німецьких військ, залишили Антоновецькі ліси і склад з бензином вивезти не вдалось. Тому він був засипаний землею. (...) Крім цього, південна група мала значну кількість телефонних апаратів, які здебільшого не використовувались. Телефонний зв'язок був налагоджений між штабом південної групи УПА, Дубенським і Кременецьким куренями. Також телефонний зв'язок був між штабом і підстаршинською школою та підрозділами військової жандармерії, що дислокувались в селах Антонівці та Велика Іловиця. Телефонний зв'язок підтримувався через комутатор, який знаходився в штабі жандармерії у селі Антонівці. Всім технічним зв'язком у південній групі УПА керував колишній лейтенант Червоної армії в УПА відомий під псевдонімом «Вітер», прізвища його я не знаю. (...) Крім того, південна група УПА мала власну типографію, в якій були друкарські станки і типографські машинки. (...) У системі південної групи УПА також була майстерня з ремонту зброї. У майстерні був один ковальський горн, токарський верстат (...) три слюсарні верстати, токарський і ковальський інструмент, а також окремі деталі, необхідні для відновлення зброї...»¹⁰.

Т. Бригадир, мовлячи про технічні засоби групи „Богун”, вказував, що при кожному з’єднанні, яке входило до групи, було створено обоз із десяти пар коней кожен, крім того, в розпорядженні групи були два автомобілі, відібрані в німців¹¹.

Все постачання групи відбувалося через систему інтендантів, які існували при підрозділах і робили відповідні запити на постачання. Задовольнялися ці запити силами господарчих референтур підпілля, які отримували матеріальні цінності шляхом збору їх у населення¹².

Підсумовуючи сказане вище, можемо констатувати, що з допомогою даних протоколів допитів арештованих повстанців можна здійснити реконструкцію становлення повстанського руху на Південно-Західній Волині. Так, на середину весни 1943 р. повстанський рух в регіоні перебував у зародковому стані. Фактична його реорганізація та посилення відбулися в травні 1943 р. Протягом літа 1943 р. були остаточно сформовані штаби, три з’єднання (курені), низка окремих відділів, школа для підстаршин, налагоджено зв’язок тощо. Цікавим фактом є наявність у групі „Богун” доволі великої кількості технічних засобів (автомобілі, телефони, друкарні тощо), що вказує на серйозні заходи з розбудови армії, здійснені командуванням у доволі стислі терміни.

ПРИМІТКИ

- 1 Вовк О. До питання постання УПА під проводом ОУН СД // Український історик. – 1995. – № 1 – 4; Він же. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся: УПА та Запілля. 1943 – 1944. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2; Він же. До питання про першого командира Української Повстанської Армії. // Український визвольний рух. – Зошит. № 1. – Львів, 2003; Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – „Клим Савур”. – Рівне, 2009; Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50 років ХХ століття. – Львів, 2003; Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Львів, 1992; Патриляк І., Пагіря О. Військова конференція ОУН(б) 1942 р. і розробка планів зі створення Українських збройних сил. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. –
- № 1 – 2. – 2008; Кентій А. Українська повстанська армія 1942 – 1943. – К., 1999; Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941– 1944 рр.) – Торонто; Львів, 2006.
- 2 Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т.1. – Арк. 173 – 186.
- 3 Там само. – Арк. 211 – 215.
- 4 Там само. – Арк. 219 – 225.
- 5 Там само. – Арк. 173 – 186.
- 6 Там само.
- 7 Там само. – Арк. 219 – 225.
- 8 Там само. – Арк. 173 – 186.
- 9 Там само. – Арк. 211 – 215.
- 10 Там само. – Арк. 173 – 186.
- 11 Там само. – Арк. 211 – 215.
- 12 Там само.

УДК 94(477):[329.733:335.40],1943/1949”

Дмитро ВЕДЕНЄВ

РОЗВІДУВАЛЬНА СЛУЖБА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ (1943 – 1949 рр.)

На основі широкого кола документів українського повстанського руху та радянських органів держбезпеки розглядається організація і завдання розвідувальної служби Української повстанської армії (УПА), її структура, тактика, сили і засоби ведення, форми і методи збору розвідувальних даних та роль спеціальних заходів у діяльності УПА.

Ключові слова: розвідка, диверсії, український повстанський рух, УПА, спецслужби.

На основе широкого круга документов украинского повстанческого движения и советских органов государственной безопасности рассматривается организация и задачи разведывательной службы Украинской повстанческой армии (УПА), ее структура, тактика, силы и средства ведения, формы и методы сбора разведывательных данных и роль специальных мероприятий в деятельности УПА.

Ключевые слова: разведка, диверсии, украинское повстанческое движение, УПА, спецслужбы.

On the basis of a wide range of documents of the Ukrainian insurgent movement and of the Soviet state security organizations, is considered organization and problems of the intelligence service of the Ukrainian Insurgent Army (UPA), its structure, tactics and capabilities of forms and methods of collection intelligence datas and the role of special events in the activity of UPA.

Key words: intelligence, sabotage, the Ukrainian insurgency, Ukrainian Insurgent Army, the secret services.

У забезпеченні творення й бойової діяльності Української повстанської армії помітну роль відігравала відмінно налагоджена й активна розвідка, не випадково різноплановий досвід боротьби УПА вивчався у військових академіях США, творчо використовувався кубинськими повстанцями й патріотами В’єтнаму¹.

Поглиблене дослідження розвідувальної діяльності українських повстанців здатне сприяти всебічному студіюванню такого феномену вітчизняної воєнно-політичної історії, яким стала УПА, вивченню особливостей організації і тактики „лісової армії”, бойових дій з радянськими й німецькими військами, радянськими та польськими партизансько-підпільними формуваннями, її стосунків з населенням та іноземними збройними силами, розумінню неоднозначного місця українського анти-

радянського руху Опору у загальному контексті Другої світової війни. Слід зазначити, що документальна спадщина органів розвідки УПА (як і радянського партизанського руху) залишається вельми цінним історичним джерелом з вивчення перебігу подій в Україні за доби Великої Вітчизняної війни й заслуговує на широке залучення до наукового обігу².

Відомий радянський воєначальник М. Фрунзе, розмірковуючи над проблемою організації силовими структурами партизанської боротьби в особливий період, підкреслював, що досвід сучасних йому повстанських рухів (насамперед – в Україні) „являє необмежене поле для вивчення й одержання відповідних узагальнень теоретичного порядку” для генерації Генштабом плідних ідей „малої війни”³. Думається, що повною мірою це стосується і українського повстанства 1940-х років.

Аналіз стану наукової розробки проблеми дозволяє дійти висновку, що в історіографії проблеми ще не з’явилася узагальнююча наукова праця, де б на основі комплексного аналізу архівних джерел та документальних видань, мемуаристики, кращих доробків вітчизняної та зарубіжної історіографії всебічно висвітлювалася розвідувальна діяльність УПА періоду її найбільшої бойової активності (1943 – 1945 рр.) .

Відтак ми ставимо за мету цієї публікації висвітлити такі аспекти розвідувальної діяльності УПА, як концептуальні погляди керівництва повстанського руху на завдання розвідувального забезпечення бойових дій, організаційно-штатне облаштування розвідувальних підрозділів повстанців, форми і методи повстанської розвідки, підготовка кадрів розвідників, характер взаємодії між розвідкою УПА та спецслужбами держав гітлерівського блоку.

На початку грудня 1942 р. у Львові відбулася військова конференція керівників Проводу ОУН (С. Бандери) під головуванням тимчасового провідника М. Лебеда, за участю військового референта Проводу І. Климів, військових референтів Крайових (регіональних) проводів в Україні. Конференція переглянула існуючу концепцію відмови від збройної боротьби проти нацистських окупантів й висловилася за доцільність творення власних партизанських і регулярних військових формувань під загальною назвою “Військові відділи ОУН (Самостійників-державників)”. Одночасно було сформовано робочу групу для розробки військових статутів та інструкцій⁴.

У рамках обговорення процесу розбудови майбутніх збройних сил розглянули низку питань щодо місця спеціальних структур у розгортанні бойових дій за відновлення Української держави (“Організація внутрішньої безпеки”, “Безпека у командуванні армією”, “Розвідка і контррозвідка”). Передбачалося, що виникнуть органи розвідки та контррозвідки при всіх територіальних військових угрупованнях, а також Служба безпеки й жандармерія. Констатувався незадовільний рівень підготовки до таємної війни, підкреслювалася важливість рекрутування кадрів

співробітників спецслужб з інтелігентних і комунікабельних осіб, творення територіальної інформаційної мережі⁵.

На перспективу, з надбанням державності, ставилося завдання творення розвідувальних позицій у сусідніх країнах (насамперед – у Польщі) за рахунок агентури з числа членів ОУН серед довоєнної еміграції, збору військової та політичної інформації за кордоном. Не виключалося залучення на платній основі для підготовки кадрів розвідників інструкторів з кадрових співробітників радянських і німецьких спецслужб.

Відомо, що принаймні до початку 1943 р. ОУН (Б) не вважала доцільними відкриті збройні виступи проти окупантів, засуджувала „партизанку”. Про причини такого курсу відверто йшлося в документі „Партизанка і наше ставлення до неї” (червень 1942 р.). До проблем партизанського руху, йшлося там, слід підходити виключно з погляду інтересів УССД. „Нам сьогодні шкода кожної людини, що вмирає за інтереси Москви чи Берліну.. Наш час ще прийде”. Рекомендувалося чекати на обопільне виснаження Німеччини та СРСР й накопичувати сили для „визвольної революції мільйонів українських мас”⁶. „Головний ідеал у них, – повідомляла про настрої націоналістів розвідка радянських партизанів, – щоб німці розбили більшовиків, а німців розбили англійці. Тоді напевно вони заснують Самостійну Україну”⁷.

Тим часом націоналісти розробляли інструктивні документи щодо організації партизанської боротьби та місця в ній спеціальних заходів, ретельно вивчали досвід радянського партизанського руху (документи „Партизанка”, „Загальні основи партизанки”, „Совітська партизанка” та інші)⁸. Визначали завдання партизанських сил, серед яких передбачалося налагодження розвідки противника розвідувальними відділами штабів загонів, агентурною мережею серед населення („людьми довіри”), давали докладну характеристику організації роботи німецьких спецслужб.

Постання УПА під політичною егідою ОУН (Б) навесні-влітку 1943 р. поставило у практичну площину завдання творення повстанської розвідки.

Нормативні, інструктивні та навчальні документи УПА, що збереглися, засвідчують вельми серйозну увагу, яку командування повстанців приділяло організації розвідувального забезпечення бойових дій, застосуванню прийомів воєнних хитрощів. Як йшлося в матеріалі „Основи тактики партизанських та бойоварських відділів”, виданому 1948 р. у серії „Ратник” з метою узагальнення та застосування попереднього досвіду „лісової армії”, „тактика партизанських та бойоварських відділів – це вміння якнайкраще використати всі можливості (зброя, теренові умовини, пора дня, населення, воєнні хитрощі) для найуспішнішого переведення завдання при якнайбільших втратах ворога і якнайменше своїх”. Винахідливість, конспірація, воєнна хитрість, йшлося у документі, – це важливі фактори, що дозволяють компенсувати перевагу противника. Потрібно і населення навчати мистецтву розвідки і дезінформації

ворога. „Три дуже важливі чинники, від яких остаточно залежить успіх чи неуспіх” повстанських дій – „конспірація, розвідка, досвід”.

Як зазначалося у розділі „Розвідка” затвердженої у 1944 р. виконувачем обов’язків ГВШ УПА інструкції „Партизанка”, розвідувальна робота є „основою маневру, боротьби та безпеки власного відділу”. Наголошувалося, що вона повинна вестися безперервно і всіма наявними засобами⁹. У іншому інструктивному документі розвідка трактувалася як „вуха й очі організації”, зазначалося, що „партизанський відділ без належної розвідки – це так як змагун-борець на сцені з зав’язаними очима”, „розвідчу справу треба починати ставити (вище. – *Д.В.*) від простих справ”. Збір розвідінформації має відзначатися правдивістю, широким охопленням, масовістю джерел та своєчасністю¹⁰.

Видана у серії „Ратник” для старшинської (офіцерської) школи інструкція „Основні елементи партизанської тактики УПА” підкреслювала, що „розвідка – передумова успіху партизанської тактики”, збір інформації мусить вести кожен учасник руху Опору. Йшлося про такі конче потрібні риси розвідки, як об’єктивність, ретельний аналіз відомостей, наявність системи передачі інформації знизу догори¹¹.

У листопаді 1943 р. Військовий штаб військової референтури головного проводу ОУН (Б) стає Головним Військовим Штабом (ГВШ) УПА. У його складі запроваджується II-й (розвідувальний) відділ. На нього як на провідний керівний орган розвідувальної справи покладається „зосередження, розпрацювання і використання усього розвідочного і контррозвідувального матеріалу”¹². У „Вказівках до праці військових штабів,” (додатку до наказу ГВШ № 1/ 44 від 23 січня 1944 р.) до функцій штабів віднесено, зокрема, „збирання відомостей про ворога, розміщення, силу і заміри, щоби могли своєчасно повідомити командира про небезпеку, яка грозить власним частинам”¹³.

За наказом ГВШ ч.1 від 23 січня 1944 р. вводиться уніфікована схема структури штабів з’єднань УПА. Штаби Військових округ (ВО) і тактичних відтинків мали відділи, аналогічні ГВШ¹⁴.

Документи УПА та свідчення її командирів дають підстави припустити, що на нижчих організаційно-тактичних рівнях структура розвідувальних органів і підрозділів відзначалася певною строкатістю, визначалася на розсуд польових командирів залежно від обставин, наявних сил. Так, за словами В. Андрухів, охоронця організаційно-мобілізаційного референта штабу Групи УПА-„Захід” (квітень 1945 р.), розвідувальному відділу штабу Групи підлягали начальники розвідки ВО, а тим, у свою чергу, командири розвідки куренів і сотень¹⁵. За свідченнями курінного В. Левочко („Юрченка”), на початку 1945 р. ВО „Буг-2” згаданої Групи УПА мав відділ розвідки (начальник, інструктор, секретар, 8 – 10 зв’язкових для контактів з командирами розвідки куренів (батальйонів) та повітовими інформаторами).

Командири курінної розвідки мали власний апарат. Є згадки про існування розвідувальних взводів окремих куренів УПА - „Північ”¹⁶.

Імовірно, що більшість куренів УПА мали певний апарат польової розвідки. Існують згадки про „спеціальних старшин (підстаршин)” з розвідки, „штабну розвідку” (курінь „Гребінки” в УПА-„Північ”, 1943 р.), розвідувальні підрозділи куренів силою у 20 – 30 багнетів (Прикарпаття, серпень 1944 р.) тощо. На спеціального старшину покладалося визначення завдань, сил і засобів розвідки, узагальнення інформації про супротивника. Певно, до компетенції офіцерів – розвідників входило налагодження збору інформації всіма основними засобами, що були у розпорядженні „лісової армії” – польова, технічна, агентурна розвідка¹⁷.

Польову розвідку здійснювали штатні розвідувальні підрозділи (діяли в пішому, рідше – кінному порядку), окремі розвідники та лінійні підрозділи УПА. Відомі випадки, коли один з підрозділів сотні ставав позаштатним розвідувальним підрозділом. Як приклад можна навести наказ командира загону „Котловина” (ВО „Турів” Групи УПА-„Північ”) від 19 серпня 1943 р. про розвідувальне забезпечення боротьби з німцями та польськими націоналістичними підрозділами. У ньому пропонувалося в складі сотні сформувати „чоту розвідників з вибраних з сотні людей, котрі мають розвідчий хист. Ці люди мають бути отчайдушні, з добрим слухом та фізично крепкі і для справи посвячені”¹⁸.

Бойовими документами УПА (наприклад, „Піхотна тактика”) передбачалося ведення розвідки у наступі й обороні, на марші, у гірських умовах, вночі, взимку тощо. Розрізнялися польова розвідка та агентурна. Так, сотня для ведення розвідки отримувала смугу завширшки до 3 км і на відстані від власних сил 3 – 5 км вдень та 3 км вночі. При цьому виділялося „ядро” (основні сили) підрозділу й розвідувальні дозори („стежі”), на головному напрямку розвідки – силою до чоти (взводу). Сотня у розвідці могла посилюватися важкими кулеметами, мінометами, отримувати саперів та зв’язківців. Окремо приділена для розвідки чота вдень діяла на відстані до 12 км від основних сил, вночі – до 3 км¹⁹.

Основними способами польової розвідки були: спостереження, розвідка боєм, допит військовополонених. Інструкція ГК УПА у справі полонених від 5 серпня 1944 р. зобов’язувала вояків провести „переслуховування” бранців та передати їх для подальшого допиту „організаційним властям” (територіальним провідникам ОУН. – *Д.В.*). Наказ шефа військового штабу УПА від 18 жовтня 1943 р. звертав увагу на необхідність ретельної розвідувальної підготовки при організації бойових операцій силами кількох підрозділів²⁰.

Траплялися випадки застосування примітивних технічних засобів розвідки. Про підслуховування повстанцями радіотелефонних переговорів, наприклад, повідомлялося у документах польських силових структур (1945 р.)²¹.

Широка підтримка УПА місцевим населенням дозволяла повстанцям використовувати можливості агентурної розвідки. Згадувана інструкція „Партизанка” іменувала агентуру „спеціальними розвідувачами” й відносила до функцій агентурної розвідки не тільки здобуття інформації щодо ворога, а й викриття його інформаторів у власному середовищі. Старшини-розвідники утворювали інформаційну мережу серед місцевого населення. Так, схема агентурної розвідки ВО „Бут-2” включала такі елементи: начальник відділу розвідки ВО – повітові інформатори (кожен з них мав секретаря та 5 зв'язкових) – районні інформатори (кожен мав 3 зв'язкові й спирався на мережу розвідників у населених пунктах, „станіцях”) – станичні інформатори²². Захоплена радянськими партизанами інструкція з тактики повстанських дій (не раніше березня 1944 р.) рекомендувала підбирати до послуг розвідки людей фізично і морально стійких, зі спеціальною підготовкою, найкраще – жінок²³.

Для ведення агентурної розвідки залучалися різні верстви населення. Серед інформаторів було чимало жінок, молоді. В одному з наказів ВО „Турів” (УПА-„Північ”) від 20 вересня 1943 р. йшлося про потребу активізації навчально-виховної роботи з молоддю в інтересах сприяння повстанській боротьбі, і в тому числі – її розвідувальному забезпеченню²⁴. Збереглися документи про розвідувальну діяльність в інтересах УПА сільських молодіжних націоналістичних груп²⁵.

Командування повстанської армії наголошувало на необхідності просякнути весь терен дій надійною мережею збору інформації. У додатку до наказу ГК УПА № 8 від 30 серпня 1943 р. під назвою „Самооборонна інструкція” йшлося про те, що надрайонні, районні та сільські ватажки підпілля повинні налагодити „спеціальний розвідчий апарат, в який втягнути старих і молодих, жінок і чоловіків”, розподілити зони відповідальності за розвідку так, щоб не залишалося не охоплених нею територій. Інформатори поміж населення вели б збір відомостей про дислокацію противника у населених пунктах, на залізницях та інших важливих об'єктах, його озброєння. Вимагалось запровадити „безперервну низку зв'язків по всіх селах” для своєчасного інформування про пересування ворога²⁶. Отже, агентурна розвідка повстанців організаційно „прив'язувалася” до можливостей територіальної мережі ОУН.

Розвідка УПА мала у розпорядженні численний агентурно-інформаційний апарат. Основними мотивами співробітництва з нею, як і з іншими спеціальними структурами антирадянського руху опору, населення західних областей України слід вважати патріотичне прагнення до самостійної державності, відразу до німецьких окупантів та сталінського режиму. За словами начальника диверсійного управління Центрального штабу партизанського руху полковника І. Старинова, „четверту війну воюю, але ніколи не зустрічав такого ворожого середовища, як у звільнених районах Тернопільської області”²⁷.

За даними з розвідувального звіту 2-го партизанського з'єднання у Рівненській області (15 грудня 1943 р.), розвідка УПА спромоглася створити широку агентурну мережу, що охопила майже всі села. При надбанні оперативних джерел перевага віддається залученню до співробітництва представників місцевої радянської адміністрації, а також учасникам радянських партизанських загонів.

Наведемо окремі приклади, що характеризують масштаб розвідувальних дій негласних помічників повстанської розвідки. У радянських партизанських загонах Рівненської області до травня 1943 р. було виявлено 57 розвідників УПА, а до січня 1944 р. – ще 95²⁸. Згідно зі звітом партизанського з'єднання О. Федорова (21 липня 1944 р.), партизани виявили і розстріляли 129 „зрадників”, з яких приблизно третина були „націоналістами-розвідниками”²⁹. У цілому контррозвідники цього з'єднання на Волині знешкодили 170 „націоналістів-шпигунів”³⁰. Оперативні частини партизанських загонів загалом виявили до 1944 р. близько 900 агентів гестапо та ОУН і УПА. Були відвернені спроби схилити до переходу на бік повстанців Сарненський і Чехословацький загопи з'єднання О. Сабурова³¹.

Ефективність розвідки повстанців неодноразово відзначали її противники. Так, на нараді 11 вересня 1944 р. у Рівненському обкомі КП (б)У один з командирів внутрішніх військ (ВВ) НКВС підкреслював, що завдяки своєчасному інформуванню розвідки УПА повстанці випереджають дії противника. За оцінкою командира Чехословацького партизанського загону Репкіна (березень 1943 р.), розвідка УПА діє „точно і відважно”³².

Про кваліфікованість дій розвідки повстанців можна скласти враження зі звіту розвідниці „Марусі” (грудень 1943 р.). Остання надала командирам УПА плани населених пунктів з позначенням місць дислокації німців, поліції, польських формувань, розташування вогневих засобів, інформацію про озброєння противників, їх моральний стан, стосунки з населенням та інші важливі для бойового планування дані³³.

Одним з підтверджень результативності розвідувального забезпечення бойових акцій УПА стали вдалі операції проти воєначальників противника. 3 травня 1946 р. вояки сотні „Месники” під проводом „Гонти” влаштували на дорозі поблизу селища Майдан Станіславської області засідку на кортеж командувача 38-ю Армією генерал-полковника К. Москаленка. „Наші тайні співпрацівники, – йшлося у звіті про операцію, – повідомили УПА про точний час виїзду большевицького командира і його штабових старшин із Станіслава до Стрия”. Внаслідок обстрілу машин командарма та члена Військової ради Армії генерал-майора Єпішева було поранено трьох бійців охорони (у відповідь підрозділи Армії та ВВ провели акцію, в ході якої „Гонта” та ще 30 повстанців були вбиті)³⁴.

28 березня 1947 р. вояки сотень „Хріна” і „Біра” (Закерзоння) влаштували засідку на шосе Бали город-Тісна. За словами „Хріна” (С. Стебель-

ського), повстанці мали „перевірені відомості” про прибуття у цей район з інспекцією заступника міністра оборони Польщі генерал-полковника К. Сверчевського та склад його ескорту. У швидкоплинному бою генерал та група військовослужбовців загинули³⁵.

Повстанська розвідка намагалася застосувати певні оперативні комбінації для створення власних позицій у ворожому середовищі. Характерний приклад цього наводився у повідомленні О. Федорову командира оперативної групи „Переможці” Д. Медведєва від 12 грудня 1943 р. Співробітники групи, йшлося у документі, викрили розвідника штабу з’єднання УПА під орудою „Дубового” В. Климовича („Спартана”). Останній зізнався, що начальником розвідки з’єднання „Зайцем” йому було поставлено завдання під виглядом дезертира з УПА зануритися до партизанів з метою збору інформації про їхні сили, озброєння, місця дислокації тощо. Для більшої правдоподібності він мав сфабриковані „звіти” повстанських загонів, нібито „поцуплені” ним перед втечею. Після виконання розвідзавдання „Спартан” мав сховатися на конспіративній квартирі в одному із селищ, де на нього чекав зв’язковий³⁶.

Потреби надійного розвідувального забезпечення бойових дій зумовлювали заходи з відповідної підготовки особового складу (див., наприклад, інструкції для УПА „Вояцький стан та його обов’язки” та „Організація армії” 1944 року)³⁷. За навчальною програмою „піших розвідників сотень” 10 годин відводилося на пояснення загальних понять організації розвідки, 10 – на організацію агентурної розвідки серед населення, 30 – на студіювання дій рою (відділення) та чоти у розвідці³⁸.

При вишколі кандидатів на старшин на опанування мистецтвом спеціальних заходів відводилося 14 годин. З них 4 – на закордонну розвідку, 4 – на контррозвідку, стільки ж – на засвоєння методів пильності і конспірації, по годині – на військово-польову жандармерію й судову справу³⁹. За програмою підстаршинського вишколу УПА-„Захід” (ВО „Сян”, „Лемко”; травень 1946 р.) на розвідувальну справу відводилося 14 годин (з 410), з них 4 – на польову розвідку, історію радянських органів держбезпеки – 2, по годині – на основи агентурно-оперативної роботи, контррозвідку, шифрувальну справу тощо. Розвідувальна підготовка здійснювалася і на спеціалізованих курсах. Так, навесні 1944 р., поряд з відкриттям офіцерської школи „Олені” та низки підстаршинських шкіл, за ініціативою керівника розвідки УПА-„Захід” „Сергія” у Рогатинському районі Станіславської області запроваджуються курси жінок-розвідниць⁴⁰.

У навчальній роботі використовувалися Статут Армії УНР, затверджений у 1921 р. Головним отаманом С. Петлюрою, радянські бойові статuti та інструкції з партизанської війни. На керівних посадах розвідувального апарату працювали досвідчені військові фахівці. Керівником розвідки штабу ВО „Заграва” (УПА-„Північ”) був полковник армії УНР І. Трейко („Немо”), розвідку повстанців у Галичині очолював колишній отаман (майор)

Української галицької армії К. Петер („Сокіл”)⁴¹. У старшинській школі УПА викладав командир частин і з’єднань Армії УНР, функціонер розвідки Державного центру УНР в екзилі І. Литвиненко („Морозенко”)⁴².

Вироблялися і певні вимоги до осіб, які на добровільній, конфіденційній основі надавали повстанцям допомогу у галузі розвідки. Їх рекомендувалося „найперше навчити ... обсервувати (спостерігати. –Д.В.), помічати, слухати, запам’ятовувати, і те, що знають, передавати вірно, просто, без перекручування і додатків”⁴³.

Звертає на себе увагу, що вищі органи управління УПА, виходячи з потреб інформаційного забезпечення бойової практики, встановлювали для штабів з’єднань уніфіковану схему збору та аналізу розвідувальних відомостей. Підтвердженням цьому, зокрема, слугує наказ ГК УПА командирам ВО про порядок підготовки „військово-розвідувальних звітів” від 7 жовтня 1943 р.⁴⁴ Як зазначалося у документі, командування відчувало стурбованість через те, що керівники ВО не приділяють належної уваги надсиланню розвідувальних зведень за приналежністю, і це негативно позначається на загальному перебігові управління бойовою діяльністю. Тож од підлеглих вимагалось регулярно надсилати „розвідчі звіти” через конспіративно захищені лінії кур’єрського зв’язку.

Далі наводилася принципова схема звітів про стан ворожих сил (подається у авторському викладі):

- дислокація противника, його кількість та озброєння, забезпеченість боєприпасами, обмундируванням, продовольством, наявність обозів, залізничних ешелонів, стан комунікацій у розпорядженні противника;
- напрям і мета пересування;
- стан розвідувального забезпечення та зв’язку;
- політико-пропагандистські моменти: ставлення ворожих сил та місцевого населення до повстанців і характер стосунків противника з місцевим населенням;
- відомості про розкладницьку роботу з боку УПА у ворожому або непевному середовищі.

Настанови вищих органів військового управління конкретизували нижчі ланки УПА відповідно до специфічних умов діяльності конкретних угруповань. Як приклад можна навести наказ надрайонним і районним референтам військової розвідки на терені дислокації ВО „Заграва” від 10 грудня 1943 р.⁴⁵. Схема (наводиться у авторському викладі) збору розвідувальних відомостей виглядала так:

Німецькі окупанти: місця дислокації, присутність частин різних родів військ; чисельність, озброєння (у розрізі видів зброї), забезпеченість боєприпасами; стан тилового забезпечення; стан зв’язку; природні та фортифікаційні перешкоди поблизу розташування противника;

Сили радянських партизанів: кількість, озброєння, завдання, моральний стан, відомості про командний склад. При цьому рекомендувалося розрізняти партизанські загони з постійним місцем дислокації та рейдуючі;

Польські партизанські збройні угруповання: схема збору інформації збігалася з тією, що стосувалася „червоних” партизанів. Рекомендувалося розрізняти польські націоналістичні та прорадянські формування.

Інформацію належало надсилати за лініями конспіративного зв'язку 1, 10 і 20-го числа кожного місяця.

Для потреб розвідки в УПА створювалися закамouflьовані під радянських військовослужбовців підрозділи. Так, 5 листопада 1944 р. у с. Черчому Ратнівського району Волинської області зафіксована поява перевдягнутого у радянські однострої кінного загону УПА у 300 шабель. У Групі УПА „Південь” на Крем'янецьчині діяли підрозділи „Герасима” (140 бійців) та „Морозенка” (60 – 80 багнетів). Спецгрупа „Касяна” у загоні „Шугая” налічувала 60 добірних бійців, екіпірованих за радянським зразком⁴⁶.

Накопичення досвіду розвідувальної діяльності призводило до появи інструктивних документів, в яких концентрувалися уявлення про функції та організацію розвідувальних структур в УПА. Яскравим зразком їх є „Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби” (не раніше кінця грудня 1944 р.).

Як зазначалося у „Вступі” до інструкції, УПА, незважаючи на перевагу противника, не відмовляється від наступальної тактики. Перемогу у боротьбі зумовлюють не тільки сучасні досягнення збройної сили, але й „в поважній мірі таємний вид війни”. Тож повстанський рух запроваджує розвідувальну й контррозвідувальну служби (відповідно, РС і КРС).

Спеціальна діяльність, йшлося в інструкції, повинна відповідати таким основним принципам:

- конспіративність;
- патріотичне налаштування співробітника спецслужби;
- оперативність і застосування хитрощів;
- безперервність і наполегливість;
- гнучкість та увага до деталей;
- обережність;
- відсутність шаблону у діях;
- активність;
- високий професіоналізм;
- централізм у роботі⁴⁷.

Отже, у період активної розбудови та бойової діяльності Української повстанської армії велику увагу було приділено творенню органів розвідки та інших спеціальних підрозділів із забезпечення військових дій основних сил. У завершальний період дії УПА переважно мали диверсійно-підривний і терористичний характер⁴⁸.

Розбудова і завдання розвідки в УПА визначалися такими військово-політичними факторами:

- потребою розвідувального забезпечення творення та військових дій УПА;
- спорадичними збройними діями між повстанцями та німецькими окупантами в 1942–1943 рр.;
- запеклим україно-польським збройним протистоянням 1943–1944 рр. на Волині;
- протиборством „лісової армії” з радянським партизанським рухом;
- бойовими діями повстанців проти радянських Збройних сил і спецвійськ НКВС;
- налагодженням кон'юнктурних контактів у розвідувально-підривній сфері зі спецслужбами країн гітлерівської коаліції.

Організаційно спеціальні органи в УПА здебільшого входили до структури з'єднань та підрозділів, військово-територіальних районів оперування повстанських сил. Визначаються і певні організаційно-штатні підвалини згаданих органів. Розробляються, із використанням досвіду регулярних армій, відповідні нормативно-інструктивні та навчально-методичні документи, налагоджується підготовка кадрів.

Виробляються основні форми і методи спеціальних заходів, в основі яких лежала агентурно-оперативна робота. Багато в чому визнана противниками ефективність роботи повстанських спецпідрозділів зумовлювалася широкою підтримкою місцевого населення. Водночас, спостерігалася певне дублювання їх функцій через відсутність чіткого розмежування структур розвідки й контррозвідки.

Структурно повстанська розвідка прив'язувалася до лінійного устрою УПА, базувалася на застосуванні штатних і нештатних розвідувальних підрозділів. Налагоджувалася розвідувальна підготовка рядового і командного складу. Особливу увагу приділялося агентурній розвідці з опорою на підтримку населення. Досвід розвідувальної діяльності, у поєднанні з творчим урахуванням доробків противника, вдало акумулювався в інструктивних документах. Вояки УПА застосовували основні способи ведення військової розвідки, притаманні регулярним арміям, – спостереження, пошук, засідка, розвідка боем, технічна розвідка.

Окремою сторінкою історії повстанської розвідки стало її співробітництво зі спецслужбами нацистської Німеччини та її сателітів. Головні причини цього слід вбачати у намаганні Проводу ОУН і командування УПА послабити свого основного противника – СРСР, та вирішити проблеми матеріально-технічного оснащення власної збройної сили. Разом з тим, протистояння з Червоною армією та співробітництво з агресорами об'єктивно ускладнювали визволення України від нацистської окупації⁴⁹.

Особливості творення та розвідувально-інформаційної діяльності УПА відповідали загальним теоретичним уявленням про спеціальну діяльність у рамках повстансько-партизанських рухів як таких, мали чимало тотожного з аналогічними явищами у повстансько-партизанських (антиколоніальних) рухах інших народів світу.

Отже, доходимо висновку, що творення і діяльність розвідувальних органів в УПА переконливо засвідчили тенденцію у діях націонал-патріотичних сил до розбудови в історичній перспективі на основі регулярних Збройних сил суверенної Української держави.

ПРИМІТКИ

- 1 Бондаренко К. История, которую не знаем. Или не хотим знать. // Зеркало недели. – 2002. – № 12. – С. 4; Вечерський В. Роль УПА в перемозі в'єтнамського народу // Незборима нація. – 2003. – Ч.1.
- 2 Див. докладніше: Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. „Повстанська розвідка діє точно і відважно...”. Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940–1950-ті роки. – К., 2006. – 568 с.
- 3 Браїко П. Е., Старинов И. Г. Партизанская война. – М., 1983.. – Ч. 1. – С. 77.
- 4 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – К., 1999. – С.13.
- 5 Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр. 372. – Т.5. – Арк. 37 – 41.
- 6 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 1 зв.
- 7 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 62. – Оп.1. – Спр. 253. – Арк. 16.
- 8 Там само. – Арк. 2 – 8, 9 – 19, 22 – 25.
- 9 ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 63. – Арк. 356.
- 10 Там само. – Т. 60. – Арк. 43.
- 11 Причинки до суспільного мислення. Збірка статей. – Торонто, 1989. – С. 52 –53.
- 12 Літопис УПА Нова серія...– Т. 2. – С. ХХІІІ.; Бутковський І. Організаційна структура УПА. // Збірник на пошану генерала Романа Шухевича. – Мюнхен, 1990. – С. 218.
- 13 Літопис УПА. – Торонто, 1984. – Т.5. – С. 157.
- 14 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944– 1945 рр...– С. 15; Sodol P. R. UPA. They fought Hitler and Stalin. – N.-Y., 1987. – Р. 32; Див. також: Літопис УПА. Нова серія. – Т.2. – С. 669.
- 15 ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т.3. – Арк. 201.
- 16 Там само. – Ф. 2. – Оп. 56. – Спр. 1. – Т. 2. – Арк. 2 – 2 зв.; ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп.4. – Спр. 351. – Арк. 28.
- 17 ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 63. – Арк. 359; Стародубець Г.М. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943). – Тернопіль, 2002. – С. 116; Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов. – М., 1968. – С. 393.
- 18 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 552.
- 19 ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 381. – Арк. 207 – 208; Див. також: Хміль С. Ф. Українська партизанка. – Б.м., 1959. – С. 167 – 171; Ткаченко Н.С. Повстанческая армия (Тактика борьбы). – Минск; М., 2000. – С. 145.
- 20 Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та інші. Історія українського війська (1917 – 1995). – К., 1996. – С. 617– 618; Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – С. 161.
- 21 Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944 – 1947). – К., 2000. – С. 20.

- 22 ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 56. – Спр. 1. – Т. 2 – Арк. 2 зв.
- 23 ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп.1. – Спр. 289. – Арк. 53 зв. – 54.
- 24 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – С. 101–102; Див. також: Дмитренко М. Михайлик. Оповідання про юного розвідника УПА. – Торонто; Нью-Йорк, 1981.
- 25 Див., наприклад: Архів тимчасового зберігання (АТЗ) Управління СБ України (УСБУ) в Хмельницькій обл. – Спр. П – 30447. – Т. 2.
- 26 Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 15.
- 27 Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. – С. 107.
- 28 Мищенко Г.П., Мигрин Г.П. Задача особой важности (Партизанская разведка 1941 –1945 гг.). – К., 1985. – С. 126.
- 29 ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп.1. – Спр. 295. – Арк. 145 – 150 зв.
- 30 Там само. – Спр. 275. – Арк. 5, 25; Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – К., 1984. – С. 131.
- 31 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – С. 218.
- 32 Там само. – С. 17–18; ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп.1. – Спр. 253. – Арк. 22.
- 33 ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6 – 14.
- 34 УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. 1942 – 1950. (Збірка документів). – Мюнхен, 1957. – Ч.1. – С. 231; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 2960. – Арк. 205.
- 35 В рядах УПА... – С. 175 – 176.
- 36 ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп.1. – Спр. 253. – Арк. 32.
- 37 Там само. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 368 – Арк. 35; Спр. 375. – Арк. 17; Ф.62. – Оп.1. – Спр. 281. – Арк. 26.
- 38 ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп.1. – Спр. 80 а. – Арк. 34.
- 39 Хміль С.Ф. Зазнач. праця. – С. 70.
- 40 ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 63. – Арк. 41; Ф. 26. – Оп.2.– Спр. 2. – Т.4 – Арк. 388.
- 41 АТЗ УСБУ в Івано-Франківській обл. – Спр. 32518. – Т. 1. – Арк. 255.
- 42 Див.: ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр. 10418.
- 43 Там само. – Ф. 13.– Спр. 376. – Т. 60 – Арк. 43.
- 44 Літопис УПА. Нова серія ...– Т. 2. – С. 31–32.
- 45 Там само. – С. 166– 168.
- 46 ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 1. – Арк. 118, 220.
- 47 Там само. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 8– 9.
- 48 Див. докладніше: Веденєєв Д.В. Контрольоване забезпечення в Українській повстанській армії. // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових праць. – К., 2000. – Вип. 4 – С. 166 –170; Веденєєв Д.В. Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української повстанської армії // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – С.32–40; Веденєєв Д.В. Внутрішній терор в УПА та Організації українських націоналістів в 1944 – 1950 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць – К., 2003. – Вип. 7. – С.421–429; Веденєєв Д.В. Основні фактори політичної та оперативно-бойової обстановки, що визначили розбудову та діяльність спеціальних підрозділів УПА (1942 – 1945 рр.) // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 47–55; Веденєєв Д.В. Диверсійна діяльність українського повстансько-підпільного руху (1940–1950-і рр.) // Труды Академії: збірник наукових праць Національної академії оборони України. – 2004. – № 52. – С. 351–358; Веденєєв Д. Неизвестные учителя Че Гевары и Вьетконга. Спецслужбы Украинской повстанческой армии. 1942–1945 годы // В мире спецслужб. –2005. – № 4. – С. 58–63; 2006. – № 1. – С.54–61; Веденєєв Д. На защите повстанческих рядов. Контрразведывательное обеспечение в Украинской повстанческой армии // В мире спецслужб. – 2006. – № 3. – С. 52–61.
- 49 Див.: Веденєєв Д. Война зла – „полюбишь” и третий рейх... О сотрудничестве УПА со спецслужбами гитлеровского блока // В мире спецслужб. – 2006. – № 2. – С.76–85.

ВЗАЄМИНИ ПЕЧЕНІГІВ ТА КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЗА ДАНИМИ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ВЕРХНЬОГО ПОТИССЯ

Запропоноване у статті виділення старожитностей печенігів за Карпатами вказує на новий напрямок аналізу контактів номадів і Київської Русі. Воно дозволяє простежити переміщення племен, скоріше за все очолюваних Курєю, на рахунок яких були щонайменше дві гучні перемоги: над тиверцями в Пруто-Дністровському межиріччі і князем Святославом на дніпровських порогах.

Ключові слова: Київська Русь, Хазарський каганат, тиверці, печеніги, угорці, поховання, городища, дирхеми, заушниця.

Предложенное в статье выделение древностей печенегов за Карпатами указывает на новое направление анализа контактов номадов и Киевской Руси. Оно дает возможность проследить перемещение племен, скорее всего возглавляемых Курей, на счету которых были по крайней мере две громкие победы: над тиверцами в Пруто-Днестровском междуречье и князем Святославом на днепровских порогах.

Ключевые слова: Киевская Русь, Хазарский каганат, тиверцы, печенеги, венгры, погребения, городища, дирхеми, серьги.

The proposed in the article are for selection of antiquities Pechenegs in Carpathians and shows the new direction of the contacts analysis of nomads and Kievan Rus. It allows to trace the movement of the tribes, probably headed by Kuria, on account of whom were at least two high-profile victories: over the Tiberias in the Prut-Dniester interfluvium and over the Prince Svyatoslav on the Dnieper thresholds.

Key words: Kievan Rus, Khazar Khanate, Tivertsy, Pechenegs, Hungarian, burial, hillforts, dirhams, earrings.

Серед народів Степу одними з найнебезпечніших ворогів Київської Русі були печеніги. Історія їх більш ніж сторічного „сусідства” відображена у руських, візантійських та арабських письмових джерелах, а дослідженню стосунків слов'яно-русів з цими

кочівниками присвячена значна кількість публікацій. Однак, окремі епізоди, відомі за свідченнями середньовічних авторів, досі ще не отримали належного осмислення на основі археологічних матеріалів. Зокрема, це стосується питання про відхід частини печенізьких племен

з Причорномор'я за Карпати і роль у цьому процесі руських дружин.

Для заповнення цієї лакуни необхідно розглянути пам'ятки кочівників Карпатського басейну і виокремити серед них печенізькі. Складнощі вирішення питання зумовлені тим, що більшість поховань номадів X – XI ст. на цій території визначені у науковій літературі як старожитності угорців¹. За даними письмових джерел, ці племена проникли в Карпатську улоговину наприкінці IX ст., доволі швидко осіли на нових землях, а на початку XI ст. організували ранньофеодальне королівство. Відрізок часу від проникнення до формування політичного утворення в історіографії отримав назву періоду „завоювання угорцями батьківщини”. Етнонім „угорці” використаний в історичному розумінні, тобто, без врахування багатоплемінного складу орди, участі „пізніх аварів” у наступному формуванні скотарського населення і проникнення нових груп кочівників, зокрема печенігів.

З накопиченням речового матеріалу була зроблена спроба пошуку археологічного змісту історичної назви „угорці”. Територіальні відмінності в обряді погребіння і поховальному інвентарі „ранніх пам'яток” дали змогу дослідникам розмежувати їх на дві значні групи. Перша була пов'язана власне з угорцями, які зайняли на початковому етапі проникнення землі Середнього Потисся, друга – з кабарями, що приєдналися до них

у ході переселення і осіли у верхній течії річки².

Визначення характерних рис матеріальної культури кабарів ареалу, проведене за принципом пошуку „не угорського в угорському світі”, стало наріжним каменем виділення притаманного цим тюркським племенам набору речей. Передусім, з ними були ототоженні пластинчасті сумочні бляхи й арабські дирхеми³. Така історична побудова свідчила про кабарське (тюркське) походження найбільш ефектних пам'яток „угорців-завойовників” і, відповідно, суперечила теорії про фінно-угорську етнічну приналежність вождя Арпада та його найближчого оточення. Водночас, вона залишала за кочівниками всього Потисся збірну назву союзу племен – „угорці”.

Слід зазначити, що своєрідність матеріальної культури номадів північно-східної частини Карпато-Дунайського ареалу сумнівів не викликає. Однак, на основі топоніміки й археологічних матеріалів рубежу IX – X ст., в угорській історіографії була справедливо відзначена неможливість кабарської атрибуції верхньотиських племен⁴.

Аналіз старожитностей кочівників регіону свідчить, що практично весь їх речовий набір датується пізнішим часом, ніж рубіж IX – X ст., і походить з територій, розміщених на схід від Карпат. Спроби пояснити цю особливість торгівельними зв'язками з населенням, що проживало за горами, виявилися безуспішними.

частина знахідок, за винятком скарбу (400 екз.) з Хустського району Закарпатської області України та одиничних екземплярів з поселень, пов'язана з кочівницькими похованнями. Причому, характерною особливістю більшості монет є використання їх як монист (пробиті отвори для підвішування). На підставі цих даних можемо заперечити твердження про участь дирхемів у грошовому обігові Карпатського ареалу і пов'язати їх проникнення сюди як прикрас з племенами кочівників.

Більшість саманідських номіналів, що потрапила до ареалу, відкарбована монетними дворами Бухари, Самарканду, аш-Шаші, Балхи та Андерабаду в середині

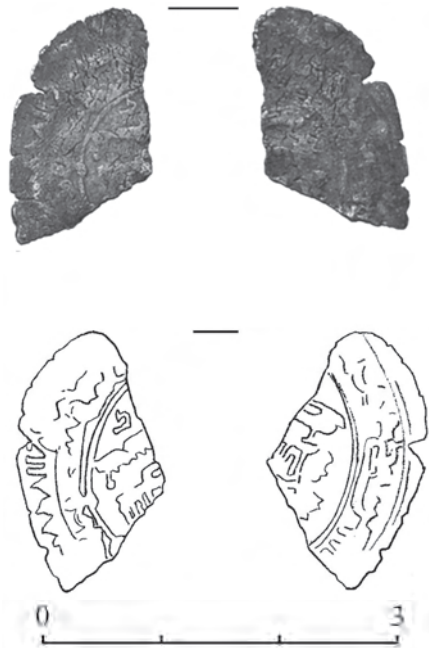

Рис. 2. Чома (урочище Сіна Хат). Арабський дирхем з поховання 3.

X ст.¹⁰ Треба підкреслити, що дослідники при датуванні тезаврованих екземплярів пропонують до випуску додати ще 30 – 35¹¹, а то й 50 років¹². У кожному разі, час карбування і маршрут надходження дирхемів свідчить про їх появу на півночі Карпатського ареалу у другій половині X ст. з печенігами, а не наприкінці IX ст. з угорцями.

Час інвазії нових племен уточнює датування дирхема з поховання 3 Чомського некрополя (рис. 2). Ця монета на сьогодні є наймолодшою емісією арабських номіналів у ареалі. Доктор В. Новак (Національний музей у м. Празі (Чехія)) пов'язує її карбування з Мансуром ібн Нухом (961 – 976 рр.).

Маршрут проникнення печенігів до ареалу з Причорномор'я через територію Волині, Молдови, Прикарпаття і перевали (найімовірніше Верецький) фіксується за одиничними знахідками дирхемів та скарбами з іншого боку Карпат, у тому числі неподалік від них (Красне, Цеканівка, Грабовець, Кринос, Ніжнієв, Львів, Звенигород, Перемишль)¹³.

Картографування знахідок монист-дирхемів всередині Карпатської дуги засвідчує їх найбільшу концентрацію у верхній течії р. Тиси. Мабуть, саме цю територію і заселяли печеніги наприкінці X ст.

У меншій кількості дирхеми трапляються у Середньому Потиссі та Північно-Східному Подунав'ї. Цей факт, у комплексі з аналізом поширення західноєвропейських монет, дає змогу визначити вказані райо-

ни як „контактні зони угорської і печенізької культур”.

Для підтвердження висловлених припущень розглянемо інші категорії інвентарю, насамперед, зашпиці екімауцького типу. Їх ха-

рактерною особливістю є підвіски із зерні у вигляді виноградного гро-на на дротяному кільці (рис. 3).

Цей тип прикрас з'явився у Потиссі водночас, що засвідчують інгумаційні поховання кочівників

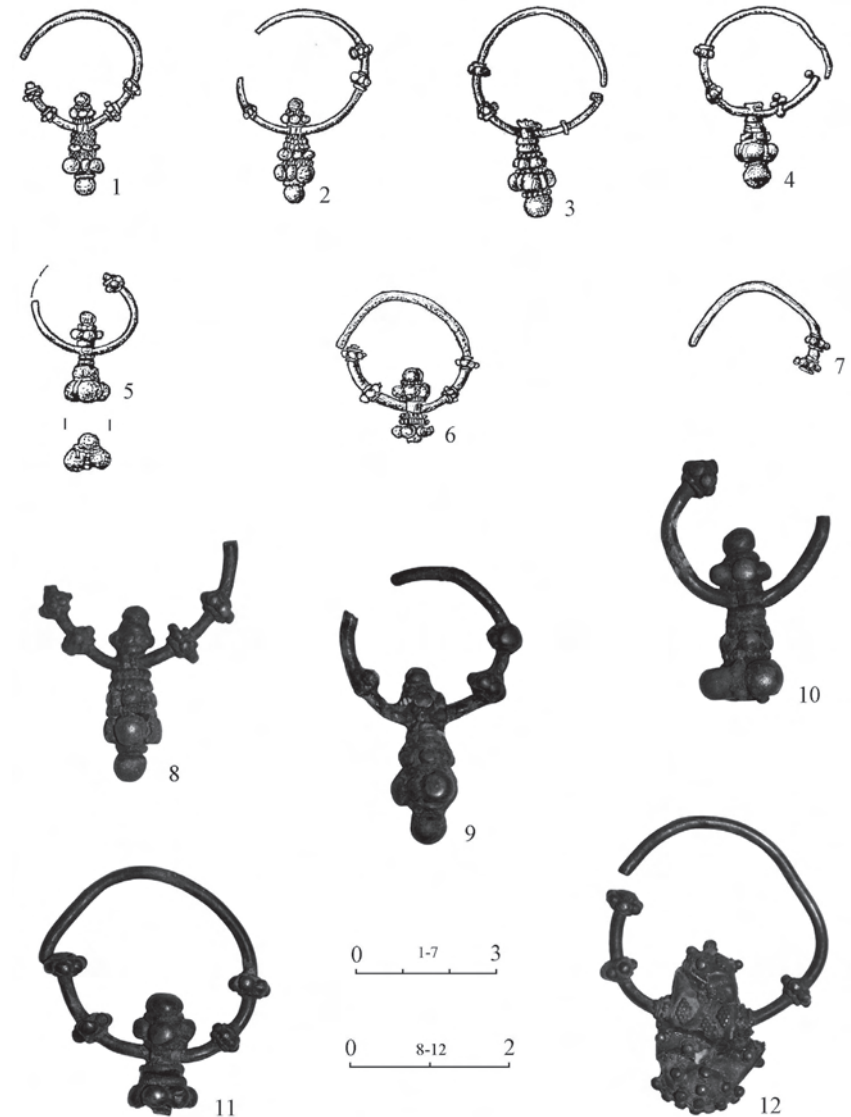

Рис. 3. Чома (урочище Сіна Хат). Зашпиці екімауцького типу.

у Чомі, Дьогі, Тисаберцелі, Ібрані та інших місцях, і період їх використання був незначний.

У вітчизняній фаховій літературі ці заушниці отримали назву волинський тип, оскільки більшість знахідок (довиявлення в Екімауцах) походила з Волині¹⁴, у тому числі з Борщівського скарбу 1883 р.¹⁵ та Пересопницького могильника¹⁶. У працях зарубіжних вчених заушниці визначені як „токайський” тип¹⁷ за знахідкою кількох подібних прикрас у Токайському „скарбі” (Угорщина)¹⁸. Хоча нині і побутують різні назви (токайський, завадський, волинський, екімауцький тип), уживатимемо останню з огляду на розміщення єдиної відомої майстерні з їх виготовлення на Екімауцькому городищі¹⁹. Випуск заушниць в Екімауцах підтверджується не тільки відкриттям майстерні ювеліра, в якій виявлено набір інструментарію та готові сережки, а й значною їх кількістю на городищі (32 екземпляри)²⁰. Додатковим свідченням виробництва саме тут цих прикрас є факт професійного ремонту окремих екімауцьких екземплярів. Найбільша кількість знахідок згаданого типу, виявлених в Екімауцах разом з інструментарієм для їх випуску, причому не в скарбі, а на городищі, дала змогу Г.Б. Федорову не тільки зробити висновок про їх місцеве походження, але й вважати специфічними прикрасами тиверців²¹.

На пам'ятках у Прутсько-Дністровському межиріччі, які знахо-

дяться неподалік Екімауц (городище Алчедар, Бранештський могильник) і в Серето-Прутському межиріччі (на могильнику Редукені) подібні екземпляри трапляються у незначній кількості²².

Можливо, з проникненням частини населення з Придністров'я через Східні Карпати пов'язані знахідки заушниць екімауцького типу у пам'ятках X ст. Румунії (Бландіана, Гимбаш, Клуж)²³.

Значно більше цих прикрас зустрічається на півночі і північному заході від центру їх виготовлення. За винятком поховань Київського некрополя²⁴, вони представлені у матеріалах скарбів (Юрківецький 1864 р., Гньоздівський 1868 р., Борщівський 1883 р., Денисівський 1912 р. і Копіївський 1928 р.). Юрківецький, Борщівський і Копіївський скарби Г.Ф. Корзухіна датують другою половиною X ст. або рубежем X – XI ст.²⁵

Вважаємо, що хроноіндикатори дають можливість обмежити закопування Копіївського скарбу другою половиною X ст. На відміну від інших, він містить найбільшу кількість заушниць, і разом з Юрківецьким знаходиться ближче до Екімауц. Хронологічна відповідність його останніх емісій дирхемів екімауцьким свідчить про можливу синхронність закопування скарбу і знищення городища внаслідок одного проникнення печенігів.

Своїм молодшим нумізматичним матеріалом, порівняно з іншими скарбами із заушницями,

вірізняється Денисівський 1912 р. – єдиний, знайдений на лівобережжі Дніпра. До нього входило 5400 монет (цілих і в уламках) хронологічного діапазону 805/6 – 1002/26 рр.²⁶ Скарб розміщений осторонь згаданих, датується XI ст. і має характерні риси північно-західних скарбів²⁷. Від інших він відрізняється не тільки датою, але й тим, що всі виявлені у ньому заушниці походять від різних пар і зламані. Стан знахідок свідчить про використання їх не як прикрас, а як срібного лому, скоріше за все ювеліра.

Інші екземпляри заушниць поширені у західному напрямку від Екімауц і поділяються на дві групи: за межами Карпатської дуги і всередині неї. Артефакти першої групи класифіковані М. Дековною як варіант 3 заушниць з підвіскою у вигляді виноградного грона²⁸. Відомі вони у низці пунктів Польщі (Завада Ланскоронська, Краків, Лісовек, Олесниця, Осниця, Перемишль, Тшиниця), де датуються X – початком XI ст.²⁹ Особливе зацікавлення викликають перемишлянські знахідки, виявлені неподалік Верецького перевалу. Група з десяти поховань відображає певне відгалуження від основного напрямку просування печенігів всередину Карпатської дуги з Північного Причорномор'я. Польські дослідники датують її X ст., а з'ява цих поховань пояснюється рухом угорців з Карпатської улоговини³⁰. У даному разі не можемо говорити про аргумен-

тованість напрямку прониклих „угорців”, передусім, на основі картографування аналогічних матеріалів та їх датування. Припущення про печенізьку атрибуцію даної пам'ятки підтверджується знахідкою в Перемишлі скарбу більше 700 арабських дирхемів середини X ст.³¹, який, подібно скарбам з Прикарпаття (Галич) та Закарпаття (Хустський район), за хронологією також не пов'язаний з проникненням угорців наприкінці IX ст.

Про поширення заушниць у Європі свідчить їх концентрація в басейні р. Тиси (рис. 4). На відміну від екземплярів, виявлених за межами Карпатського ареалу, як правило, відомих за матеріалами скарбів, практично всі знахідки всередині Карпатської дуги пов'язані з кочівницькими могильниками. Зброя, подібна до знайденої у похованнях цих номадів, відома з Екімауц, що дає змогу припустити участь у розгромі городища кочового населення, яке перемістилося з Північного Причорномор'я до Карпатської улоговини. Проникнення печенігів зі Степу, через Прикарпаття у Верхнє Потисся утворює логічну послідовність розвитку подій, від розгрому Екімауцького городища і закопування скарбів на Волині до проходження цих номадів на захід і північний захід.

Найбільша кількість заушниць всередині Карпатської дуги (11 екземплярів) виявлена у Чомському некрополі. Звертає на себе увагу факт віднаходження зауш-

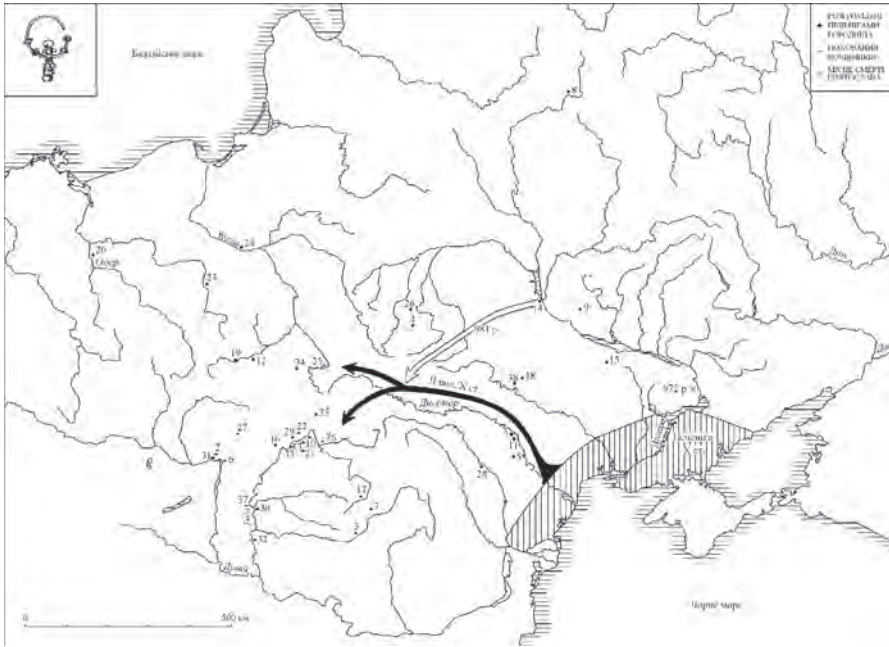

Рис. 4. Карта поширення зашниців екімауцького типу в Європі. 1. Алчедар; 2. Бесоб; 3. Бландіана; 4. Борщевка; 5. Бранешти; 6. Вац-Хейткаполна; 7. Гімбаш; 8. Гньоздово; 9. Деніс; 10. Дьогє; 11. Екімауци; 12. Завада Ланскоронська; 13. Ібрань; 14. Київ; 15. Кіровоград; 16. Кіштокай; 17. Клуж; 18. Копіївка; 19. Краків; 20. Лісовек; 21. Ніредьхаза; 22. Нодькевешд; 23. Олесниця; 24. Осниця; 25. Перемишль; 26. Пересопниця; 27. Прша; 28. Редукені; 29. Саболч-Вонтотопарт; 30. Сентеш-Сентласло; 31. Соб; 32. Терекканіжа; 33. Тисабєрцел; 34. Тишинця; 35. Ужгородський район (?); 36. Чома; 37. Чонград; 38. Юрковці.

ниць у бідних жіночих похованнях. Угорські дослідники (Б. Сьоке, К. Мештергазі, Е. Іштвановіч)³² вважають, що прикраси до нових господарів потрапили внаслідок торгівлі чи обміну. На наш погляд, їх печеніги отримали як військову здобич під час розгрому тиверців у Екімауцах³³.

Картографування знахідок підтверджує припущення про заселення басейну верхньої течії р. Тиси печенігами наприкінці X ст. Також можна відзначити слушність думки

про Середнє Потисся і Північно-Східне Подунав'я як „контактні зони угорської і печенізької культур”.

Наступна категорія інвентарю – пластинчасті сумочні бляхи, більшість яких орнаментована рослинним декором (рис. 5). Їх назву М. Шульце-Дьорлам конкретизувала як тип Веч³⁴. В угорській історіографії стиль оформлення блях визначався як характерний для угорців епохи „завоювання батьківщини”. При цьому їх виготовлення пов'язувалося з Карпато-

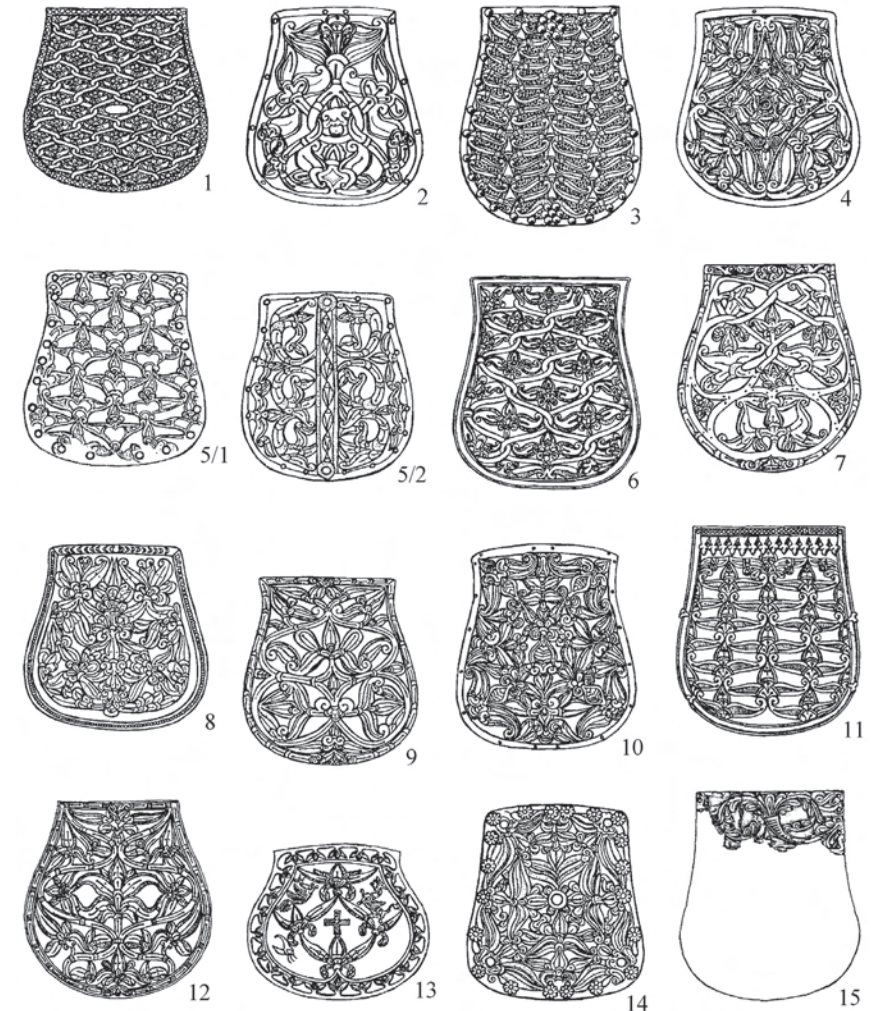

Рис. 5. Орнаментовані сумочні бляхи типу Веч Карпатського ареалу. 1. Бана; 2. Баранд; 3. Бодрогвеч; 4. Дунавече-Фегередьгаз; 5/1 – 2. Еперейшке; 6. Глаговець; 7. Карош; 8. Кішкунфеледьгаза; 9. Ракамаз; 10. Солнок; 11. Свалява; 12. Тарцал; 13. Тисабєзед; 14. Туркеве; 15. Реткьозберенч.

Дунайським ареалом. Надходження сюди сумок з пластинчастими бляхами в результаті торгівлі деякі дослідники заперечують, аргументуючи це відсутністю подібних екземплярів у основних торгових

центрах Східної Європи³⁵. Однак, картографування знахідок показало їх відповідність поширенню дирхемів, внаслідок чого „угорська” приналежність сумок з бляхами викликає сумнів³⁶.

Зважаючи на наявність ранніх екземплярів на півночі Європи, можна припустити їх випуск на норманських територіях. Наприклад, у похованні 956 Бірки подібна бляха лежала в комплексі з дирхемами 893 і 902 рр.³⁷

Розміщення і датування цих знахідок у Карпатському басейні свідчить про їх печенізьку приналежність (рис. 6). У похованнях Глаговця і Солнока сумочні бляхи входили до комплексів з дирхемами Насра ібн Ахмада (918/919 рр. і 920/921 рр. відповідно), у похованні Кішкунфеледгази – з динаром Рудольфа Бургундського (922 –

926 рр.), тобто вони не пов'язані з переселенням угорців на рубежі IX – X ст.

Сьогодні можна не тільки говорити про виготовлення блях на норманських територіях і потрапляння їх з печенігами за Карпати, але і припустити появу цих сумок у кочівників як військового трофею після розгрому ними в 972 році дружини Святослава. Найбільш імовірно, що такі сумки були атрибутом найближчого оточення київського князя, що пояснює їх незначну кількість у норманському світі порівняно з печенізькими територіями Потисся.

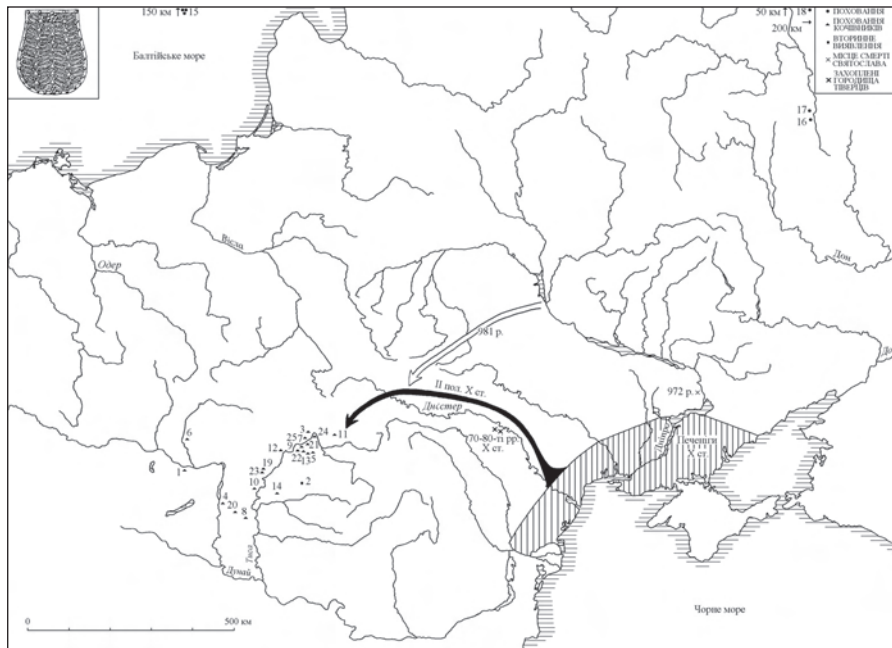

Рис. 6. Карта поширення сумочних блях типу Веч у Європі. 1. Бана; 2. Баранд; 3. Бодрогвеч; 4. Дунавче-Фегередгаз; 5. Еперейшке; 6. Глаговец; 7. Карош; 8. Кішкунфеледгаза; 9. Ракамаз; 10. Солнок; 11. Свалява; 12. Тарцал; 13. Тисабзед; 14. Туркеве; 15. Бірка; 16. Крюково-Кузне; 17. Паново; 18. Веселово; 19. Бешеньотелек; 20. Іжак; 21. Кенезльо; 22. Тисаеслар; 23. Тисанана; 24. Тужер; 25. Реткхозберени.

Концентрація знахідок сумочних блях типу Веч у верхній течії р. Тиси в черговий раз підтверджує припущення про заселення саме цієї території печенігами наприкінці X ст., а також про „контактні зони угорської і печенізької культур” у Середньому Потиссі та Північно-Східному Подунав’ї.

З розгромом печенігами дружини Святослава пов’язана і поява у кочівників сумок із застібками чернігівського типу (рис. 7).

Аналогії потиським екземплярам виявлені у норманських похованнях Бірки, Рьости, Шестовиці, датованих X ст. У похованні Рьости застібка знайдена у комплексі з дирхемом Насра ібн Нуха (943/944 рр.)³⁸, а в кургані 93 Бірки на кінчику ремня сумки зафіксований знак Рюриковичів (тризубець), який С.С. Ширинський визначив як тамгу Ярополка (973 – 978 рр.)³⁹.

Час проникнення таких сумок за Карпати наприкінці X ст. конкретизує згаданий дирхем з поховання 3 Чомського некрополя. Аналогічне датування має і знахідка з Перемишля, що входила до горизонту із заушницями екімауцького типу.

Аналіз застібок чернігівського типу підтверджує маршрут і час проникнення печенігів у Карпатський басейн, а також територію їх осідання – Верхнє Потисся (рис. 8). Це стосується й інших категорій речей, які входять до комплексів кочівницьких поховань регіону (рис. 9).

Поширення характерного для печенігів Верхнього Потисся ін-

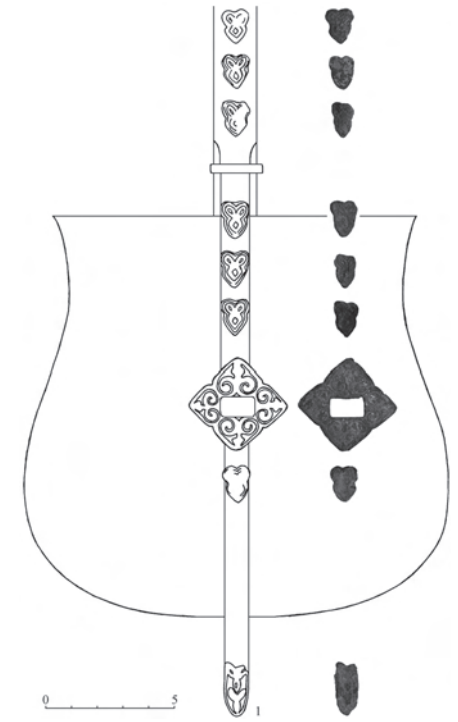

Рис. 7. Чома (урочище Сіна Хат). Реконструкція сумки з поховання 3.

вентарю на сході від Карпатської дуги дає змогу встановити механізм потрапляння до них різних речей у ході конкретних історичних подій. Це і контакти з Хазарським каганатом напередодні його розгрому, і знищення у 70 – 80-х рр. X ст. тиверських городищ Пруто-Дністровського межиріччя, і вбивство у 972 р. на дніпровських порогах князя Святослава.

Верхнє Потисся можна характеризувати як основну територію осідання печенігів після подолання ними Верецького перевалу в останній чверті X ст. (рис. 10). Сучасні дані археології про локалізацію печенігів у Карпат-

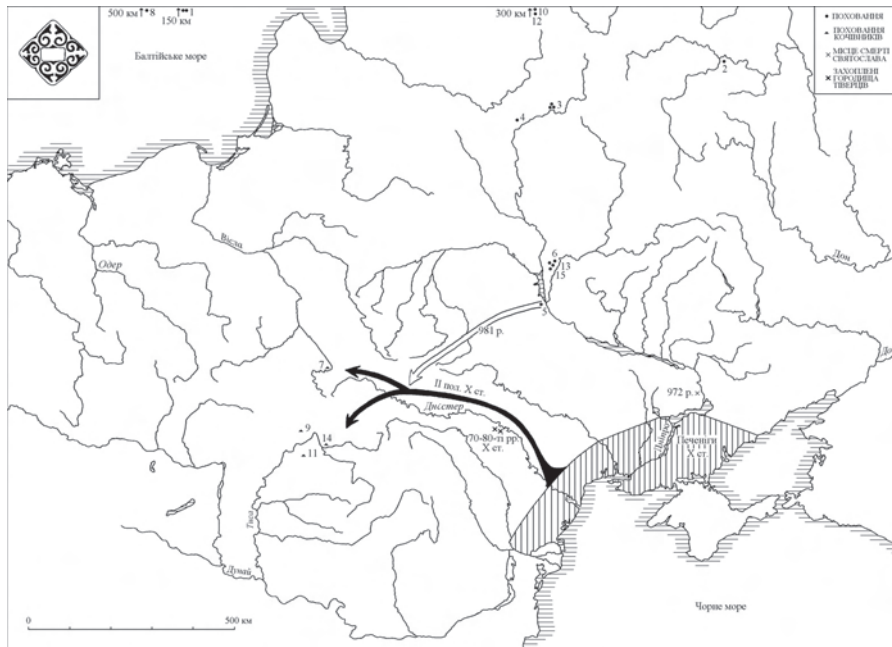

Рис. 8. Карта поширення застібок чернігівського типу в Європі. 1. Бірка; 2. Боркі; 3. Гньоздово; 4. Іваново; 5. Київ; 6. Новий Білоус; 7. Перемишль; 8. Рьоста; 9. Стреда над Бодрогом; 10. Сязнега; 11. Уйфегертъ; 12. Чемічино; 13. Чернігів; 14. Чома; 15. Шестовиці.

ському ареалі, північніше угорців, збігаються зі свідченнями твору візантійського імператора Костянтина Багрянородного про розміщення тут орд пачинакитів (печенігів)⁴⁰. Питання лишаються тільки при конкретизації датування їх переселення у Верхнє Потисся. Трактат „Про управління імперією” був завершений до 955 р., а за археологічними джерелами основне проникнення печенігів датується не раніше 70 – 80-х рр. X ст. Не виключено, що свідчення про локалізацію частини печенізьких племен всередині Карпатської дуги були вставлені до паризької редакції твору (кінець

XI ст.) після смерті імператора, коли змінилися реалії розміщення окремих племен Європи.

Слід звернутися і до повідомлення угорського хроніста Аноніма. Він згадує поселення значної кількості бешенів (печенігів) на півночі Угорщини з метою захисту країни в той час, коли угорці припинили просування на захід і осіли в Карпато-Дунайському ареалі, тобто після 955 року⁴¹.

Дані археології і письмових джерел щодо проникнення печенігів до Карпатського басейну підтверджують топоніми печенізького походження на північних територіях, а також збереже-

Рис. 9. Чома (урочище Сіна Хат). Прикраси і убрання.

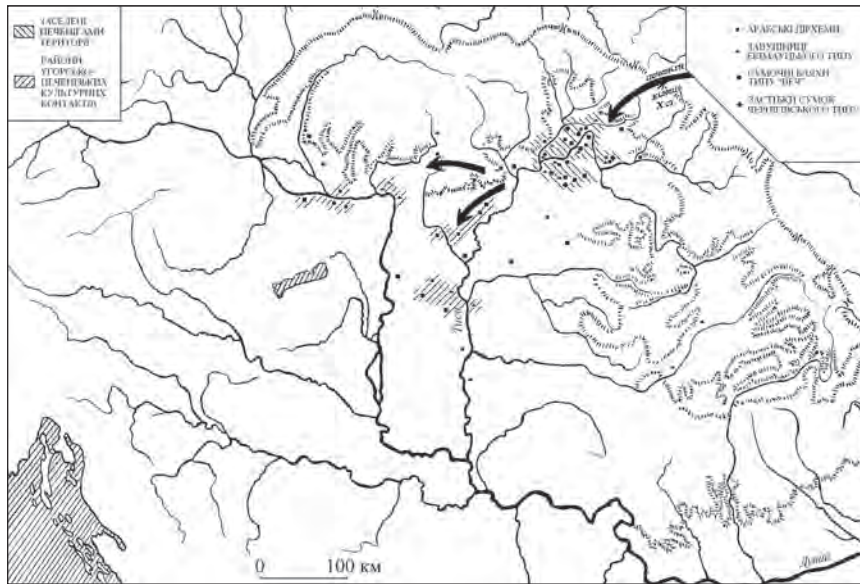

Рис. 10. Локалізація печенігів у Карпатському басейні.

на тут печенізька ономастика до XIII ст.⁴² Додатковим свідченням присутності цих кочівників у регіоні слугує аналіз народної творчості, насиченої історіями про бешеньовців.

Також відзначимо, що локалізація печенізьких старожитностей на території Угорщини за даними топоніміки, здійснена А. Надем⁴³, збігається з нашими висновками, отриманими на основі археологічних матеріалів. Однак, у публікаціях угорських археологів припущення А. Надя про присутність печенігів у Верхньому Потиссі або ігнорувалося⁴⁴, або піддавалося критиці⁴⁵. Така реакція пояснюється бажанням зберегти лінію офіційної угорської історіографії, тому що запропонована схема передбачає перегляд племінної належності „найбільш

класичних старожитностей угорців”. Передусім це стосується ключових пам’яток, таких як Ракамаз, Кенезль, Карош, Земплін, Берегово, Свалява та інших, які укорінилися в науковій та науково-популярній літературі як угорські. Небажання переглянути атрибуцію „угорської класики” на печенізьку призводить до низки інших огріхів, зокрема при диференціації угорських та печенізьких старожитностей у Північному Причорномор’ї і розгляді історичного розвитку населення Верхнього Потисся.

Не зупиняючись на причинах спротиву „печенізькому питанню” у сучасній угорській історіографії, відзначимо, що проникнення цих племен у Верхнє Потисся наприкінці X ст. – факт, а не припущення, яке вимагає додаткової аргументації.

Особливе зацікавлення викликають причини переселення печенігів у регіон непопулярним для кочових народів маршрутом – через Карпатські перевали. Середина і друга половина X ст. в Європі характеризуються важливими історичними подіями. Це і поразка угорців, яка ознаменувала завершення їх експансії у Європі (955 рік), і знищення Хазарського каганату Святославом (965 рік), і Візантійсько-Болгарська, Візантійсько-Руська війни за участю угорців та печенігів тощо. Як одну з можливих причин, що змусили печенігів вийти на північні окраїни угорців, розглядаємо конфлікт останніх з Київською Руссю. Конкретніше – це могла бути серія ударів, завданих печенігам князем Володимиром (978 – 1015 рр.) наприкінці X ст. після загибелі від їх рук Святослава. Однак, у такому разі важко пояснити напрямку руху печенігів з Північного Причорномор’я на початковому етапі їх переселення.

Скоріше за все, проникнення кочівників у Верхнє Потисся через Верецький перевал могли викликати внутрішні конфлікти Степу, особливо після появи тут у 60-х рр. X ст. чергового значного контингенту номадів. Не виключена і роль у цих подіях половців, які після розгрому Хазарського каганату впритул наблизилися до кочовищ печенігів.

Ймовірно, кочівники йшли у Верхнє Потисся цілеспрямовано. Угорці дозволили цим племенам оселитися в регіоні, який, з одного боку, не цікавив їх як територія для кочування, з іншого, –

вирішувалося питання захисту північної прикордонної зони. Тільки так можна пояснити той факт, що угорські загони не завдали удару печенігам, які прийшли зі значними цінностями. Не останню роль у цьому відіграли і родинні зв’язки – мати вождя угорців Гейзи була печеніжкою. Можливо, саме на її прохання „родичів” пропустили до Карпатського басейну.

На жаль для печенігів, родинних почуттів до них не мав київський князь. Дружина Володимира, повідомленого про пересування кочівників, напала на їхні ослаблені й розрізнені загони безпосередньо перед гірськими перевалами. Хронологічно ці події можна пов’язати з походом князя на міста Перемишль та Червен у 981 р.⁴⁶ Свідченням ударів по окремих печенізьких загонах були скарги арабських дирхемів, залишені номадами біля Карпат (Галич, Перемишль, Хустський р-н). Археологічні матеріали свідчать, що більша частина кочівників все-таки досягла Верхнього Потисся, яке стало основною територією їх осідання у Карпатському басейні.

На завершення відзначимо, що проведені дослідження старожитностей печенігів за Карпатами вказує на новий напрям аналізу контактів цих номадів і Київської Русі. Воно дає змогу простежити переміщення племен, скоріше за все очолюваних Курєю, на рахунок яких були щонайменше дві гучні перемоги: над тиверцями у Пруто-Дністровському межиріччі і князем Святославом на дніпровських порогах.

ПРИМІТКИ

- 1 A honfoglaló Magyarság. – Budapest, 1996.
- 2 Кобаль Й.В. Закарпаття та угорці – заво-
йовники Батьківщини // Екзиль. – Ужгород,
1996. – № 1. – С. 33.
- 3 Немет П. Образование пограничной обла-
сти Боржавы // Проблемы археологии и
древней истории угров. – Москва, 1972.
– С. 219.
- 4 Эрдели И. Кабары (кавары) в Карпатском
бассейне // Советская археология. –
Москва, 1983. – № 4. – С. 174 – 181.
- 5 Багрянородный Константин. Об управ-
лении империей // Развитие этнического
самосознания славянских народов в эпоху
раннего средневековья. – Москва, 1982. –
С. 267 – 320; Gesta Hungarorum. Літопис
Анонімуса про діяння угорців під час
пошуків і віднайдення Батьківщини / Пер.
з лат. та угор. К. Найпавера. – Ужгород,
2005.
- 6 Прохненко І.А. До питання про про-
никнення печенігів у Верхнє Потисся //
Історичні студії. Збірник наукових праць з
проблем давньої і середньовічної історії та
етнології. – Ужгород, 2010. – Вип. 3. – С.
30 – 43; К вопросу о племенной атрибу-
ции кочевнических древностей Верхнего
Потисся X в. н.э. // Науковий і мистець-
кий світ Федора Потушняка. Матеріали
міжнародної наукової конференції,
присвяченої 100-річчю від дня народження
видатного українського письменника і вче-
ного. – Ужгород, 2010. – С. 410 – 420.
- 7 Прохненко І.А. Сережки екімауцького
типу в басейні р.Тиси (культурно-хроно-
логічний аспект) // Carpathica-
Carpathica. Давня та середньовічна
історія Карпато-Дунайського ареалу.
– Ужгород, 2006. – Вип. 34. – С. 174 –
185; К вопросу о гибели Екимэуцкого
городища // Tyrageia. Arheologie. Istorie
Antică. Serie nouă. – Chişinău, 2011. – С.
- 291 – 299; Prohnenko I. Az arab dirhemek
szerepe a Kárpát-medence X századi nomád
emlékeinek meghatározásában // Карпатика.
Старожитності Карпатського ареалу. –
Ужгород, 2010. – С. 161 – 170.
- 8 Немет П. Зазнач. праця. – С. 218 – 219;
Bálint Cs. Einige fragen des dirhem-verkehrs
in Europa // Acta Archaeologica Academiae
Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1981. –
XXXIII. – S. 105 – 131; Kovács L. Münzen
aus der ungarischen landnahmezeit // Fontes
archaeologici Hungariae. – Budapest, 1989.
– Abb. 34. –
- 9 Кропоткин В.В. Находки куфических монет
в Прикарпатье (СССР) // Acta Archaeologica
Carpathica. – Kraków, 1969 – 1970. – № 2.
– С. 229; Время и пути проникновения
куфических монет в Среднее Подунавье //
Проблемы археологии и древней истории
угров. – Москва, 1972. – С. 202; Гедаи И.
Вопросы денежного обращения у венгров
до чеканки собственной монеты // Там
само. – С. 204.
- 10 Кропоткин В.В. Находки куфических
монет в Прикарпатье (СССР). – С. 229;
Время и пути проникновения куфических
монет в Среднее Подунавье. – С. 201;
Kovács L. Op. cit.
- 11 Langó P. Amit elrejt a föld... A 10. századi
magyarság anyagi kultúrájának régészeti
kutatása a Kárpát-medencében. – Budapest,
2007.
- 12 Фёдоров Г.Б. Городище Екимавцы (рабо-
та Славяно-Днестровской экспедиции в
1951 г.) // Краткие сообщения Института
истории материальной культуры. – Мос-
ква, 1953. – Л. – С. 104 – 125.
- 13 Кропоткин В.В. Находки куфических
монет в Прикарпатье (СССР). – С. 227
– 229; Время и пути проникновения куфи-
ческих монет в Среднее Подунавье. – С.
198 – 201.
- 14 Дзис-Райко Г.О. Ювеліріні вироби слов'ян
Подністров'я (за матеріалами Одеського
археологічного музею) // Праці Одеського
державного університету ім. І.І. Мечникова.
Серія історичних наук. – Одеса, 1959. –
149. – 7. – С. 83.
- 15 Корзухина Г.Ф. Русские клады IX – XIII вв.
– Москва; Ленинград, 1954. – С. 85.
- 16 Лінка-Геппенер Н. Копіївський скарб //
Археологія. – К., 1948. – II. – С. 190.
- 17 Istvánovits E. A Rétköz honfoglalás és Árpád-
kori emlékényaga // Nyíregyháza, 2003. –
Old. 287– 288.
- 18 Mesterházy K. Az ún. tokaji kincs revíziója
// Folia Archaeologica. – Budapest, 1994. –
XLIII. – Old. 193 – 242.
- 19 Фёдоров Г.Б. Зазнач. праця. – С. 122.
- 20 Там само; Дзис-Райко Г.О. Зазнач. праця.
– С. 83.
- 21 Фёдоров Г.Б. Зазнач. праця. – С. 125.
- 22 Istoria românilor. Genezele româneşti. –
Bucureşti, 2001. – III. – Fig. 39, 5, 8; 42,
12 – 13.
- 23 Фёдоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология
Румынии. – Москва, 1973. – С. 318, 320
– 321.
- 24 Дзис-Райко Г.О. Зазнач. праця. – С. 84.
- 25 Корзухина Г.Ф. Зазнач. праця. – С. 22, 38,
73.
- 26 Там само. – С. 85.
- 27 Там само. – С. 22.
- 28 Dekówna M. Remarques sur la genèse de
certains types de bijoux d'argent trouvés dans
les trésors polonais du Moyen Âge // Rapports
du IIIe Congrès International d'Archéologie
Slave. Bratislava, 7-14 septembre 1975. –
Bratislava, 1979. – 1. – P. 149.
- 29 Ibid. – P. 155.
- 30 Koperski A. Mmentarzysko “staromadzianske”
w Przemyślu (komentar do wystawy). –
Przemyśl, 1979. – S. 4; Kunysz A. Przemyśl
w pradziejach i wczesnym średniowieczu. –
Przemyśl, 1981. – S. 72.
- 31 Ibid. – S. 65 – 66.
- 32 Istvánovits E. Op. cit. – Old. 288.
- 33 Прохненко І.А. Сережки екімауцького типу
в басейні р.Тиси (культурно-хронологічний
аспект). – С. 174 – 185; К вопросу о гибели
Екимэуцкого городища. – С. 291 – 299.
- 34 Schulze-Dörrlamm M. Untersuchungen zur
Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer
Landnahme im Karpatenbecken // Jahrbuch
des Römisch-Germanischen zentralmuseums
Mainz. – Mainz, 1988. – 35. – S. 417 – 421.
- 35 Dienes I. Honfoglalás kori tarsolyainkról //
Folia Archaeologica. – Budapest, 1964. –
XVI. – Old. 79 – 112; A honfoglaló magyarok.
– Budapest, 1972.
- 36 Немет П. Зазнач. праця. – С. 219.
- 37 Schulze-Dörrlamm M. Op. cit. – S. 420.
- 38 Ibid. – S. 424.
- 39 Ширинский С.С. Ременные бляшки со зна-
ками Рюриковичей из Бирки и Гнёздова
// Славяне и Русь. – Москва, 1968. – Рис.
1, 2.
- 40 Багрянородный Константин. Зазнач. праця.
– С. 12, 36.
- 41 Gesta Hungarorum. – С. 58.
- 42 Немет П. Зазнач. праця. – С. 211, 213 –
214.
- 43 Nagy Á. Eger környéki és tiszavidéki
besenyő települések a X – XI században
(Kísérlet a magyarországi besenyők régészeti
hagyatékának meghatározására) // Az Egri
Múzeum évkönyve. – Eger, 1969. – Old.
129 – 157.
- 44 Pálóczi Horváth A. Nomád népek a kelet-
európai steppén és a középkori Magyarországon
// Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők,
kunok, jászok – a középkori Alföldön és
a Mezőföldön. – Gyula, 1996. – 2. – Old.
7 – 36.
- 45 Révész L. Heves megye 10 – 11 századi
temetői. – Budapest, 2008.
- 46 Літопис руський / За Іпатським списком
пер. Л. Махновець. – К., 1989. – С. 49.

ФІЛАТЕЛІЯ

УДК 94(477):656.835], „19”

Любомир ПИРИГ

УКРАЇНЦІ ТА УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ У ВІЙНАХ І РЕВОЛЮЦІЯХ ХХ СТОЛІТТЯ

Відображено засобами філателії (поштові марки, конверти, пам'яткові штемпелі) участь українців у війнах і революціях ХХ століття.

Ключові слова: війни, революції, українці, філателія.

Отображено средствами филателии (почтовые марки, конверты, памятные штемпели) участие украинцев в войнах и революциях XX века.

Ключевые слова: войны, реолюции, украинцы, филателия.

Reproduced by means of philately (stamps, envelopes, memory stamps) Ukrainian participation in the wars of the XVIII - XIX centuries.

Key words: wars, Ukrainians, philately.

Двадцять століття багате історичними подіями на українських землях, починаючи із революційних заворушень початку віку в межах Російської імперії, через Першу світову війну, визвольну боротьбу 1917 – 1921 років (громадянську війну), Другу світову війну зі спробами визволення України від окупаційних режимів.

Відтворити ці події засобами філателії можна дуже широко, якщо включити портрети ініціаторів і зачинателів міждержавних конфліктів (імператорів, королів). У такому разі не можна було б обминути численні поштові марки Росії, СРСР, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини. Усе це зайняло б значну друковану площу, однак не можна обійти увагою осіб, які ство-

рювали відповідний ідеологічно-суспільний фон, – підпільників, громадських діячів, котрі готували ґрунт для масової участі у збройних повстаннях, революціях, війнах на землях України.

Громадсько-політичне життя в Російській імперії активізувалося після скасування кріпацтва (1861).

Несправедливо не згадати М. Кибальчича (1853 – 1881), українця, активного революціонера, члена „Землі і волі”, „Народної волі” в Росії, котрий більше відомий філателістам як винахідник схеми першого в світі реактивного літального апарата, яку він розробив, очікуючи виконання смертного вироку в казематі Петропавлівської фортеці Санкт-Петербурга. У 1964 році Пошта СРСР видала поштову марку з його портретом (зубцьо-

ваний і незубцьований варіанти, іл. 1), у 1978 – конверти з портретом „Русского революционера, народовольца, изобретателя” (штемпель – Москва, 31.10.1978) та із зображенням пам'ятника в його рідному Коропі Чернігівської області (скульптор Е. Кунцевич). Конверт місцевого випуску з портретом „Русского революционера” (Ленінград) видано у 1962 році. Пошта України помістила портрет М. Кибальчича на одній із марок (2002) великої серії „Україна – космічна держава”. В НДР видано присвячені йому дві листівки, які погашувалися двома різними іменними штемпелями (з портретом у візерунку – Берлін, 30.07.1982, без портрета – 15.01.1982).

В Одесі перед створенням Південноросійського союзу робітників проводив агітаційну роботу В. Обнорський (1851 – 1919), конверт 1976 року, штемпель – Томськ, 23.11.1976.

Підпілля заснованої 1898 року Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) охоплювало і землі України. Численні діячі РСДРП (пізніше ВКП(б), КП(б)У) з часом брали участь у громадянській війні. Силами РСДРП в 1900 році за кордоном започатковано видання політичної газети „Искра”, кореспондентами, розповсюджувачами якої були й підпільники на землях України. Листівки, випущені до обласної філателістичної виставки „Страницы героической истории” (м. Хмельницький, грудень 1975 р.) знайомлять зі схемою передачі

Іл.1

„Искры” через Поділля (Волочиськ, Теофіполь, Гусятин, Жванець) на територію Російської імперії.

Серед підпільників кінця ХІХ – початку ХХ століття, вшанованих поштовими випусками СРСР, був П. Запорожець (1873 – 1905), який помер від туберкульозу у вінницькій тюрмі (конверт 1983 – пам'ятник у місті його народження Білій Церкві, скульптор І. Кавалерідзе).

Численні підпільники РСДРП відбували покарання в Лук'янівській в'язниці Києва. Серед них (1902) і Й. П'ятницький (1882 – 1939, репресований сталінським режимом), конверт 1981 року.

Причетним до підпілля того часу (Одеса) був Л. Симиренко (1855 – 1920), який після заслання до Сибіру повернувся в Україну (Мліїв) і став видатним ученим-помологом, плодоводом (конверт 1980, 2004).

„Первой русской революции” 1905 – 1907 років вперше було присвячено три поштові марки СРСР 1925 року, яких у зв'язку з різними

варіантами зубцювання набралося в серії 12. 70-річчя революції відзначено маркою 1975 року.

В Україні брали участь у подіях 1905 – 1907 років українці В. Антонов-Овсієнко (1884 – 1938), конверт 1983; В. Боженко (1871 – 1921), конверт 1971 (іл. 2); Б. Жданівський (1885 – 1918), конверт 1985; О. Пархоменко (1885 – 1921), марка 1986 (іл. 3), конверти 1961, 1962, штемпель – Київ, 24.12.1961, конверт 1988 – пам'ятник у Ворошиловграді, скульптор М. Можасєв; Г. Петровський (1878 – 1958), конверти 1967, 1977, конверт 1971 – пам'ятник у Києві (знесено), штемпель – Харків, 04.02.1978; О. Цюрупа (1870 – 1928), конверт 1969, марка 1970, конверт 1987 – пам'ятник в м. Цю-

рупінську (колишні Олешки), скульптор І. Шапко. Усі вони під час визвольних змагань в Україні 1917 – 1921 роках воювали проти військ УНР. Ім'я Г. Петровського носив Кременчуцький міський палац культури (конверт 1975), а ім'я О. Цюрупи – Херсонський сільськогосподарський інститут (конверт 1974).

До підпілля після революції 1905 – 1907 років, вступивши до РСДРП, прилучився Д. Мануїльський (1883 – 1959), конверт 1983 року.

Серед підпільників РСДРП (ВКП(б), КП(б)У) на теренах України (багатьом з них довелося пізнати і Лук'янівську тюрму), портрети яких на поштових випусках СРСР, переважали народжені поза Україною. Серед них – Артем

Іл. 2

Іл. 3

Іл. 4

(Ф. Сергєєв, 1883 – 1921), конверти 1963, 1983, марка 1963, конверт 1978 – пам'ятник в м. Артемівську (колишній Бахмут), скульптори М. Декерменджі, А. Шафран, конверт 1980 – пам'ятник в Донецьку, скульптор В. Кості, імені Артема – Гірничий інститут у Дніпропетровську, конверти 1974, 1976; І. Бабушкін (1873 – 1906), марка 1979; М. Бауман (1873 – 1905), конверт 1975, марки 1935, 1973; В. Бонч-Бруєвич (1873 – 1955), конверт 1973; О. Вінтер (1878 – 1958), конверт 1978; В. Воронський (1873 – 1955), марки 1933, 1971; В. Кецховелі (1876 – 1903), конверт 1975; Г. Крижановський (1873 – 1939), марка 1972; Н. Крупська (1869 – 1939), конверти 1964, 1969, марки 1956, 1964; В. Ногін (1878 – 1924), конверт 1977, марка 1934, штемпель – Ленінград, Москва, 14.11.1978; В. Обух (1870 – 1934, закінчив медичний факультет Київського університету, був лікарем Леніна), конверт 1970; Д. Ульянов (1874 – 1943, брат Леніна), марка 1974;

М. Ульянова (1878 – 1937, сестра Леніна), конверти 1964, 1978, марка 1968; О. Стасова (1873 – 1966), конверт і марка 1973 року. Свідченням проживання Ульянових у Києві є конверт 1966 року – „Меморіальна квартира-музей Ульянових”.

Діячами підпілля РСДРП були уродженці України: Є. Бош (1875 – 1925, самогубство), конверти 1969, 1979; П. Войков (1888 – 1927, вбитий білогвардійцями у Варшаві), марка 1988; К. Ворошилов (1881 – 1969), конверт 1980, марка 1976 (іл. 4), штемпель – Ворошиловград, 04.11.1981, конверт 1981 – пам'ятник у Ворошиловграді, скульптор О. Посядо, конверт 1991 – санаторій ім. К.Є. Ворошилова в Сочі, марка 1934 – дирижабль „Ворошилов”; Землячка (Р. Залкінд, 1876 – 1947), конверт 1975; А. Луначарський (1875 – 1933), конверт 1971, марка 1975, штемпель – Полтава, Москва, 23.11.1975; М. Урицький (1873 – 1918), конверт 1972 року.

Із подій 1905 року найбільший філателістичний резонанс викликало повстання на панцернику „Князь

Потемкин Таврический”, яке 14 червня очолив Г. Вакуленчук (1876, с. Великі Коровинці Житомирської обл. – 1905, загинув на початку повстання, *іл* 6). В Одесі йому встановлено пам’ятник (конверти 1983, 1984, скульптор О. Ковальов). Після 11 днів екіпаж „Потемкина” змушений був залишити Одесу і відбутися до румунського порту Констанца. В Одесі споруджено пам’ятник

Іл. 5

„Героям-потьомкінцям” (конверти 1965, 1983, листівки 1975, 1976, 1988, марка 1965, *іл* 7, скульптор В. Богданов, штемпель до 60-річчя повстання – Одеса, 27.06.1965). До 80-річчя повстання надійшла в обіг марка 1985 року. Зображено панцерник на марках 1930 (зубцьований, і незубцьований варіанти *іл* 5), 1965 і 1972 років, на конвертах 1972 і (немаркованому) 1991 років.

На основі цієї події створено фільм „Броненосець Потьомкін”, який на Брюссельській всесвітній виставці 1958 року визнано одним із 12-ти найкращих кінотворів усіх часів і народів. Кадр зі стрічки – на марці 1965 року, що надійшла в обіг до сорокових роковин її створення. Конверт, присвячений цій кінокартині, вийшов з

Іл. 6

нагоди Третього міжнародного кінофестивалю в Москві 1963 року. А на конверті 1968 року, марці Росії 2000 року – портрет творця фільму С. Ейзенштейна.

У червні 1975 року до філателістичної виставки в м. Хмельницькому випущено листівку (два варіанти кольорів) з репродукцією вище згаданої марки 1930 року і портретом з підписом: „Илларион Павлович Шестидесятый – бывший член судового революционного комитета броненосца «Потемкин», житель города Хмельницкого”.

У 1905 року спалахнуло повстання у Севастополі (конверт 1980, пам’ятник „Учасникам Севастопольського збройного повстання в листопаді 1905 р.”, скульптор Л. Смерчинський). Одним із керівників цього повстання був лейтенант П. Шмідт (1867 – 1906), який служив на крейсері „Очаків”, зображеному на марці 1972 року. Репродукція марки – на листівці, виданій до „VIII-ї філателістичної виставки Миколаїв-75”. На деяких листівках значиться: „19 марта 1976 года исполнилось 70 лет со дня казни на острове Березань П. Шмідта, руководителя восстания на крейсере «Очаков»”. Портрет П. Шмідта – на конверті 1986 року, пам’ятник йому – в Очакові (скульптор Л. Шубін, конверти 1969, 1977), в Бердянську Запорізької області (конверти 1981, 1983, 1992, скульптор В. Дубінін).

Біографічні дані, характеристики політичної діяльності, партійно-урядового статусу багатьох із

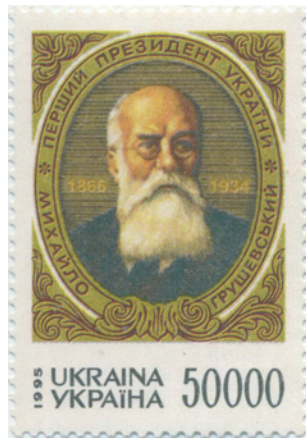
Іл. 7

вище згаданих осіб мають місце в довідкових виданнях радянського періоду, зокрема в Українській радянській енциклопедії (УРЕ). Однак про деяких діячів цього і пізнішого періодів, портрети яких підписані російською і українською мовами (ознака, що вони мали стосунок до подій в Україні), інформація в УРЕ відсутня. Чи не тому, що в роки видання УРЕ (1960 – 1965) ці особи вважалися „ворогами народу”, а у 1980-х вони вже були „своїми”? Серед таких „червоних діячів”: В. Зоф (1889 – 1920), конверт 1989; М. Козицький (1880 – 1920), конверт 1983 – пам’ятник у Вінниці, скульптор Я. Куценко; І. Лагутенко (1885 – 1921), конверт 1988; А. Завенягін (1901 – 1956), конверт 1991 року.

Українське національне підпілля кінця XIX – початку XX століття не могло набути такого поширення, як підпілля „марксистсько-ленінське”. Крім цього, відтворюючи історичні події того часу, їх учасників засобами філателії, треба взяти до уваги, що

Іл. 8

Іл. 9

Іл. 10

українська філателія поки що не встигла охопити нашу історію з належною повнотою. Доповнюють цю сторінку філателії випуски „Підпільної пошти України” („ПпУ”) української діаспори (50 – 80-х рр. XX ст.).

Учасники протиімперського підпілля українського спрямування початку XX століття були членами Революційної партії України (РУП, створена 1900 р. в Харкові за участю Д. Антоновича, 1877 – 1945, відомого мистецтвознавця, конверт 2002), Української соціал-демократичної робітничої партії (створена 1905 р.), Товариства українських поступовців (ТУП, створене 1908 р., таємна позапартійна політична і громадська організація). Членами названих організацій були В. Винниченко (1880 – 1951), конверт, марка, штемпель Першого дня – Київ, 15.07.2005 (іл. 8), М. Грушевський (1866 – 1934), випуски „ПпУ”, конверт СРСР 1991 – „Український вчений, історик, академік АН СРСР і УРСР”, штемпелі до 125 і 130-річчя від дня народження – Київ, 29.09.1991, 29.09.1996, конверт і марка 1995 (іл. 9) – „Перший Президент України”, конверт 2004 – пам’ятна дошка у Відні, місцевий конверт, Львів, штемпель – „Відкриття пам’ятника Михайлу Грушевському”, Львів, 12.06.1994; А. Лівіцький (1879 – 1954), конверт 2009; С. Петлюра (1879 – 1926, вбитий у Парижі радянським терористом), марки „ПпУ”, конверт, марка (іл. 10), штемпель Першого дня – Полтава, 21.05.2004, штемпель „Роковини смерті Симона Петлюри”

– Олександрія, 25.05.1993. Згадано їх буде при висвітленні подій 1917 – 1921 рр.

Учасність у Першій світовій війні українці розпочали в рядах армій взаємно ворожих країн Росії та Австро-Угорщини. Завершення цієї війни розділило українців на їх етнічних землях між СРСР, Польщею (Волинь, Галичина), Румунією (Буковина), Чехословаччиною (Закарпаття).

У російському полоні опинилося немало українців із австро-угорської армії, легіону Українських січових стрільців, які після 1917 року воювали в рядах військ УНР. Серед них і Є. Коновалець (1891 – 1938, майбутній ініціатор створення Української Військової Організації, 1921, перший голова ОУН, 1929, вбитий у Роттердамі більшовицьким агентом), до 20 марок „ПпУ” (іл. 11).

Тимчасова окупація Галичини російськими військами супроводжувалася антиукраїнськими акціями, арештами, засланнями. Серед репресованих за тих обставин був А. Шептицький (1865 – 1944), видатний церковний, культурний, громадський діяч, який пробув на засланні в Росії від 1914 до 1917 року. Йому присвячено низку марок „ПпУ”, конверт Пошти України (2001, штемпель – „100-річчя сходження митрополита Андрея Шептицького на престол глави УГКЦ”, Львів 13.12.2001).

Під час Першої світової війни довелося побувати на українській землі в складі російської армії В. Ча-

Іл. 11

паєву (1887 – 1919), майбутньому войовничому „червоному командирі” на території Росії, якому присвячено поштові випуски СРСР.

Після повалення царського режиму (Лютнева революція, 1917) в Україні активізується державотворча діяльність українських партій та організацій.

17 березня 1917 року постала Центральна Рада, головою якої обрано М. Грушевського, і яка своїм IV-м Універсалом проголосила, що Українська Народна Республіка (УНР) є „самостійною, вільною, суверенною державою українського народу”. 50-річчя цієї події відзначили випуском конверта українські філателісти США. Про „90 років від часу створення першого Уряду України” нагадав конверт 2007 року із зображенням будинку, в якому містилася Центральна Рада. Цей будинок вперше зображено на марці УНР 1920 року, пізніше на конвертах 1964, 1969, 1978 років і листівках 1971 та 1977 років як філія Центрального музею В.І. Леніна (50-річчя його заснуван-

ня відзначено штемпелем – Київ, 29.08 1980). Сьогодні – це Будинок вчителя, в приміщенні якого 2009 року відкрито Музей української революції.

В.І. Ленін (1870 – 1924) опосередковано пов'язаний з Україною як „вождь російського пролетаріату”, головний політичний, державний діяч (до 1924 р.), ідеолог, який не уявляв собі СРСР – Росії без підвладної України.

Бувати в Україні йому не довелося, але тут, на Поділлі закладено було один із його родових коренів. Дід його матері Ізраїль (Сруль) Бланк народився в Старокостянтинові (тепер Хмельницька обл.), після переїзду до свого дядька в Петербург прийняв христову віру, отримав ім'я Олександр, що дало йому змогу закінчити Військово-медичну академію. Одна з його дочок – Марія – мати Володимира Ульянова (Леніна). Побутує думка, що 1837 року петербурзький лікар О. Бланк лікував учня художни-

Іл. 12

ка Ширяєва – Тараса Шевченка. Філателістична Ленініана коловальна, включаючи зображення різних об'єктів ім. Леніна, пам'ятників в Україні.

Так само й С. Кіров (1886 – 1934) не мав стосунку до подій в Україні, не бував на її землях, але у 1934 року м. Єлисаветград отримало його ім'я, тут встановлено пам'ятник Кірову (конверт 1976, скульптор М. Манізер). У 1939 р. Обухівка Дніпропетровської області перейменована на Кіровське, таку назву має й місто Харцизького району Донецької області.

Створення військових сил Центральної Ради започатковано було 1-м Всеукраїнським військовим з'їздом (18 – 21.05.1917), на якому генеральним секретарем військових справ обрано С. Петлюру. Він брав активну участь у розбудові військово-оборонних сил УНР, через що іноді його думки і наміри не узгоджувалися з переконаннями М. Грушевського, В. Винниченка. Він виходить зі складу Центральної Ради, переїздить на Лівобережжя, де організовує Гайдамацький кіш Слобідської України. Це військове формування разом з Галицько-Буковинським куренем Січових стрільців під проводом Є. Коновальця відіграло вирішальну роль у придушенні більшовицького січневого повстання 1918 року. Пошта СРСР відзначила це повстання маркою 1958 року із зображенням пам'ятника арсенальцям (іл. 12, скульптори В. Винайкін, В. Климів), який бачимо на конвер-

Іл. 13

тах 1967, 1976, листівці 1985, марці 1967 років.

Членом генерального штабу армії УНР 1918 року був М. Безручко (1883 – 1944), який у 1920 році командував Січовою стрілецькою дивізією, конверт 2008 (іл. 13). У антибільшовицьких боях брав участь поет Г. Чупринка (1879 – 1921, розстріляний більшовиками), конверт 2004. Під його портретом на конверті: „О ні, Поет не гладіатор, // що бавить натовп цирковий! // Поет – пророк, поет – новатор // і вільний учень життєвий”.

З 1918 року Україна зазнає військово-більшовицького тиску з боку Росії. На прохання більшовицькою військовою силою 9 січня 1918 року під Крутами на Чернігівщині стали сотні Юнацької школи

ім. Гетьмана Богдана Хмельницького, Студентського куреня стрільців і чота Гайдамаків – всього близько 600 юнаків проти 4000 червоних військовиків. Битва завершилася для українців трагічно. Вперше героїзм української юні вшановано у філателії 1963 року в Бостоні США випуском марки „ПпУ” і конверта („45th anniversary 29.01.1918 heroism of battle at Kruty”). До 75-річчя бою під Крутами зроблено написи на поштовій листівці, конверті, з'явився самодіяльний ілюстрований конверт. До 80-річчя (1998) Пошта України видала конверт з написом: „Тут у нерівному бою полягли за волю України молоді українські герої – добровольці в час війни радянської Росії з Українською Народною

Іл. 14

Республікою». 90-річчя трагедії під Крутами (2008) Пошта України відзначила випуском конверта з оригінальною маркою, у візерунку якої – зображення „Меморіалу пам'яті Героїв Крут” (іл.14). На одному із самодіяльних конвертів напис: „75-річчя поховання героїв у Києві біля Аскольдової могили” (19.03.1993).

Підтримка державності України відчутна була з боку Чорноморського флоту, про що свідчить конверт місцевого випуску (Львів) з ілюстрацією художника Л. Перфецького, який погашався штемпелем: „80 років від дня підняття українського прапора на кораблях Чорноморського флоту”, Севастополь, 29.04.1998.

Подано список учасників громадянської війни в Україні,

бійців за поневолення України, з-поміж яких і ті, що після 1921 року зайняли провідні пости державної і партійної влади в Україні із спрямуванням на русифікацію, колективізацію з доведенням до голодомору, масових репресій.

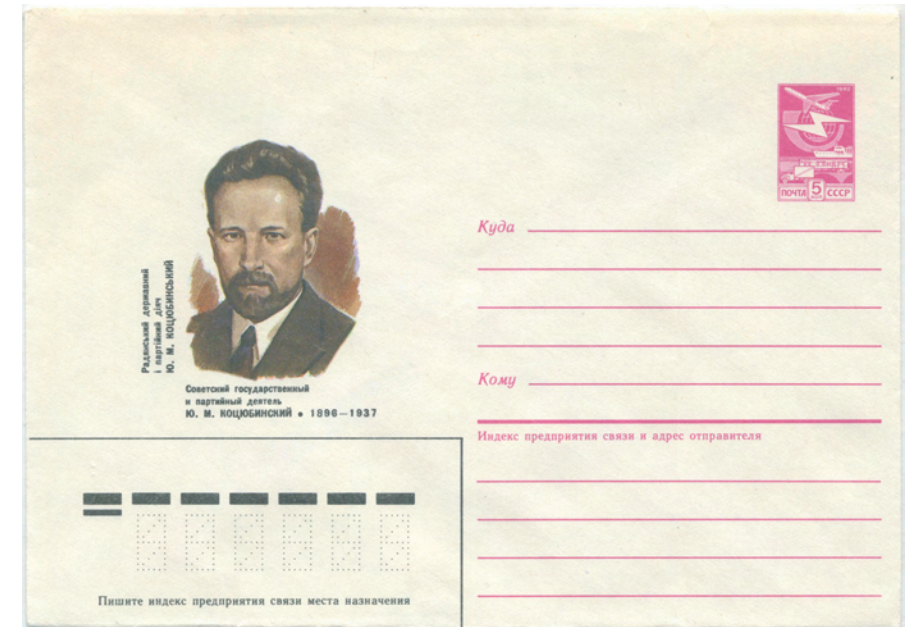
Серед військових (державних, політичних) діячів, які виступали проти УНР були українці: П. Дибенко (1889 – 1938), конверт 1989, марки 1969, 1989 (іл. 15), штемпель – Ленінград, 28.02.1969; Д. Жлоба (1887 – 1938), конверт 1986; Ю. Коцюбинський (1896 – 1937), конверти 1965, 1986 (іл. 16), 1974, 1982 – пам'ятник в Чернігові, скульптор Ф. Коцюбинський; П. Любченко (1897 – 1937), конверт 1967; М. Подвойський (1880 – 1948), конверт 1979, марка 1980, штемпель – Ленінград,

23.11.1980; В. Примаков (1898 – 1937), конверти 1967, 1977, 1982 – пам'ятник в Чернігові, скульптор Ф. Коцюбинський; М. Скрипник (1878 – 1933), листівка 1977 – пам'ятник у Харкові; Т. Черняк (1891 – 1919), конверт 1990 – пам'ятник в с. Вороб'ївці Чернігівської області; В.Чубар (1891 – 1939), конверт 1990; І. Федько (1897 – 1939), конверт 1967. Культ М. Щорса (1895 – 1919) знайшов відбиття і у філателії: конверти 1965, 1969, 1975, марки 1944, 1948 років (іл. 17). На марці 1961 року – пам'ятник у Києві (скульптори М. Лисенко, М. Суходолов, В. Бородай). На конвертах 1959, 1977 років – пам'ятник М. Щорсу в Чернігові (скульптор О. Скобликов). Пам'ятникові штемпелі

м. Щорс Чернігівської області 1965, 1970 років. На чотирьох конвертах зображено будівлю Українського драматичного театру ім. М. Щорса в Запоріжжі, на конвертах 1967 року – вул. Щорса в Івано-Франківську.

Іл. 15

Іл. 16

Іл. 17

Народився в Донбасі „учасник боротьби за встановлення радянської влади на Україні А.В. Полупанов (1888 – 1956), конверт, штемпель – Донецьк, 14.09.1988. Вихідцями з України були члени червоних загонів російські письменники І. Дубинський (1898 – 1989, перебував в ув'язненні від 1937 до 1947 р.), немаркований конверт 2008 року; О. Селівановський (1900 – 1938), місцевий конверт, м. Донецьк; І. Сельвінський (1899 – 1968), конверт 2009 року.

У більшості випадків, як свідчать філателістичні випуски, керували військовими операціями проти визвольних змагань в Україні 1917 – 1921 років і брали участь у них діячі неукраїнського походження. Серед них І. Акулов (1888 – 1939), марка 1988; Р. Берзін (1888 – 1939), марка 1989; А. Бубнов (1883 – 1940), марка 1984; С. Будьонний (1883 – 1973), листівка 1983, марка 1974; Гамарник Ян (Пудикович Янкель, 1894, Житомир – 1937, Москва), марка 1964; Ф. Держинський

(1877 – 1926), конверт 1977, штемпель – Івянець, Білорусь, 11.09.1977, марки 1962, 1977 років, імені Держинського Харківський машинобудівельний завод – конверт 1987, Ордена Леніна металургійний комбінат у Дніпропетровську – конверт 1988 року; Р. Ейдман (1895 – 1937), конверт 1970; О. Єгоров (1883 – 1941), марка 1983; Е. Квірінг (1888 – 1937), конверт і марка 1988; В. Кіквідзе (1894 – 1919, загинув у бою), конверт і марка 1970; С. Косіор (1889 – 1939), конверти 1969, 1989, марка 1969, конверт 1985 – Харківський верстатобудівельний завод ім. В. Косіора; Г. Котовський (1881 – 1925), конверти 1971, 1981, штемпель – Москва, 24.06.1981, марка 1956, конверт 1976 – пам'ятник у Бердичеві Житомирської області, скульптор Д. Красняк; М. Лаціс (1888 – 1938), марка 1988; В. Меншинський (1874 – 1934), марка 1974; Г. Орджонікідзе (Серго, 1886 – 1937), марка 1966, конверт 1983 – Орденів Жовтневої революції і Трудового Червоного Прапора металургійний завод „Азовсталь” в м. Жданові (Маріуполь); П. Постишев (1887 – 1939), конверт 1987, штемпель – Харків, Іваново, 18.09.1987, марки 1968, 1987; Я. Свердлов (1885 – 1919), марки 1934, 1960, 1975; І. Смирнов-Ласточкин (1885 – 1919, розстріляний в Одесі німецько-французькою розвідкою), конверт 1984; М. Тевелєв (1880 – 1918, розстріляний німецькою контррозвідкою), конверт 1971; М. Тухачевський (1893 – 1937), марка 1963; Я. Фабриціус (1877 – 1929),

конверт 1977, штемпель – Вінниця, 08.07.1977, марка 1965; М. Хрущов (1894 – 1971), конверт Донецького краєзнавчого музею, пам'ятний штемпель – Донецьк, 16.04.1994, дві марки НДР; Й. Якір (1896 – 1937), конверти 1966, 1976, марка 1966 років. У 1919 році агітаційною роботою в Україні займалася активна комуністка О. Коллонтай (1872 – 1952), марка 1972 року.

Під час описуваних подій загинув український поет В. Чумак (1901 – 1919, розстріляний денікінцями), конверт 1991 – пам'ятник в м. Ічні Чернігівської області, скульптор В. Луцак.

Немало філателістичного матеріалу присвячено М. Фрунзе (1885 – 1925), марки 1935, 1960, 1985, десятки конвертів із зображеннями об'єктів ім. Фрунзе, з яких в Україні – Будинок культури машинобудівного заводу в Сумах (конверт 1980), санаторій „Крим” у Фрунзенському біля Алушти (конверт 1961). З ім'ям Фрунзе пов'язана т.зв. Перекопсько-Чонгарська операція 07 – 12.11.1920 року проти військ Врангеля, якій присвячено по шість зубцьованих і незубцьованих марок 1940 року (іл. 18) з різними сюжетами (на одній з них – „Село Строгановка – штаб М.В. Фрунзе”, на іншій – пам'ятник „Героям Перекопу”. Помер М. Фрунзе під час хірургічної операції, на якій наполягав Й. Сталін.

У 1919 році в складі Червоної армії створено 1-шу кінну армію (іл. 19), яку очолив С. Будьонний, що проводила бойові операції на

Іл. 18

Іл. 19

території України. Їй присвячено чотири марки 1930 р. (різні сюжети), марки 1959, 1967 (репродукції різних картин художника М. Грекова), 1969 років. Пам'ятник, присвячений 1-й кінній армії, споруджено в с. Олесько Львівської області (скульптори В. Борисенко, К. Маєвський), він зображений на листівці 1988 року. До Львівщини в погоні за підрозділами польської армії 1-ша кінна разом з військовими частинами під командуванням Г. Котовського дійшла у червні 1920 року. Причетним до створення 1-ї кінної армії своєю „скромною персоною”, як він висловився у своїх

спогадах („Известия”, 19.11 1969), був К. Ворошилов.

Одним із транспортних засобів тих років, який уможлилював швидке маневрування військових загонів, особливо в степах півдня України, стала тачанка. Пам’ятник „Легендарній тачанці” в м. Каховці (скульптори Ю. Лохвинін та інші) зображено на шести конвертах 1975 – 1991 років, на чотирьох листівках 1971 – 1987 років. На марці 1982 року – репродукції картини „Тачанка” художника М. Грекова.

Зображення згаданої „Легендарної тачанки” використано у візерунку оригінальної марки конверта (іл. 20), присвяченого Н. Махну (1888 – 1934), штемпель – Гуляйполе Запорізької області

08.11.2008. Н. Махно – активна дійова особа років УНР, керівник одного із багатьох народних повстань того часу. Будучи прихильником ідеології анархізму, Н. Махно дуже часто у своїх військових діях (1918 – 1921) під чорним прапором міняв орієнтацію залежно від того, які війська займали контрольовану ним територію (УНР, більшовики, війська під проводом Денікіна, Врангеля, інші повстанські групи).

Участь у бойових діях описуваного періоду в Україні на боці червоних брали хорват О. Дундич (1896 – 1920, загинув у бою), на його честь у м. Рівному встановлено пам’ятник (скульптор Л. Бизюк, конверт 1977), угорець Белла Кун (1886 – 1977), марка 1986, котрі

Іл. 20

звільнилися з російського полону як солдати австро-угорської армії.

Белла Кун під час перебування В. Винниченка в Будапешті після виходу зі складу Директорії з його сподіваннями на державне відродження України в складі СРСР здійснював підготовку до візиту останнього на перемовини з діями більшовицького уряду в Петербурзі.

Жанна Лябурб (1877 – 1919) переїхала із Франції на підвладну Росії польську землю в 1896 році, брала активну участь в подіях 1905, через що була депортована до Франції. Згодом повернулася до Росії, в лютому 1919 увійшла до складу підпільного одеського обкому КП(б)У. У березні того самого року розстріляна французькою контррозвідкою, яка тоді з військовими частинами перебувала в Одесі. Портрет її на марці СРСР 1977 року.

У складі червоних загонів у боях за Київ, при штурмі Перекопу брав участь звільнений з російського полону угорський письменник Мате Залка (1896 – 1937), конверти 1966, 1976 років, штемпель – Білики Полтавської області, 23.04.1976, куди він пізніше часто навідувався, контактуючи з українськими письменниками.

Події Першої світової війни в Україні описав американський публіцист Дж. Рід (1887 – 1920), марка СРСР 1987, який у 1915 році побував на Буковині.

Свідком подій в Україні 1916 – 1918 рр. став чеський письмен-

Іл. 21

ника Я. Гашек (1883 – 1923), марка СРСР 1963, котрий у той час перебував у Києві.

Бував тоді в Україні Т. Масарик (1850 – 1937), де брав участь у формуванні Чехо-Словацького легіону із вояків австро-угорської армії, що були в російському полоні. Присяга членів легіону, освячення прапора відбулися в 1914 році на Софійському майдані в Києві, про що свідчить поштова марка Чехословаччини 1934 року (іл. 21).

Це поки що єдина іноземна марка з київським сюжетом (Софійський собор). Т. Масарик виступав на численних мітингах із закликами посилити боротьбу з Австро-Угорщиною, за державність Чехословаччини, першим президентом якої він став 28 жовтня 1918 року. Супроводжував Т. Масарика Я. Гашек. Детально описав ці події за участю згаданих персонажів В. Куркевич (Дзеркало тижня, 2004, № 46). Участі Чехо-Словацького легіону в бойових діях російської армії проти австро-угорської на теренах України присвячені марки Чехословаччини 1937 (бій під Зборовом) та 1938 (бій під Бахмачем, іл. 22) років.

Іл. 22

З'ясувати особливості діяльності „Радянського державного і партійного діяча А.П. Завенягіна. 1901– 1956” (конверт 1991) не вдалося. Проте відомо, що в роки Другої світової війни в рядах армії Великобританії служив українець П. Коновал (1888 – 1958), який був громадянином Канади. Йому, кавалерові Хреста Вікторії – найвищої нагороди Британської армії, присвячено конверт України 2008 року.

Про трагічні для визвольного руху в Україні 1917 – 1921 рр. події нагадують філателістичні випуски із зображенням пам'ятників, встановлених більшовицькою владою в наступні роки: „Пам'ятники чекістам” – Київ, скульптор В. Бородай (конверт 1969), с. Дитинець Чернівецької області, скульптор О. Скиба (конверти 1973, 1983); „Пам'ятники комсомольцям 20-их років” – Київ, скульптор В. Сорока (конверти 1972, 1978), Коростень Житомирської області, скульптор О. Футедман (конверти 1971, 1980), „Борцям революції” – Луганськ, скульптор О. Жезмет (конверт 1963), Ворошиловград (інший пам'ятник, конверт 1974), „Дівчина

в шинелі” – Каховка, скульптори О. Аветисян, Ф. Согоян (конверт 1987), „Борцям Жовтневої революції”, Харків, архітектор Л. Гурова (конверт 1982), „На честь проголошення Радянської влади на Україні”, Харків, скульптори В. Агабасов, М. Овсянкін, Я. Рик (конверти 1979, 1982, марка 1977), „Борцям за владу рад”, Миколаїв, скульптори М. Лисенко, В. Сухенко (конверти 1982, 1985), „Монумент на честь Жовтневої революції” (пл. Жовтневої революції в Києві, знесено 1991 р., нині Майдан незалежності; листівка 1978 р., один із конвертів до 1500-річчя Києва) 1982 року. У відповідь на вище перелічені знаки історичної пам'яті з'явилися „Пам'ятник жертвам сталінських репресій” (м. Хмельницький, скульптори М. і Б. Мазур, конверт 2004), „Пам'ятник жертвами голодомору” (Київ, марка 1993, штемпель – „Шістдесяті річчя голодомору в Україні – Київ, 12.09.1993; конверт США, штемпель – „Holodomor. 1932, 1933”, Чикаго, 25.10.2003; марка України, 2003 (іл. 23).

Трагічно в майбутньому склалася доля численних „борців за владу Рад”, репресованих, розстріляних за сталінського режиму, попри те, що й вони за життя були виконавцями репресій. Із вище згаданих 11 діячів-українців репресовано 8 – П.Дибенка, Д. Шлобу, Ю. Коцюбинського (сина письменника М. Коцюбинського), В. Примакова (зятя М. Коцюбинського), В. Чубара, І.Федька; П. Любченко і М. Скрипник вдалися до самогуб-

Іл. 23

ства. Із 24 згаданих діячів інших національностей репресовано 11 – І. Акулова, Р. Берзіна, Р. Ейдемана, Е. Квірінга, С. Косіора, М. Лавіса, П. Постишева, М. Тухачевського, Й. Якіра; покінчили життя самогубством Я. Гамарник (перед загрозою ув'язнення), Г. Орджонікідзе.

Можливо, в українців прокидався український дух, що спонукало червоний режим частіше розправлятися з ними, а не з байдужими до України.

Відомо, що громадське, культурне життя українців – галичан, буковинців, закарпатців за умов Австро-Угорщини мало більші можливості, більшу свободу для розвитку, включаючи й патріотичне виховання молоді в таких організаціях, як „Пласт”, „Сокіл”, „Січ” (друга пол. XIX – XX ст.). У спортивному товаристві „Січ” з березня 1913 р. заведено було й військове виховання (Українські січові стрільці). Одним із організаторів молодіжного спортивно-військового руху був І. Боберський (1873 – 1947), конверт 1998, немаркований – 2003 року.

На базі таких організацій з початком Першої світової війни у 1914

р. в складі австро-угорської армії створено було легіон Українських січових стрільців, якому присвячено марки „ПпУ”. Із діячів Українського січового стрілецтва філателія вшанувала Д. Вітовського (1887 – 1919, загинув у авіакатастрофі), конверт 2007 року (іл. 24); Олену Степанів (1892 – 1963), місцевий конверт, штемпель – Львів, 07.12.1992 (іл. 25); В. Купріяну (1896 – 1934), місцеві конверти, штемпель – Львів, 28.07.1992, який у 1924 році започаткував філателістичний рух в Галичині; Р. Купчинського (1894 – 1976), штемпель – Зборів Тернопільської області, 24.09. 1994.

1915 року Львів відвідав російський імператор Микола II (марка Росії, 1913). На його честь задумано було прорвати карпатський фронт в наступі на Відень. Опір вчинили Січові стрільці на горі Маківка (Сколівський р-н Львівської обл.), які в бою 29.04 – 02 – 05. 1915 року ціною 47 загиблих, 76 поранених та 35 полонених здобули перемогу. Цій події присвячено конверт Пошти України (2010, штемпель – „95-річчя перемоги Українських січових стрільців”, Львів, 30.04 2010, іл. 25),

Іл. 24

Іл. 25

Іл. 26

штемпель „Пластової пошти” (с. Тухля Львівської обл., 29. 04. 1995), марки „ПпУ”. Участь у бою брали О. Степанів, Є. Коновалець, який потрапив у російський полон.

Австро-Угорська імперія не витримувала труднощів війни, устремлень підвладних народів до усамотійнення (Польща, Угорщина, Чехословаччина, Румунія). Українці заявили про себе у Львові 1 листопада 1918, коли під проводом Д. Вітовського вдалося перемогти діючу владу і опір польських сил. 40-річчя „Листопадового чину” відзначено конвертами, марками українських філателістів США. Ця дата вважається датою створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), 75-річчю якої присвячені численні місцеві

конверти і штемпелі: Львів, Івано-Франківськ, 01.11.1993. 80-річчя створення ЗУНР відзначено конвертом Пошти України і штемпелями: у візерунку – портрет президента ЗУНР Є. Петрушевича (1863 – 1940, *іл. 26*) і вежа львівської ратуші, Львів, Тернопіль 01.11.1998. Портрет Є. Петрушевича – на конверті, випущеному Спілкою українських філателістів Австрії (СУФА), і у візерунку штемпеля з написом українською мовою „80-річчя проголошення Західноукраїнської Народної Республіки” і німецькою мовою (переклад) – „80-річчя західноукраїнських поштових марок” (Відень, 01.11.1998). Керівником уряду ЗУНР став К. Левицький (1859 – 1941), конверт 2009, штемпель

Іл. 27

Іл. 28

– Тисмениця Івано-Франківської області, 18.11.2009 (іл. 27).

Об'єднання ЗУНР і УНР проголошено 22.01. 1919 (іл. 28). У 1959 р. до ювілею цієї події випущено конверт „Ліги американців українського походження” (Чикаго), марки „ПпУ”, 50-річчя соборності України відзначено пам'ятковими марками, штемпелем (українською і англійською мовами) в США. „День соборності України” вшановано 1994 року місцевими конвертами (Черкаси, Івано-Франківськ, 22.01. 1994 (іл. 29). У війні Січових стрільців з поляками столиця ЗУНР на час проголошення соборності перемістилася до Станіслава (Івано-

Франківська). Ця історична дата відзначена конвертом Пошти України 1999 (штемпель – Івано-Франківськ, 22.01.1999), маркою і конвертом (штемпель Першого дня

Іл. 29

Іл. 30

Франківська). Ця історична дата відзначена конвертом Пошти України 1999 (штемпель – Івано-Франківськ, 22.01.1999), маркою і конвертом (штемпель Першого дня

– „85 років. Акт злуки”, Київ, 22.01. 2004) 2004 років. Були спроби здійснення повної соборності України і на Закарпатті. У 1919 році після повстання, очоле-

Іл. 31

ного С. Ключураком (1895 – 1980, місцевий конверт, штемпель – Ясіня Закарпатської області, 27.02.1995), в м. Ясіня проголошено Гуцульську республіку, 21 січня 1919 р. в м. Хусті за участю М. Стефана (1893 – 1986, штемпель – Ужгород, 11.01.1993) відбувся „Всенародний Конгрес Угорських Русинів”, який закликав до об’єднання Закарпаття з Україною.

Дізнатися про діяльність „Одного з організаторів і керівників революційного руху в Західній Україні П.І. Краківського, 1891 – 1944” (конверт 1990) не вдалося.

Армія УНР і далі вела виснажливу війну уже за участю Української галицької армії (УГА) під проводом генерала М. Тарнавського (1869 – 1938), штемпель – Радехів Львівської області, 29.06.1994, конверти, марки „ПпУ” (іл. 30). Зазіхання на землі України з боку сусідів переважали можливості оборони українців. Наприкінці 1919 р. армія на уряд УНР опинилася в „трикутнику смерті”,

затиснуті „червоними росіянами” на північному сході, „білими росіянами” – денікінцями на південному сході та поляками на заході. Довелося укласти перемир’я з поляками.

З 06.12. 1919 до 06.05.1920 року відбувся 1-й Зимовий похід українських партизанських загонів, загонів армії УНР під проводом генерала І. Омеляновича-Павленка (1881 – 1962) проти більшовицьких військ (марка українських філателістів США, 1969, іл. 31). Доювілею 1-го Зимового походу в США випущена пам’ятна марка „Поляглим лицарям Залізного Хреста”, яким у 1920 р. уряд УНР нагороджував учасників цього походу. Учасником 1-го Зимового походу був майбутній видатний кінорежисер, письменник О. Довженко (1894 – 1956), який брав участь у боях у складі військ УНР 1917 року. Йому присвячена велика кількість філателістичних випусків (Пиріг Л. Український кінематограф у дзеркалі філателії // Кіно. Театр. – 2011. – № 1. – С. 28 – 30).

Іл. 32

Представником УНР, вище згадуваним Л.Лівіцьким (іл. 32) 21. 04. 1920 р. був підписаний санкціонований С. Петлюрою Варшавський договір, який не всі українські політики того часу сприйняли однозначно. Безвихідь становища змусила погодитися на присвоєння Польщею Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Підляшшя, Полісся. 25 квітня 1920 року українсько-польські війська виступили проти більшовицьких військ і 9 травня польський генерал Ринд-Смігли (1886, Бережани Тернопільської обл. – 1941, поштова марка Польщі 1930-х рр., іл. 33) на Хрещатику приймав „парад визволителів”. Безпосередній стосунок з боку Польщі до подій того часу мав Ю. Пілсудський (1867 – 1935; марки

Польщі, іл. 34), головний маршал польських військ, керівник уряду.

Військовий діяч, майбутній президент Франції Шарль де Голль (1890 – 1970, марки Франції) під час Першої світової війни перебував у німецькому полоні з М. Тухачевським. У 1920 р. (липень – серпень) у складі польської армії з підтримкою французьких загонів він брав участь у боях проти червоних військ, якими командували М. Тухачевський, С. Будьонний.

Війська під проводом С. Будьонного і М. Тухачевського 1 серпня 1920 року дійшли до Вісли, де завдяки „чудові над Віслою” польським військам за активної підтримки українських загонів під керівництвом М. Безручка і М. Омеляновича-Павленка вдалося відбити агресію.

ОФІЦІЙНІ СИМВОЛИ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ До історії їх створення

У статті висвітлюється становлення та законодавче закріплення символіки Президента України – Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України.

Ключові слова: Прапор (штандарт) Президента України, Знак Президента України, Гербова печатка Президента України, Булава Президента України.

В статье освещается становление и законодательное закрепление символики Президента Украины – Верховного Главнокомандующего Вооруженных Сил Украины

Ключові слова: Флаг (штандарт) Президента Украины, Знак Президента Украины, Гербовая печать Президента Украины, Булава Президента Украины.

The article describes the formation and consolidation of legal symbols of President of Ukraine – Chief of the Armed Forces of Ukraine, from official sources.

Key words: Flag (Standard) of President of Ukraine, Sign of President of Ukraine, official stamp of President of Ukraine, Mace of President of Ukraine.

З метою запровадження атрибутів української державності Указом Президента України Леонідом Кучмою 29 листопада 1999 року встановлено, що офіційними символами глави держави є: Прапор (штандарт) Президента України, Знак Президента України, Гербова печатка Президента України, Булава Президента України.

Цим же указом було затверджено Положення про офіційні символи глави держави, яким визначається опис офіційних символів глави держави та встановлено порядок їх використання, а Кабінету Міністрів

України доручалося здійснити матеріальне забезпечення виготовлення офіційних символів глави держави.

Прапор (штандарт) Президента України являє собою синє квадратне полотнище із зображенням у центрі золотого Знака Княжої Держави Володимира Великого (малого Державного Герба України). Полотнище облямоване золотою лиштвою і прикрашене золотими торочками. Лицевий і зворотний бік Прапора (штандарта) Президента України ідентичні. Прапор (штандарт) Президента

Ил. 33

Ил. 35

розстріляно). Цій трагічній сторінці воєнної історії України присвячено вісім марок „ПпУ” (ил. 35).

Проти підтримки уряду УНР Ю. Пілсудським виступила більшість політиків Польщі, і він погодився на участь польського представництва в Ризькому мирному договорі (вересень – жовтень 1921 р.) між РРФСР і УРСР, з одного боку, і Польщею – з другого. УРСР представляли спочатку Д. Мануїльський, потім – Ю. Коцюбинський.

Події Першої світової війни змусили численних українців, воїнів УНР, ЗУНР, повстанських груп емігрувати поза межі України. Тисячі їх від 1915 до 1918 року перебували в таборі для переміщених осіб у Гмюнді (Австрія), про що нагадують конверти (українською і німецькою мовами; Гмюнд, 18. 10. 1977).

Ризький договір з уточненням державних кордонів між Росією, Білоруссю і Україною, з одного боку (СРСР), і Польщею, з другого, був чинним до 11.09. 1939 р., до окупації Червоною армією Західної України і Західної Білорусі, яка стала вже подією Другої світової війни.

Ил. 34

Ю. Пілсудський підтримував С. Петлюру, 2-й Зимовий (Льодовий) похід у жовтні 1921 року, коли вже уряд УНР та її роззброєна армія перебували в Польщі, а в Україні не вгамовувався повстанський рух. Учасники 2-го Зимового походу дійшли з перемогою до Коростеня, але під натиском російсько-більшовицьких частин змушені були відступати. Оточені біля містечка Базару кіннотою Г. Котовського, в бою під Малими Міньками (17.11.1921) частина бійців полягла, більшість потрапила до полону (23 листопада 359 осіб

Прапор (штандарт) Президента України

Срібна пластинка з вигравіюваними прізвищем, ім'ям, по батькові Президента України та датою складення ним присяги народіві

України має оригінал і дублікати, розміри яких відповідають меті їх використання.

Древко Прапора (штандарта) Президента України дерев'яне. Верхівка древка має форму кулі з онікса, оздобленої рельєфним накладним

орнаментом із жовтого металу. До основи верхівки древка оригіналу Прапора (штандарта) Президента України прикріплюється срібна пластинка з вигравіюваними прізвищем, ім'ям, по батькові Президента України та датою складення ним

Прапор (штандарт) Президента України біля Адміністрації Президента України

присяги народіві. По закінченню повноважень Президента України пластинка передається на постійне зберігання до Відділу державних нагород Адміністрації Президента України.

Дублікат Прапора (штандарта) Президента України: піднімається на прапорній щоглі біля Резиденції Президента України у столиці України – місті Києві; встановлюється у ложі Президента України зали засідань Верховної Ради України під час перебування Президента України у Верховній Раді України; встановлюється (піднімається, зображується у зменшеному вигляді) на транспортних засобах пересування Президента України територією України.

Дублікат Прапора (штандарта) Президента України за згодою Президента України та з урахуванням норм протоколу може встановлюватися (підніматися на прапорній щоглі) над іншими резиденціями під час перебування в них Президента України, у місці проведення офіційних заходів та урочистостей за участю Президента України, а також під час закордонних візитів Президента України на транспортних засобах пересування Президента України.

На знак всенародного трауру дублікат Прапора (штандарта) Президента України на прапорній щоглі біля Резиденції Президента України у столиці України – місті Києві приспускається. У разі ви-

користання у дні всенародного трауру іншого дубліката Прапора (штандарта) Президента України до нього кріпиться чорна стрічка (дублікат приспускається на прапорний щоглі).

Знак Президента України має форму орденського ланцюга, що складається з медальйона-підвіски, 6 фініфтевих медальйонів та 12 декоративних ланок, розміщених у відповідній послідовності. Медальйон-підвіска Знака Президента України являє собою геральдичний картуш з рельєфним зображенням малого Державного Герба України на синій емалі.

Знак Президента України

Фініфтеві медальйони мають овальну форму, облямовані геральдичним картушем і містять зображення знака Київського князя Володимира Великого, герба Галицько-Волинського князівства, герба Великого Князівства Литовського, герба Війська Запорізького, родового герба гетьмана Богдана Хмельницького, герба Української Народної Республіки.

На декоративних ланках – стилізоване зображення листя та кетягів калини.

Знак Президента України виготовлений із жовтого та білого металу, всі його елементи з'єднані між

собою фігурними кільцями. Знак Президента України носить на ший. Його Президент України використовує під час: прийому вірчих і відкличних грамот глав дипломатичних представництв іноземних держав в Україні; вручення державних нагород України, президентських відзнак, відзнак лауреатів Державних премій України; телевізійних звернень з посланнями до народу, а також у інших випадках, якщо це передбачено нормами протоколу.

Гербова печатка Президента України має форму кола. У центрі – зображення малого Державного Герба України, над яким по колу напис "Президент України". Під зображенням малого Державного Герба України – стилізоване зображення знака відзнаки Президента України "Орден князя Ярослава Мудрого".

Гербова печатка Президента України має бортик і по колу облямована декоративною пружкою.

Руків'я Гербової печатки Президента України виготовлене з лабрадориту, прикрашене накладним рельєфним зображенням малого Державного Герба України з жовтого металу і увінчане позолоченою орнаментованою верхівкою.

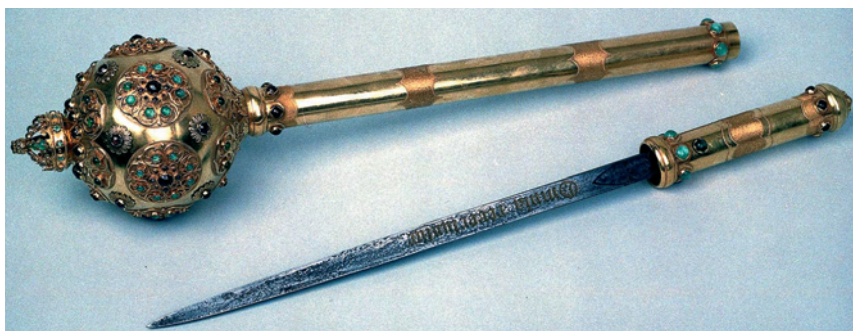
Гербова печатка Президента України використовується для засвідчення підпису Президента України на грамотах, посвідченнях до президентських відзнак та почесних звань України, а також на посланнях Президента України главам інших держав.

Гербова печатка Президента України

Гербова печатка Президента України виготовляється у чотирьох примірниках, один з яких є еталонним і для засвідчення підпису Президента України не використовується.

Булава Президента України засвідчує спадкоємність багатовікових історичних традицій українського державотворення. Вона виготовлена з позолоченого срібла. Руків'я і верхівка прикрашені декоративним орнаментом і оздоблені коштовним камінням. Булава гетьмана Богдана Хмельницького, що зберігається у Музеї Війська Польського (Варшава), виготовлена з носорожого рогу, прикрашена сріблом та інкрустована слонівкою.

Булава Президента України та різьблена скринька, у якій вона зберігається

Булава важить 750 грамів, зроблена зі срібла і повністю покрита позолотою. Крім того, прикрашена 64 каменями – смарагдами та гранатами у золотій оправі. Зберігається вона в різьбленій скриньці з червоного дерева. Булава має секрет, у ручці її сховано тригранний стилет із булатної сталі з гравійованим написом латинською мовою „Omnia revertitur” (Все повертається). „У цій фразі закладено дві ідеї: влада президента минула, по-друге, в нашому гімні написано, що нам ще „усміхнеться доля”, „повернеться слава”, тобто повернуться славні часи”, – говорив відомий геральдист, заслужений художник України Олексій Руденко, який розробляв дизайн символів президентської влади та координував роботу більш як 70 майстрів-виробників, які їх виготовляли.

Футляр до Булави Президента України виготовлений з червоного дерева, прикрашений рельєфним зображенням малого Державного Герба України з жовтого металу.

Під час приведення до присяги новообраного Президента України оригінал Прапора (штандарта) Президента України розміщується поруч з Президентом України.

Знак Президента України покладається на новообраного Президента України, Гербова печатка Президента України і Булава Президента України вручаються новообраному Президенту України після складення ним присяги.

Місцем постійного знаходження оригіналу Прапора (штандарта) Президента України та інших офіційних символів глави держави є службовий кабінет Президента України у Резиденції Президента

України у столиці України – місті Києві (вул. Банкова, 11).

Зображення офіційних символів глави держави використовуються виключно за згодою Президента України.

Контроль за дотриманням порядку використання офіційних символів глави держави, встановленого цим Положенням, здійснюється Службою Протоколу Президента України і Відділом державних нагород Адміністрації Президента України.

В історії українського державотворення традиція відзначення високого правового та морального статусу глави держави має свій слід. Традиційно символами вищої влади слугували унікальні історичні реліквії, які передавалися у спадок, – корони, вінці, скіпетри, держави, ритуальна зброя, особливий одяг. За часів Козаччини такі символи – клейноди – були втіленням верховної влади гетьмана. Булава і бунчук привселюдно вручалися гетьманові після обрання його на козацькій раді.

За часів Української Народної Республіки у екзилі символом вищої державної влади слугував клейнод гетьмана Івана Мазепи, який постановою екзильного уряду УНР від 14 жовтня 1937 року був визнаний „видимим знаком гідності” кожночасного голови УНР. Цій коштовній речі належить особливе місце серед реліквій української державності, адже вона – один із небагатьох атрибутів Голови Української Народної Рес-

публіки, яка є свідченням існування традиції виокремлення та піднесення глави держави. Під час урочистого складення повноважень Державного Центру УНР в екзилі президентів і урядові незалежної Української держави 24 серпня 1992 року клейнод було передано вищому керівництву держави. Вперше його як непересічний атрибут президентської влади було використано під час інавгурації Президента України В. Ющенка 23 січня 2005 року серед розгорнутої експозиції історичних раритетів гетьмана Богдана Хмельницького.

Історія запровадження символів президентської влади в Україні має свою історію та інтригу. Вперше питання про їх запровадження порушив наприкінці березня 1999 року керівник Служби Протоколу Адміністрації Президента України Георгій Володимирович Чернявський. У листопаді того самого року мали відбутися вибори Президента України. Цю подію і наступну інавгурацію новообраного Президента України планувалося обставити новим ритуальним дійством, заклавши нову державною традицію вшанування глави держави при вступі на посаду. Спираючись на досвід функціонування відзнак глави держави у інших країнах, Г. В. Чернявський запропонував запровадити в Україні офіційні символи глави держави – Штандарт та знак відзнаки Президента України. Цю пропозицію підтримав В.М. Литвин, на той час перший

помічник Президента України – керівник групи помічників і референтів Президента України. Він доручив Відділу державних нагород Адміністрації Президента України проробити це питання з історичної точки зору та зайнятися організацією розробки дизайну президентських атрибутів.

Фахівці відділу, розвиваючи загальну ідею започаткування символів глави держави, висловили власні міркування. Виходячи з історичних традицій існування символів влади в Україні, було запропоновано розширити перелік символів печаткою та булавою Президента України. Цю пропозицію підтримав В.М. Литвин.

Виготовлення усього комплексу президентських атрибутів у стислі терміни потребувало оперативного і комплексного вирішення багатьох нагальних питань – від розробки дизайну атрибутів, залучення широкого кола фахівців до представлення на розгляд керівництва виконаних пілотних варіантів. Доводити справу честі взялися працівники Відділу державних нагород.

Офіційної координаційної групи з розробки проектів і виготовлення атрибутів глави держави не було створено. Вся робота концентрувалася у Відділі нагород і велася без зайвої метушні, цілеспрямовано і наполегливо. Керівник відділу нагород Валентина Миколаївна Куценко опікувалася всім процесом реалізації проектів. Її кабінет скоріше нагадував кабінет директора великого підприємства, де

одночасно вирішувалися питання з виробниками, постачальниками, художниками, спеціалістами з обробки металу, каміння, деревини. Варто нагадати, що 1999 рік був надто важким для підприємництва в Україні. Росія щойно пережила важкий економічний дефолт. Великі підприємства в Україні майже стояли. Грошова одиниця України – гривня, введена 1996 року, зазначала значної девальвації. Невеличкі підприємства перебивалися поодинокими замовленнями. Знайти майстрів високого класу – медальєрів та ливарників, які б змогли змодельовати та вилити металеві деталі для штандарта, обробників деревини для фігурного різьблення древка, фахівців у галузі виготовлення прапорів було вкрай важко.

Почали з розробки дизайнів. Перші ескізи малюнка штандарта виконав київський художник-графік Віталій Костянтинович Шостя, який запропонував більше 80 варіантів полотнища штандарта. Обрали один – на синьому полі із золотою облямівкою у центрі золотий тризуб. У концепції прапора закладалася формула прапорництва, де прапор – це розгорнутий у площині герб. Проект штандарта спершу не мав орнаменту по периметру полотнища, він з'явився під час виготовлення піонерних зразків штандарта. Пізніше молодий художник Олекса Руденко запропонував лиштву зробити декоративною у формі орнаменту із кетягів калини, калинового та лаврового листя.

Зважаючи на креативність Олекси Руденка, йому було доручено розробити дизайн відзнаки Президента України – нагрудного знака (кола-ра), печатки Президента України та здійснювати координацію роботи майстрів – граверів та ювелірів, які виготовляли президентську булаву.

Президентські символи – „Знак Президента України” (нагрудний ланцюг, еталонний зразок гербової печатки і булаву як символ приналежності до вищої виборної і військової влади, а заодно – й свідчення тягlosti традицій, вперше отримав з рук Голови Конституційного Суду України 30 листопада 1999 року Президент України Леонід Кучма, обраний вдруге на пост глави держави на виборах 14 листопада 1999 року. Церемонія інавгурації проходила у Національному палаці „Україна” (до цього Л.М. Кравчук і Л.Д. Кучма приймали присягу у приміщенні Верховної Ради України). Наступні урочисті засідання з нагоди складення присяги новообраними президентами В.А. Ющенком (23 січня 2005 року) та В.Ф. Януковичем (25 лютого 2010 року) відбувалися у сесійній залі Верховної Ради України.

Друга інавгурація Л.Д. Кучми проходила в умовах його жорстокої конфронтації з парламентом. Саме тому він на поліг на проведенні інавгурації у щойно відремонтованому Палаці „Україна”, аргументуючи це тим, що присягу він, як новообраний президент України, має складати

не перед депутатським корпусом, а перед усім народом України.

На сайті „Вільної енциклопедії. Вікіпедія” у статі „Державні символи президента України” зазначено, що „в Україні до 1999 року символом президентської влади був тільки штандарт глави держави. До 1999 року він мав скромніше полотнище, але гарніший держак”. Це твердження помилкове і не відповідає дійсності. Штандарт як символ президентської влади в Україні до 1999 року не існував.

Вперше на народні оглядини штандарт Президента України було піднято на прапоровій щоглі 24 серпня 1999 року біля будинку Адміністрації Президента України по вул. Банковій, 11. Рішення про це Керівника справами – заступника Глави Адміністрації Президента України П.Д. Теренчука було дещо ризикованим, адже офіційно цей символ глави держави не був встановлений. Водночас, конче потрібно було наочно пересвідчитися, як виглядає штандарт на видноколі і чи гармоніюють його розміри із архітектурним ансамблем і простором Банкової. Оглядини прапоравиявилися доречними, бо з'ясувалося, що штандарт розміром 120x120 см, який було піднято для апробації, виявився замалим. Тож було прийнято рішення збільшити розміри штандарта, який мав майорити на прапоровій щоглі біля будинку Адміністрації Президента України, до 180x180 см. Прапори такого розміру згодом були замовлені до виготовлення на ТОВ „СП „Колумб”

у м. Луганську (генеральний директор М.В. Столпер). Для виготовлення прапора, який встановлювався на вулиці, підбиралася спеціальна тканина й фарбники, що за своїми характеристиками були стійкими до атмосферних впливів (вітру, сонячних променів, дощу), а також застосовувалися найновіші технології виробництва.

Однак, практичне втілення задумів щодо виготовлення президентських відзнак у реальність виявилось вельми важкою справою. Перші зразки президентського штандарта зробило київське акціонерне товариство „Глорія” (нині – акціонерне товариство закритого типу „Виробничо-тогівельна фірма „Глорія”). Це підприємство свого часу спеціалізувалося на виготовленні прапорів для установ та організацій СРСР. Керували виконанням відповідального замовлення директор підприємства Я.Й. Мокрецький та інженер-технолог виробництва О.М. Василенко. Через місяць роботи перші три зразки штандарта були готові. На власний розсуд виробники вирішили дещо „прикрасити” штандарт і по периметру полотнища розмістили оливкового кольору орнамент з листя лавру, повторюючи орнамент з малюнка герба Української Народної Республіки, затвердженого 25 лютого 1918 року за проектом графіка Василя Кричевського (1872 – 1952 рр.). Згодом ідея щодо використання орнаменту по периметру полотнища штандарта знайшла свій розвиток у графічній пластиці

проекту О. Руденка. Тризуб вишивався золотими нитками окремо, а потім накладався на полотнище. Щоб він був рельєфним, під тризуб підклали основу з декількох шарів цупкої тканини. Торочки ніяк не вдалися, вони були рідкими і не гармоніювали за колористикою і оздобленням із золотим тризубом.

Виготовлені на початку червня 1999 року екземпляри полотнища президентського прапора подали на затвердження В.М. Литвину. Він у цілому їх схвалив, хоча зауважив, що колір полотнища мав би бути темнішим і більш насиченим.

Одночасно з полотнищем штандарта йшло виготовлення древка, його металевого оздоблення і кулі з оніксу. Металеві частини моделювали і виливали на приватному підприємстві „АРТ Україна” під керівництвом О.Л. Співака. Чаклував над металом скульптор, майстер-ливарник Михайло Чебуракін. Спочатку з пластиліну створювали майстер-модель, по ній виготовляли воскову відливку, яку уміщували в гіпсовий кокіл разового використання, потім туди заливали розплавлений метал. Відтак кожну деталь піддавали гравіюванню та шліфуванню. Окремі деталі виготовляли на токарних верстатах. Ця робота була надзвичайно трудомісткою і потребувала напруження не тільки фізичних, а й моральних сил.

Дерев’яне древко виготовляли працівники київського акціонерного товариства АТ „Спецмеблі” під контролем головного

інженера підприємства Георгія Миколайовича Вознюка і начальника управління кораблебудування і озброєння Військово-Морських Сил України Головного управління з науки, розробки і використання озброєння Збройних Сил України Міністерства оборони України Миколи Миколайовича Сердюка. Оскільки знайти масив букового дерева завдовжки більше двох метрів для обробки не вдалося, вирішили древко штандарта зробити із двох частин, кожна по 120 см. З’єднувати їх мав нарізний штифт діаметром 10 мм. Але виявилось, що латунний штифт не витримував навантаження і згинався під вагою горішньої половини древка і полотнища штандарта. Замість штифта із латуні викували за старою технологією ковальського мистецтва штифт із загартованого заліза. Майстри з обробки деревини впродовж усього древка вирізали 8 жолобків завглибшки по 6 мм.

Зрештою, усі атрибути президентської влади як мозаїку зібрали у Відділі держаних нагород Адміністрації Президента України у 20-х числах вересня 1999 року. Переконавшись у наявності атрибутів і схваливши їх якість, В.М. Литвин дав доручення Відділу держаних нагород підготувати проект указу Президента України про встановлення офіційних символів глави держави. Безпосередньо керував процесом правого оформлення цього документа заступник Глави Адміністрації Президента України відомий правник Підпалов Леонід Васильович. Текст проекту указу

ретельно опрацьовували фахівці служби протоколу і церемоніалу відповідно до усталених протокольних процедур використання тих чи інших атрибутів глави держави. Так, за міжнародною практикою, на капоті автомобіля Президента України з правого боку мала бути встановлена зменшена копія президентського прапора. Детально розглядалися також випадки використання прапора під час перебування Президента України у Верховній Раді України, у інших резиденціях та у місцях проведення офіційних заходів і урочистостей за участю Президента України тощо.

Відпрацьований проект указу Президента України та погоджений з причетними до його розробки службами Адміністрації Президента України було передано Главі Адміністрації Президента України В.М. Литвину 23 листопада, на наступний день після його призначення на цю посаду.

А втім, у виготовленні штандарта була своя інтрига, яка тримала в напрузі усіх, причетних до встановлення нових державних атрибутів. Олекс Руденко переконав шефа протоколу Чернявського Г.В. у необхідності виготовлення прапора президента на якісно новому рівні, і запропонував власний дизайн. Пропозицію підтримали і у Відділі держаних нагород. До творення нового варіанта штандарта прилучилося київське ТОВ „Відзнака”, відоме на ринку промислової швейної вишивки з 1995 року. Виготовлявся штандарт із високоякісного крєп-

сатину південнокорейського виробництва, золота нитка надійшла з Німеччини. Двостороннє шовкове полотнище розшите із застосуванням комп'ютерних технологій. На одному боці штандарта нанесено більше мільйона стібків ниткою червоного і жовтого золота. Вишитий тризуб завдяки використанню спеціальної підкладки має об'єм. За такою ж технологією зроблені прапори королів Великобританії, президентів США, Франції та інших країн.

На ранок 29 листопада 1999 року у приміщенні палацу „Україна” було призначено репетицію церемонії інавгурації Президента України Л.Д. Кучми. Поки на сцені Голова Конституційного Суду України В.Є. Скомороха та Голова Центральної виборчої комісії М.М. Рябець за сценарієм президентського протоколу відшліфовували свої дії, чоловіки з Відділу нагород разом з робітниками сцени монтували трибунки (позичені на такий випадок у Головному управлінні виховної та соціально-психологічної роботи Міністерства оборони України), прикріплювали до них зображення Державного герба України і збирали елементи древка штандарта. Полотнище штандарта було виконане таким чином, що воно мало запас (частина його огортала древко), яке просто вдягалось на древко, а потім на його кінці на довгому штифті монтувалися оніксова куля та деталі металевих оздоблень.

Із залу за тим, що відбувалося на сцені спостерігали перший заступник Глави Адміністрації

Президента України В.П. Рябоконь, керівники причетних до організації ряду управлінь адміністрації, перший заступник Міністра Кабінету Міністрів України В.Г. Яцуба, Міністр культури і мистецтв України Ю.П. Богущий, представники Верховної Ради України, низки силових відомств. Вони обговорювали сценарій майбутньої інавгурації, уточнюючи по ходу окремі деталі.

Коли були встановлені Державний прапор України і штандарт глави держави, на сцені з валізою з'явився Олекса Руденко. Він розгорнув новий варіант президентського прапора і пояснив, що керівник Відділу нагород В.М. Куценко дала „добро” на заміну старого зразка на новий. Ближче до обіду оглянути місце інавгурації прибув і Глава Адміністрації Президента України В.М. Литвин. Він схвалив заміну штандарта і повідомив, що Президент України щойно підписав указ про запровадження офіційних символів глави держави.

У листопаді 1999 року ТОВ „Відзнака” виготовило три примірники оригіналу штандарта Президента України. Два з них зберігаються в Адміністрації Президента України – один у робочому кабінеті Президента України, другий встановлено у Залі державних заходів, а третій екземпляр у Верховній Раді України.

Варто згадати про одну, на перший погляд, малопомітну, але вкрай важливу деталь оздоблення штандарта. Це пластинка, яка

прикріплюється до основи верхівки древка оригіналу прапора і на якій зазначено прізвище, ім'я, по батькові Президента України та дата складання ним присяги народу на посаді глави держави. Планувалося, та й так визначено Указом Президента України „Про офіційні символи глави держави” від 29 листопада 1999 року № 1507, що пластинка буде срібною з вигравіюваним написом. Однак у процесі виготовлення були внесені корективи: основу пластинки зроблено з позолоченої латуні, в яку вставлялася срібна тонка пластинка із рельєфним позолоченим написом. У основи пластинки міститься циліндр з декоративним оздобленням. Конструкція металевих навішів така, що, розкрутивши його деталі, припасовані одна до одної з ювелірною точністю, у разі потреби можна легко замінити пластинку на нову.

Контроль за виготовленням пластинок до інавгураційних штандартів здійснював Відділ державних нагород та геральдики Адміністрації Президента України, а їх заміну і встановлення на навішші штандарта під час інавгурації новообраної глави держави – відповідальний працівник Відділу державних нагород Адміністрації Президента України. Перші пластинки у 1999 році виготовлені на „АРТ Україна” скульптором Михайлом Чебуракіним. У подальшому їх робили на ТОВ „Герольдмайстер” (м. Київ) під керівництвом відомих розробників багатьох українських відзнак А.В. Шияна та О.М. Сопова.

У даний час пластинки Президентів України Л.Д. Кучми та В.А. Ющенко зберігаються в Орденській коморі Державного управління справами.

Штандарти керівників силових і військових структур України

Встановлення у 1999 році нової прапорової відзнаки – Прапора (штандарта) Президента України стало помітним явищем для атрибутів забезпечення розвитку української державності засобами геральдикитасимволіки. Штандарти як вид посадових відзнак починають свої кроки у зв'язку із започаткуванням символіки центральних органів виконавчої влади, передусім силових структур. Найбільш плідними у цій царині були 2000 – 2002 роки, коли обов'язки Глави Адміністрації Президента України виконував В.М. Литвин.

Указами Президента України затверджено штандарти:

Голови Державної податкової адміністрації України (від 23 червня 2001 року № 466);

Штандарт Голови Державного комітету у справах охорони державного кордону України – Командувача Прикордонних військ України (від 7 серпня 2001 року, № 594);

Міністра внутрішніх справ України (від 5 грудня 2001 року, № 1190);

Начальника Управління державної охорони України (від 5 грудня 2001 року № 1189);

Голови Служби безпеки України (від 14 лютого 2002 року № 129);

**Персональні прапори (штандарти) керівників
силових структур України**

*Штандарт Міністра
оборони України*

*Штандарт Голови Служби
безпеки України*

*Штандарт Голови Державного
комітету у справах охорони
державного кордону України*

*Штандарт Міністра України з питань
надзвичайних ситуацій та у спра-
вах захисту населення від наслідків
Чорнобильської катастрофи*

*Штандарт Міністра
внутрішніх справ
України*

*Штандарт Начальника
Управління державної
охорони України*

*Штандарт Голови
Державної податкової
адміністрації України*

*Штандарт Голови
Державної митної
служби України*

Голови Державної митної служ-
би України (від 27 червня 2003
року, № 554);

Міністра надзвичайних ситуацій
(Міністра України з питань над-
звичайних ситуацій та у справах

захисту населення від наслідків
Чорнобильської катастрофи, від 1
вересня 2003 року № 950).

Указом Президента України
„Про символіку, яка викорис-

товується у Збройних Силах
України” від 20 червня 2006 року
№ 551 встановлено штандарт
Міністра оборони України, а
також штандарти начальни-

ка Генерального штабу України, командувача Сухопутних військ Збройних Сил України, командувача Повітряних Сил Збройних Сил України, командувача Військово-Морських Сил Збройних Сил України.

За формою – це квадратне полотнище 90х90 см, у центрі якого вміщено емблему чи геральдичний знак відповідного відомства. Полотнище по периметру облямоване золотою лиштвою у вигляді орнаменту певного виду для кожного відомства. Верхівка древка (навершя) стріловидна з жовтого металу, в центрі якої – геральдичний знак відомства. Верхній край полотнища за допомогою шнура прикріплюється до трубки верхівки. Чітко визначено також колір древка штандартів.

Наприклад, колір полотнища штандарта Командувача Прикордонних військ малиновий, лиштва – у вигляді орнаменту з дубового і калинового листя, древко – чорного кольору; Голови Державної податкової адміністрації України – зелений з 12 листками дуба, древко чорного кольору; Голови Державної митної служби України – зелений з лиштвою дубового і лаврового листя, древко

чорного кольору; голови СБУ – малиновий з облямівкою дубового і калинового листя, древко чорного кольору; Міністра з надзвичайних ситуацій – білий з облямівкою дубового і калинового листя, древко чорного кольору; Начальника Управління державної охорони – малиновий з облямівкою дубового листя з жолудями, древко світло-коричневе, Міністра оборони – малиновий з облямівкою листя і кетягів калини у рамці, древко коричневе.

Піонером у справі розбудови системи символіки для силових структур є заслужений художник України О.В. Руденко, який ще 1998 року обґрунтував концепцію розвитку геральдичного забезпечення цих структур і графічно її оформив.

Справа „штандартотворення” розвивалася так активно, що тепер цей вид посадових відзнак мають голови районних рад, районних державних адміністрацій, міські голови. Дехто з фахівців національного прапорництва вважає, і на наш погляд, цілком слушно, що такі прапорові відзнаки для цієї категорії службовців мали б називатися прапорами.

ПРИМІТКИ

- 1 Указ Президента України від 29.11.1999 № 1507/99 // Офіційний вісник України № 48 від 17.12.1999. – С. 28.
- 2 Опис здійснено відповідно до Положення про офіційні символи глави держави
- 3 Ніна Ковтанюк. Богданові речі // Військово-історичний альманах. – 2002. –

Ч.1(4). – С.128.

- 4 Геннадій Боряк, Віктор Бузало, Марія Дмитрієнко, Ніна Ковтанюк, Володимир Репринцев. Клейнод гетьмана Івана Мазепи // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч.1(10). – С.108.

*Штандарт начальника
Генерального штабу
Збройних Сил України*

*Штандарт командувача
Сухопутних військ
Збройних Сил України*

*Штандарт коман-
дувача Військово-
Повітряних Сил
Збройних Сил України*

*Штандарт командувача
Військово-Морських
Сил Збройних Сил
України*

ПОСТАТІ

УДК 355.1.091(092), „1918”

Павло ГАЙ-НИЖНИК

ГНАТ ЗЕЛЕНЕВСЬКИЙ – СТАРШИЙ ОСАВУЛ І ГЕНЕРАЛЬНИЙ БУНЧУЖНИЙ ТОВАРИШ ГЕТЬМАНА ВСІЄЇ УКРАЇНИ П.СКОРОПАДСЬКОГО

У статті висвітлюються сторінки життєпису одного з найбільш утаємничених, неоднозначних і водночас впливових осіб в особистому оточенні Гетьмана України П. Скоропадського (1918 р.) – ад'ютанта глави Української Держави – Г. Зеленецького.

Ключові слова: Зеленецький, ад'ютант, Гетьманат, Українська Держава, Скоропадський, осавул, Гетьман, генеральний бунчужний.

В статье освещается страницы биографии одного из наиболее осведомленных, неоднозначных и в то же время влиятельных людей в личном окружении Гетмана Украины П. Скоропадского (1918 г.) – адъютанта главы Украинской Державы – Г. Зеленецкого.

Ключевые слова: Зеленецкий, адъютант, Гетманат, Украинская Держава, Скоропадский, есаул, Гетман, генеральный бунчужный.

The article highlights the pages of biography of one of the most knowledgeable, ambiguous, and at the same time, influential people in the personal environment of Getman of Ukraine P.Skoropadsky (1918) - Adjutant of the Ukrainian State head – G. Zelenevsky.

Key words: Zelenevsky, Adjutant, Hetmanate, Ukrainian State, Skoropadsky, captain, Getman, chief bunchuzhny.

Гнат Зеленецький – особа мало відома в українській історії й водночас досить утаємничена й неоднозначна навіть для своїх сучасників, які небезпідставно вважали його найбільш наближеним до Гетьмана України П. Скоропадського, а отже і одним з найвпливовіших особистих радників глави Української Держави. Старший осавул Гетьмана, його генеральний бунчужний това-

риш, полковник української служби (у 1918 р.) Г. Зеленецький у колі решти довірених осіб П. Скоропадського та гетьманського почту виглядав найкolorитніше не лише завдяки власному життєпису, але й своєму зовнішньому вигляду. Тогочасний директор Української телеграфної агенції (УТА) Д. Донцов у щоденникові писав про Г. Зеленецького, що у „свій ма-

льовничий черкесці, з розділеною на боки сивою бородою, щуплий, вище середнього росту, він – як і писар Полтавець – був дуже декоративною постаттю в палаці”¹.

Щодо, власне, посадової ролі та повноважень як старшого осавула, так і бунчукового (бунчужного) товариша Гетьмана, то офіційно вони були сформульовані у спеціальному додатку № 8 до Положення „Про Головну Квартиру Гетьмана”. У ньому зазначалися штатний склад осіб, що безпосередньо мали перебувати „біля Гетьмана”, їхня річна зарплата та класифікація посад. Загалом у П. Скоропадського числилося 20 ад'ютантів, річне утримання яких обходилося державній скарбниці в 214 тис. 800 крб. Двоє бунчукових товаришів, посада яких відповідала III класі, складали вищий щабель почту Гетьмана з утриманням по 18 тис. крб. на рік кожному². Їхні повноваження та обов'язки визначалися окремим Положенням „Про Генерального бунчужного товариша Ясновельможного Пана Гетьмана”³.

Бунчукових товаришів призначав особистим розпорядженням сам Гетьман. Вони виконували доручення глави держави „по огляду губернній у всіх відношеннях Державного Управління; по стягненню податкових недоїмок в разі надлишнього їх де-небудь накопичення; по ревізії як відомств, так і окремих управлінь, установ і діяльності службових осіб”⁴. Від інструкцій Гетьмана залежали й територіальний обшир та повнота повноважень бунчукових товаришів. Ці спеціальні представники Гетьмана

**Гетьман всієї України
П.Скоропадський. 1918 р.**

з його вказівки отримували право втручання в роботу державного апарату, можливість інспекції як будь-якого державного, так і громадського органу. Так само лише Гетьманові вони були підзвітними, а де-юре прирівнювалися в правах до посади товаришів (заступників) міністра⁵. У підпорядкуванні бунчукових товаришів перебували один урядовець для особистих доручень (посада V класи, зарплата – 12 тис. крб.⁶) з правами директора департаменту та канцелярський урядовець (посада VII класи, утримання – 8 тис. 400 крб. на рік⁷) з правами столоначальника. За потреби у розпорядженні бунчукових товаришів могла бути надана канцелярія, до праці в

якій залучалися особи з державного органу за їхнім власним вибором (кількість людей, що відряджалися на роботу до канцелярії узгоджувалася з начальником Штабу Гетьмана)⁸. Генеральні бунчукові товариші та генеральні старшини для доручень отримували також державне помешкання, або ж відповідні кошти для його найму в розмірі, що визначався загальною постановою для товаришів міністрів⁹.

У особистому розпорядженні П. Скоропадського було також 11 гетьманських осавулів (посада III класи), з яких 5 – старших осавулів із зарплатнею у 12 тис. крб. на рік кожному¹⁰. Втім кількість осавулів протягом всього періоду існування гетьманської влади не була стабільною, проте й істотно не змінювалася за весь цей час¹¹. Вони виконували різні доручення глави держави, несли при ньому чергування (в порядку, встановленому наказом по Штабу Гетьмана), підпорядковувалися одному з генеральних старшин і призначалися на посаду за вибором Гетьмана наказом по армії і флоту. Старші осавули користувалися правами командира полку, а молодші – командира окремого батальйону¹².

Ад'ютанти гетьмана також постійно чергували над сходами у передпокоях гетьманського палацу¹³. Відповідно до традиції російської імператорської армії, вони носили аксельбант старого зразка. Крім того, гетьманські ад'ютанти вирізнялися петлями у вигляді трилисників на жупані та білим

верхом хутряної шапки. Осавули, які, наприклад, числилися при Штабі Гетьмана, мали шифрування на погонах і значок у вигляді перехрещених булав на тулії кашкета (його, до речі, носили й у власному конвої глави держави, проте шифрування було іншим). У зв'язку з тим, що багато ад'ютантів П. Скоропадського були його особистими знайомими чи товаришами по колишній службі, деякі з них дозволяли собі „прикрашати” частини уніформи, як, приміром, додати до підбородного паска на кашкеті муфточки із золотого галуна (як у сердюцькій дивізії), чи замість бриджів носити шаровари (як генерали Української Держави), або ж мати при собі кавказьку шаблю (як Гетьман) тощо.

Втім, начальник Штабу Гетьмана Б. Стеллецький¹⁴ згадував, що фактично постійно „обслуговували особисте життя Гетьмана”, окрім генерального писаря І. Полтавця-Остряниці та бунчукового товариша О. Вишневецького (якого досить швидко було зміщено), лише чотири особистих ад'ютанти – О. Сахно-Устимович, Г. Зеленецький, Крига та В. Кочубей, а в останні часи Гетьманату „додалася ще одна важливіша людина, величезного зросту, в черкесці, що весь час обертала своїми великими гарними очима”¹⁵. Цією людиною в черкесці був туркмен Абдул Західов.

Найближчими ж довіреними особами П. Скоропадського стали, окрім начальника його особистого Штабу, заступник міністра закор-

донних справ Української Держави й персональний секретар та радник Гетьмана О. Палтов¹⁶, генеральний писар і начальник гетьманської канцелярії І. Полтавець-Остряниця та особистий ад'ютант Гетьмана Г. Зеленецький.

Колишній прапорщик російської служби Гнат Зеленецький був (через свою „веселу” вдачу) збанкрутілим поміщиком з Подільської губернії, вірогідно з Меджибожчини. Згодом він перебував при штабі 1-го Українського (34-го армійського) корпусу, котрим командував генерал П. Скоропадський, чергував там на телефоні й завідував їдальнею. Щодо деяких рис людської вдачі Г. Зеленецького та доволі туманного епізоду з його армійського життя, видається досить цікавою інформація, яку пригадав свого часу, щоправда не без відчутних ноток особистої неприязні, начальник власного Штабу Гетьмана Б. Стеллецький, котрий з обов'язку своєї служби здобув її очевидно не з довільної цікавості. „Зеленецький являє собою той особливий тип російських інтелігентів, – згадував він, – які в силу якихось випадкових обставин здобули гарну домашню освіту, проте потім були викинуті на вулицю напризволяще долі без коштів та атестата. Цим нещасним неукам, надто тим, котрі були обдаровані природним розумом, залишалося кинутися у ту чи іншу авантюру. З них виходили шулера, альфонси й т.п. паразити. Багато завершували свою кар'єру в місцях не надто віддалених, але ті котрі до пори

Г. Зеленецький та І. Полтавець-Остряниця. Київ, 1918 р.

до часу, заспокоївшись під чийсь-небудь високим заступництвом, продовжували свою діяльність.

Малися дані, що Зеленецький був за якийсь вчинок вигнаний з полку і потім за якусь темну справу відбував покарання у в'язниці цивільного відомства. З оголошенням [Першої світової] війни був призваний у офіцери, незалежно, з яких причин він залишив службу, і ось таким чином знов в офіцерських погонах опинився Зеленецький. І ось, нарешті, йому повезло: він випадково потрапляє господарем офіцерської їдальні де столується командир корпусу”¹⁷. Цим командиром, як відомо, був П. Скоропадський з яким невдовзі й зійшовся Г. Зеленецький.

Вони познайомилися у штабі 34-го армійського корпусу, коли Г. Зеленевський чергував при телефоні й постійно щось плунав. Зауваживши це своєму оточенню, генерал П. Скоропадський почув, що той є доволі цікавою людиною, тож і побажав з ним познайомитися. Сам Гетьман змальовував його як вже немолодого чоловіка, сердешного поміщика, але спритного та надзвичайно охочого випити і добре поїсти, „що прокутив усе своє майно, багато мандрував, говорив на усіх мовах”¹⁸. Попри те, що ад’ютант був „великим ледарем”, як зазначав сам П. Скоропадський, він був для Гетьмана, „мов нянька”, а тому глава держави й не звертав уваги на ці „життєві дрібниці”.

Втім, вже згадуваний Б. Стеллецький визначав цілком типажно-психологічне взаємне тяжіння та взаємопотребу одне в одному цих двох, здавалося б, достеменно відмінних за соціальним та посадовим становищем людей ще з часів 34-го армійського корпусу. Саме тут, на війні, й зійшлися завідуючий армійською їдальнею Г. Зеленевський та його командувач – командир корпусу, „петроградський барин, поціновувач смачно попоїсти, потеревеняти французькою та англійською, почути кілька пікантних анекдотів, та й не проти познайомитися з гарненькою жіночкою, але все це мало бути зроблено строго пристойно й щоможливо непомітно. І ось Зеленевський – це знахідка, в глушині бойового становища, серед різноманітних надо-

кучливих службових доповідей, чвар, бруду, смеріду...

Зеленевський лише ходить за Скоропадським; він чудово розуміє, що де б Скоропадський не був, він усюди буде Скоропадським, аристократом, зі зв’язками та впливом, а Скоропадського так легко ублажити, аби не намозолити Скоропадському чварами й взагалі не примушувати його думати.

Скоропадський чуйкою розуміє, що Зеленевський спритний шахрай, проте позаяк сам Скоропадський цим шахраєм не може бути, то йому приємно, що шахрай у його руках”¹⁹.

Тож Г. Зеленевський залишався при П. Скоропадському й після відставки генерала і вони навіть згодом (у лютому – квітні 1918 р.) разом жили у готелі „Кане” в Києві напередодні гетьмансько-го перевороту, ділячи між собою трикімнатний номер. Він був одним з провідних членів підпільної організації „Українська народна громада”, очолюваної генералом П. Скоропадським, яка готувала повалення Центральної Ради²⁰. У квітні 1918 року Г. Зеленевський брав участь у переговорах П. Скоропадського із представниками німецького командування у „Гран-Отелі” та супроводжував його й на З’їзд хліборобів 29 квітня 1918 року, де того було проголошено Гетьманом України. Від того дня Г. Зеленевський вже був ад’ютантом Гетьмана. З 16 червня 1918 р., згідно з наказом військового міністра О. Рогози, Г. Зеленевський увійшов до складу нової Генеральної ко-

зацької ради, яка за дорученням П. Скоропадського мала розробити козацький Статут відповідно до запланованої козацької реформи (ліквідація Вільного козацтва й впровадження козацтва як стану та війська на чолі з Гетьманом)²¹. Разом з гетьманським комендантом К. Прісовським²², головою особистої канцелярії П. Скоропадського – військовим старшиною, генеральним писарем І. Полтавцем-Остряницею, господарем гетьманського палацу М. Ханенком та медиком Гетьмана Лукашевичем старші осавули В. Кочубей і Г. Зеленевський, а також осавули Крига і Н. Блаватний супроводжували главу держави на II З’їзді хліборобів, що відбувся у Києві 15–20 жовтня 1918 року²³.

Начальник власного Штабу П. Скоропадського Б. Стеллецький у своїх спогадах називає Г. Зеленевського одним з чотирьох осіб гетьманської Головної Квартири (О. Палтов, Г. Зеленевський, І. Полтавець-Остряниця й сам Б. Стеллецький), які мали найбільший вплив на главу держави²⁴. Г. Зеленевський незмінно був присутнім під час щоденних сніданків та обідів у палаці Гетьмана, на яких, окрім запрошених до частування гостей, зазвичай постійно харчувалися також начальник особистого Штабу Гетьмана, палацовий комендант, гетьманський господар (гофмаршал), його начальник господарчого відділу (метрдотель), генеральний писар Канцелярії Гетьмана, О. Палтов, Г. Зеленевський та чер-

говий ад’ютант. За стіл всідалися відповідно до чинів, а щоб не виникло якихось інцидентів, перед кожним прибором клали відповідну записку.

Водночас слід зазначити, що Г. Зеленевський був і досить відважною людиною. Так, наприклад, як згадував колишній Гетьман, його ад’ютант взимку 1918 року з власної волі перебрався в Росію до м. Орел, де тоді знаходилася Олександра Скоропадська, і вмовив її виїхати з міста, в котрому за кілька днів розпочався більшовицький терор. За цей порятунок своєї дружини П. Скоропадський „завжди з великою вдячністю” ставився до Г. Зеленевського і саме тому, можливо, не зважав на деякі особисті недоліки вдачі свого ад’ютанта. Додамо також і те, що прискіпливий і спостережливий Д. Донцов у своєму щоденникові у 1918 році зауважував, що Г. Зеленевський був „не такий дурний, як многі інші”²⁵.

А втім Г. Зеленевський належав не лише до того обмеженого близького до П. Скоропадського кола осіб, що мали вплив на главу держави, але й до так званого українофільського угруповання у ньому поряд із генеральним писарем І. Полтавцем-Остряницею²⁶ та міністром закордонних справ Д. Дорошенком. Саме ця трійця конкурувала з довіреними „русофілами” П. Скоропадського, а саме – з товаришем (заступником) міністра закордонних справ і персональним секретарем Гетьмана О. Палтовим та начальником гетьманського Штабу і його ж Головної Квартири Б. Стеллецьким. За словами останнього, на противагу

першим трьом, ці двоє (О. Палтов та Б. Стеллецький) „вживали усіх зусиль [аби] згладити... стосунки [з Росією] і зробити їх для загальноросійського напрямку не настільки шкідливими”, а якщо це їм не вдавалося, то вони запрошували на цю нараду дружину Гетьмана, „котра з'являлася нібито випадково і як жінка дуже від природи розумна знаходила спосіб примирити сторони та переконати свого чоловіка”²⁷.

Г. Зеленецький фактично постійно перебував при П. Скоропадському не лише у палаці та у столиці, але під час єдиного виїзду Гетьмана за межі Української Держави. Так Г. Зеленецький, який володів німецькою мовою, туркмен А. Західов, разом товаришем міністра закордонних справ О. Палтовим, супроводжували П. Скоропадського у вересні 1918 року під час його відвідин Німеччини і зустрічей з Імператором Вільгельмом II. 5 вересня того самого року ад'ютанти були представлені у палаці Вільгельмцере Кайзерові особисто й отримали з його рук ордени, а під час урочистого сніданку Г. Зеленецький сидів за столом поруч з німецьким Імператором (з іншого від Вільгельма II боку сидів О. Палтов).

У 1920 році, вже після падіння Гетьманату в грудні 1918²⁸, полковник Г. Зеленецький продовжив співпрацю з П. Скоропадським в еміграції і був його довіреною особою²⁹. Тоді колишній Гетьман відраджував Г. Зеленецького до Відня з метою налагодження зв'язків із правими українськими угрупован-

нями, де він, зокрема, мав переговори з К. Левіцьким та хліборобами-державниками. Г. Зеленецький мав також зав'язати відносини з поляками. Окрім того, він привіз для В. Липинського особистого листа від П. Скоропадського з проектом як „спастись отчизну”. Втім головним завданням посланця до Австрії було здійснити переведення грошей гетьманського уряду (15 млн. депозитних авуарів) до Німеччини³⁰. У 1920 р. (як зазначалося в повідомленні Посольства УНР в Німеччині від 28 жовтня) він був одним з дев'яти членів щойно заснованої в Берліні філії Козачої ради Українського Вільного козацтва, яка „постановила знов ушанувати Скоропадського гетьманським титулом”³¹. Проте невдовзі саме через фінансові питання Г. Зеленецький і розійшовся із П. Скоропадським. За влади націонал-соціалістів продовжував мешкати в Берліні, де мав добре облаштовану садибу (принаймні у 1942 р.), підтримував зв'язки з німецькими офіцерами, що у 1918 р. служили в штабі окупаційних військ в Україні³².

Ось, фактично, і всі відомості, які певною мірою проливають світло на людські якості та життєві сторінки Гната Зеленецького, особа та роль якого в часи існування Української Держави 1918 року взагалі та щодо її Гетьмана – П. Скоропадського зокрема все ще залишається однією з найменш досліджених, порівняно з іншими сучасниками тих буремних семи з половиною місяців, в історії українського державотворення 1917–1920 років.

ПРИМІТКИ

- 1 Донцов Д. Рік 1918. Київ. – К., 2002. – С. 88.
- 2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.
- 3 Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 32.
- 4 Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16, 15 зв.; Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4.
- 5 Там само.
- 6 Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.
- 7 Там само.
- 8 Там само. – Арк. 16, 15 зв.; – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4.
- 9 Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.
- 10 Там само.
- 11 Див.: Гай-Нижник П. Особисті ад'ютанти й секретарі П. Скоропадського (до історії функціонування Головної квартири гетьмана України) // Український історичний журнал. – 2010. – №6. – С. 106–126.
- 12 ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16, 15 зв.; Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4.
- 13 Див.: Гай-Нижник П. Палац пана гетьмана – резиденція П. Скоропадського та його Головної Квартири: життя при Дворі // Пам'ять століть. – 2011. – № 5–6.
- 14 Див.: Гай-Нижник П. Начальники особистого Штабу гетьмана П. Скоропадського // Військово-історичний альманах. – 2010. – №21 (2). – С. 45–56.
- 15 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 123.
- 16 Див.: Гай-Нижник П. Олександр Палтов – заступник міністра закордонних справ Української Держави (1918 р.) // Україна дипломатична. – Вип. XII. – К., 2011.
- 17 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 73 – 74.
- 18 Скоропадський П. Спогади. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 98.
- 19 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 74 – 75.
- 20 Див.: Гай-Нижник П. П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським // Український історичний журнал. – 2011. – №4. – С. 132–164.
- 21 ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 2а. – Арк. 54 зв. – 56.
- 22 Див.: Гай-Нижник П. Управління коменданта Штабу гетьмана П. Скоропадського та його збройні підрозділи (1918 р.) // Гілея. – 2010. – №41. – листопад; Гай-Нижник П. Костянтин Прісовський – військовий і державний діяч Росії, УНР та Української Держави: біографічний нарис // Гілея. – 2011. – №45 (3). – С. 20–24.
- 23 Армія. – 1918. – 8 листоп.
- 24 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 123.
- 25 Донцов Д. Рік 1918. Київ. – К., 2002. – С. 249.
- 26 Див.: Гай-Нижник П. Власна Його світлості пана гетьмана всієї України канцелярія (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) // Гілея. – 2011. – Спецвипуск. – Квітень. – Ч. 1. – С. 67–75; // Гілея. – 2011. – №46 (4). – Ч. 2. – С. 54–62.
- 27 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 135–136.
- 28 Див.: Гай-Нижник П. Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.) // Гілея. – 2011. – №47 (5). – Ч. 1. – С. 18–29; Гілея. – 2011. – №48 (6). – Ч. 2. – С. 88–99; Гілея. – 2011. – № 52 (10).
- 29 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 6–9.
- 30 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Спр. 23 XXIV-4a (11). – № м-ф. 87286. – Арк. 24.
- 31 Осташко Т. Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років за даними дипломатичної служби УНР // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 5. – К., 2002. – С. 304.
- 32 Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 62149-ФП. – Арк. 124–132.

УДК 341.7(=161.2)(44)(092),1919/1922”

Емре АКИНДЖИ

ДІЯЛЬНІСТЬ О. ШУЛЬГИНА У СКЛАДІ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ УНР В ПАРИЖІ (1919 – 1922 рр.)

Висвітлюється діяльність О. Шульгина як керівника місії УНР у Парижі, яка сприяла розвитку української зовнішньополітичної діяльності та утвердженню України на світовій арені.

Ключові слова: О. Шульгин, УНР, Париж, дипломатична місія.

Освещается деятельность А. Шульгина как руководителя миссии УНР в Париже, которая способствовала развитию украинской внешнеполитической деятельности и утверждению Украины на международной арене.

Ключевые слова: А. Шульгин, УНР, Париж, дипломатическая миссия.

The activity of A. Shulgin as a head of mission at Ukrainian People's Republic in Paris, which contributed to the development of the Ukrainian foreign policy activities and the approval of Ukraine in the international arena.

Key words: A. Shulgin, Ukrainian People's Republic, Paris, the diplomatic mission.

Важливим етапом у житті та дипломатичній кар'єрі О. Шульгина був період Директорії УНР. На відміну від попередніх урядів України, кабінет Директорії не мав чітко визначеної зовнішньополітичної стратегії, що негативно вплинуло на подальший розвиток її міжнародної політики. Враховуючи той факт, що період існування Директорії збігся з активною фазою процесу післявоєнного врегулювання в Європі, О. Шульгину доводилося брати участь у найвідповідальніших місіях Української Народної Республіки закордоном.

Навіть у складному процесі пошуку зовнішньополітичних орієнтирів, коли у складі Директорії

поглибився розкол на ґрунті визначення пріоритетів та пошуку зовнішніх союзників, О. Шульгин залишався відданим своїм ідеям і служив меті утвердження України на міжнародній арені, підтримуючи курс С. Петлюри на зближення з країнами Антанти. О. Шульгин був переконаний, що лише у визнанні незалежності УНР західними державами, надання останніми допомоги у боротьбі з більшовизмом лежить підґрунтя для встановлення порядку і миру в Східній Європі.

Саме тому він взяв активну участь у роботі мирної конференції в Парижі, на яку був відряджений урядом Директорії УНР у складі Надзвичайної дипломатичної місії у січні 1919 року. Зважаючи

на ці обставини, О. Шульгин не зміг скористатися пропозицією українського Університету в Кам'янці-Подільському, де був обраний на посаду приват-доцента, а терміново виїхав до Парижа.

Першочерговим завданням української дипломатії в Парижі було домогтися підтримки Франції, найпотужнішої держави континентальної Європи після поразки Німеччини у світовій війні, у боротьбі проти більшовизму і спільно виробити програму подальшого політичного та економічного співробітництва між країнами.

На конференції О. Шульгин працював у складі дипломатичної секції¹ і разом з іншими членами делегації, уповноваженими Директорією УНР (Г. Сидоренко – голова, з серпня 1919 р. його замінив проф. М. Тишкевич; В. Панейко – заступник голови; А. Марголін, М. Лозинський, С. Томашівський, А. Галіп, Д. Вітовський – члени делегації; О. Кульчицький – аташе), намагався здобути визнання України державами Антанти і домогтись підписати перемир'я у польсько-українській війні.

21 січня 1919 року на своєму першому засіданні Паризька мирна конференція порушила „українське питання” у зв'язку із обговоренням українсько-польських бойових дій у Галичині. У перші місяці своєї діяльності в Парижі українська делегація надіслала керівним органам форуму низку нот, в яких порушувалися питання про визнання суверенітету УНР Антантою, кор-

дони України, самовизначення західноукраїнських земель, висловлювався протест проти окупаційної політики іноземних держав щодо української території².

Згодом українська делегація почала брати участь як спостерігач у засіданнях основних робочих органів конференції, на яких розглядалася проблема приналежності Східної Галичини та інших регіонів Західної України. Проводилися консультації з вищими урядовцями Англії, Франції та США, її члени зустрічалися з представниками Польщі й „білого руху”. Та лише 30 квітня 1919 року представники української делегації в Парижі мали нагоду офіційно зустрітись з представництвом Мирової конференції.

На зустрічі з Комісією перемир'я на чолі з генералом Л. Ботою, яка мала на меті виробити умови припинення бойових дій між Польщею та ЗУНР, українську делегацію представляли О. Шульгин і проф. Г. Сидоренко. Однак спроба української делегації порушити перед комісією українське питання у соборницькому спектрі у той час не мало жодного успіху, оскільки голова комісії генерал Бота заявив, що в його юрисдикцію входить лише чітко визначене завдання – укласти умови перемир'я між ЗУНР і Польщею, а не інші питання³.

О. Шульгину вдавалося все-таки знаходити прихильників України як серед британських, так і серед французьких урядових кіл. Так, один із радників британського прем'єра Д. Ллойд-Джорджа,

професор Сімпсон у розмові з О. Шульгиним стверджував, що, „хоч значна більшість англійської делегації стоїть за єдину Росію, все ж з'являється деяка меншість, котра висловлюється за визнання всіх новоутворених урядів”⁴.

Намагаючись підсилити українську акцію на Мирній конференції, О. Шульгин склав і подав меморандум української делегації до французького уряду, в якому була представлена концепція українсько-французької співпраці і прохання до французького уряду вислати свою військову місію до уряду УНР. Незважаючи на те, що французький уряд і його генеральний штаб вже вирішили діяти за планом Ю. Пілсудського і Р. Дмовського, спрямованим на ліквідацію ЗУНР і включення західноукраїнських земель до складу Польщі, відповідь на меморандум (19 травня 1919 р.) була досить прихильною.

О. Шульгин від імені української делегації погодив і прийняв усі формальні вимоги французького уряду. Проте цей обмін нотами не мав жодних наслідків. Ні діяльність МЗС УНР, ні підтримка опозиційних сил у згаданих країнах не змогли переламати хід подій на мирній конференції в Парижі на користь України.

Негативне ставлення до УНР було наслідком укладення сепаратного Брестського миру у лютому 1918 року з блоком центральних держав, а також боротьби за повну незалежність, тоді як Антанта докладала чимало зусиль (дипломатич-

них і військових) для відновлення єдиної Росії, допомагаючи білим військовим формуванням⁵. У цілому Паризька конференція не бажала розглядати проблему політичної долі України як суверенної держави, обмежуючись лише обговоренням територіальної приналежності Західної України⁶. Станом на початок липня 1919 року вся територія Східної Галичини була окупована польськими військами, незважаючи на самовіддану боротьбу української армії та активні дипломатичні заходи об'єднаної місії УНР-ЗУНР у Парижі.

Аналізуючи результати роботи Паризької конференції О. Шульгин пізніше писав, що „в 1919 році при тій політиці, яку проводив уряд, в час коли Україна була як фортеця оточена ворогами, годі було чогось добитись реального у Парижі, у тому Парижі, де нічого про Україну не знали, де проти нас велись скажені атаки як росіян, так поляків”⁷. Розповідаючи під час зустрічі зі своїм однодумцем Д. Дорошенком про нетактовні виступи окремих членів наддніпрянської делегації УНР на Паризькій конференції, О. Шульгин заявив, що „краще б не було у Парижі ніякої української делегації і нехай би французи думали про нас те, що хочуть, ніж тепер, надивившись на українських представників”⁸.

У липні 1919 року в українському представництві на конференції відбувся розкол. Незважаючи на гострі протести О. Шульгина і Г. Сидоренка, В. Панейко разом із

С. Томашівським утворили окрему делегацію ЗОУНР, яка зі свого боку передала чимало нот і меморандумів до Ради Чотирьох⁹. Через тактичні розходження із Г. Сидоренком, а пізніше з новим керівником місії графом М. Тишкевичем, у вересні 1919 року О. Шульгин вийшов зі складу української делегації і повернувся до Швейцарії¹⁰. Під час швейцарського побуту голова Надзвичайної місії УНР в Парижі М. Тишкевич звернувся до О. Шульгина з листом, в якому пропонував останньому обійняти посаду посла УНР у Софії¹¹. Однак той відмовився. Навесні 1920 року він переїхав до Праги, після чого востаннє побував в Україні.

Втілюючи у життя напрям зовнішньої політики С. Петлюри, О. Шульгин у 1920 році на чолі української делегації (секретар О. Коваленко, юрисконсульт А. Марголін, технічний радник М. Ге) взяв участь у першій Асамблеї Ліги Націй – органу, що мав стати справжнім гарантом миру у повоєнному світі. Завданням української делегації було здобути членство у Лізі Націй для України. В одному з листів до Голови Ради Народних Міністрів УНР А. Левицького С. Петлюра наказав Міністерству закордонних справ надіслати О. Шульгину всі необхідні документи, „які свідчать про нашу державну незалежність й суверенність та про визнання України з боку інших держав”¹².

Перших заходів щодо прийняття України до цієї міжнародної організації вжили посол в Англії

А. Марголін і радник місії Я. Олесницький, які у згоді з Міністерством закордонних справ України подали прохання від імені УНР стати членом Ліги Націй¹³. Українська делегація проводила надзвичайно активну діяльність у Женеві, здійснюючи другу велику після Паризької конференції дипломатичну акцію на міжнародному форумі. О. Шульгина було трактовано як офіційного представника, а його ноти і заяви, надруковані секретарем Ліги Націй, – як дипломатичні документи Асамблеї, їх роздавали усім делегатам¹⁴.

Справу про прийняття нових держав у члени Союзу Народів вивчали окремі комісії. Українське питання розглядала підкомісія „С” 5-ї комісії під головуванням представника Норвегії Фрітьофа Нансена¹⁵. О. Шульгин та А. Марголін гідно відстоювали українську справу перед делегатами європейських країн, однак 25 листопада 1920 року підкомісія винесла негативне рішення, дізнавшись про те, що український уряд залишив українську територію, і справа членства України була відкладена на пізніше¹⁶. Рішення було прийняте після доповіді п'ятої комісії, голова якої Гунеуш визнав, що відмова Ліги Націй не ґрунтувалася на загальному принципі. Тобто, Україна зберегла за собою право висунути знову свою кандидатуру до Ліги Націй¹⁷.

О. Шульгина надзвичайно хвилювали складні політичні перипетії в Директорії, невизначеність внут-

рішньої та зовнішньої політики, намагання окремих діячів скористатися ситуацією у своїх вузьких інтересах. Так само боляче сприйняв він і Варшавський договір між Україною та Польщею від 21 квітня 1920 року, за яким зміна зовнішньополітичних орієнтирів оплачувалася значними територіальними поступками. У своїй статті „Situation de L'Ukraine” („Ситуація на Україні”) він, аналізуючи стан України в цей бурхливий час, ставив перед собою такі запитання: „Чи зуміє Польща знайти спільну мову з Україною? Чи зрозуміє Варшава, що примирення з українцями, які проживають на її території справді необхідно? Чи побачить Польща необхідність задовольнити законні вимоги українців в тому, щоб здійснити проект самостійності в рамках Польської держави?”¹⁸. О. Шульгин розумів усю складність ситуації, в якій опинялася Україна внаслідок цього договору, але він, як і С. Петлюра та міністр закордонних справ УНР А. Ніковський, вбачав у договорі можливість дипломатичного прориву на Захід. Іншого погляду дотримувалися М. Грушевський та С. Шелухін, які оцінювали угоду як узаконення окупації Польщею Західної України та обмеження її інтересів. У сучасній історіографії немає єдиної думки з цього питання. Більшість дослідників з'ясовуючи, чи був Варшавський договір помилкою С. Петлюри, чи справді єдино можливим варіантом продовження боротьби за державність,

акцентують безвихідь становища уряду УНР при укладенні договору з Польщею і цим пояснюють ту дорогу ціну, яку заплатив С. Петлюра за допомогу Польщі у боротьбі проти більшовиків. Водночас вони наголошують на непослідовній й безпринципній позиції польської сторони, яка не виправдала сподівань С. Петлюри. Зокрема, В. Сергійчук стверджує, що „успішний спільний похід українських військ разом із поляками аж до Дніпра навесні того ж року повністю підтвердив правильність квітневої угоди у Варшаві”¹⁹. Проте значна частина українських істориків, зокрема О. Павлюк, М. Гетьманчук, В. Солдатенко та деякі інші, піддають сумніву висновки про доцільність укладення Варшавського договору. Водночас, інші сучасні дослідники, такі як С. Литвин, Т. Зарецька, І. Срібняк, розглядають дану угоду як об'єктивну необхідність отримати військову та політичну підтримку Польщі у боротьбі з більшовиками²⁰. Ми солідаризуємося з О. Шульгиним у даному питанні, а також сучасним істориком В. Сергійчуком та іншими дослідниками, які вважають, що Варшавський договір у складних обставинах 1920 року був єдино можливим шляхом для продовження збройної боротьби українського народу проти більшовизму.

Одним з важливих аспектів діяльності уряду Директорії у згаданий період була робота по створенню закордонних дипломатичних

представництв, серед яких окреме відповідальне місце посідала українська дипломатична місія в Парижі на чолі з О. Шульгиним.

Враховуючи той факт, що протягом попередніх років О. Шульгин виявив себе як талановитий політик і дипломат, не дивно, що саме йому 20 листопада 1920 року міністр закордонних справ А. Ніковський від уряду Української Народної Республіки доручив очолити Надзвичайну Дипломатичну Місію УНР у Франції²¹. Місія мала на меті представляти і захищати інтереси України у Франції та отримати політичну і матеріальну підтримку французького уряду у боротьбі проти більшовиків.

До моменту призначення О. Шульгина керівником дипломатичної місії у Парижі вже існувала деяка подібність до українського представництва у Франції – українська делегація на чолі з М. Тишкевичем у складі керуючого М. Шумицького, радника Ф. Савченка, секретаря М. Любимського, В. Моцарського і О. Саєнка²². Згадані урядовці занедбали українську справу на міжнародній арені, вільно розпоряджаючись державними коштами, позиченими у французького уряду. Непрофесійна діяльність українських дипломатів негативно вплинула на міжнародні відносини між Францією і УНР та погіршила імідж останньої в очах французьких керівників. Для цього було чимало підстав, зокрема і той факт, що українські представники неодноразово зверталися до

уряду Франції з проханням надати гроші для потреб делегації без будь-якої на це потреби. При цьому отримані кошти витрачалися без жодної звітності. Так звана робота української делегації призвела до того, що коли граф М. Тишкевич, не маючи на те права, звернувся до Генерального секретаря фінансів уряду Франції Анрі Бертельо з черговою вимогою фінансування, той заявив, що „українського уряду не існує ні de-facto, ні de-jure”²³. Своє ставлення до України підтвердив і президент Французької Республіки Поль Дешанель, який у березні 1920 року під час зустрічі з М. Тишкевичем запитав його: „А скажіть мені, князю, що то є ця Україна?”²⁴. Характерно, що після цього інциденту, „не маючи грошей” і не розраховувшись навіть з кур'єром, граф М. Тишкевич залишив Париж і переїхав на південь Франції.

Фінансові проблеми української делегації в Парижі вирішив уряд УНР, прийнявши постанову про виплату усіх боргів місії перед французьким урядом. Кошти мав отримати у Відні новий голова представництва О. Шульгин, про що прем'єр-міністр А. Лівіцький повідомив особисто графа М. Тишкевича²⁵.

За такого невтішного стану українських справ у Парижі розпочав свою діяльність О. Шульгин на посаді голови Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР у Франції. До всього цього додалася ще й відсутність керуючого делегацією М. Шумицького, який, не доче-

кавшись О. Шульгина, від'їхав без здачі справ, залишивши за себе Л. Галяфре. Переїнявши справи від останнього, О. Шульгин звільнив М. Шумицького від виконання обов'язків члена дипломатичної місії УНР в Парижі²⁶.

Ще задовго до свого приїзду в Париж, 21 січня 1921 року міністр закордонних справ УНР А. Ніковський у листі до О. Шульгина проінструктував його стосовно поточних дипломатичних справ у Франції. Насамперед ішлося про можливість використання українських вояків із залишків білогвардійської армії барона П. Врангеля у Туреччині для продовження подальшої антибільшовицької боротьби. З огляду на це, А. Ніковський пропонував О. Шульгину зосередити усі зусилля на здобутті матеріальної та політичної підтримки уряду Франції у формуванні окремих українських частин із залишків армії П. Врангеля²⁷.

Про свої враження від попередньої роботи української делегації О. Шульгин писав у листі до А. Ніковського: „Мої враження від роботи минулої делегації ще сумніші, ніж я сподівався. Два роки минуло – а де їх зв'язки, де успіхи? Мільйони грошей і ніяких результатів, тоді як за кілька сот тисяч за два роки можна б було мати і знайомства і...добре ім'я”²⁸. У листі до О. Шульгина від 29 січня 1921 року невідомий представник Кубані писав: „... майже рік пройшов, як дійсного представ-

ництва України тут не було, ні з ким було радитись, ні з ким одностайно виступати. А які саме тепер були часи, як це було потрібно (...) У Парижі на вас випадає спадщина дуже важка після пана графа...”²⁹.

12 лютого 1921 року Олександр Якович отримав листа від А. Ніковського з детальними інструкціями та настановами щодо стану справ у французькій столиці та роз'ясненням позиції офіційного Парижа в українському питанні. „Французький уряд ставиться негативно до справи УНР. Видно це з відношення до б. голови гр. Тишкевича, яке йому недавно Бертельо писав офіційно, що „хоч уряд Франції має симпатії до населення України, але треба констатувати, що досі нема ні де-юре, ні де-факт жадного українського уряду”. Безперечно, що граф. М. Тишкевич мав добрі наміри добитися іншого відношення до нашої справи, старався використати навіть впливових людей у Франції, як генерала Фоша та Пуанкаре, але зусилля були даремні. Франція все ще думає про сильну і могутню Росію, як свою союзницю в боротьбі з одвічним ворогом – Німеччиною. Розуміється, що це нездійсненні ніколи мрії, що логічний розвиток подій і фактів на Сході Європи мусить остаточно переконати в протилежному, – і гадаю, що недалека будучність змусить Францію зовсім зрезигнувати зі свого дотеперішнього принципово становища (...) Єдиним способом, щоби ослабити большевизм – зро-

бити його неактивним і неагресивним є опора на силу українського народу, який по своїй вдачі стоїть на принципі індивідуальної влади і ніколи не визнає комуністичного ладу”³⁰. Аналізуючи причини невдач попереднього голови українського представництва у Парижі М. Тишкевича у здобутті визнання свого уряду Францією, А. Ніковський пропонував новому керівникові Місії змінити тактику та засоби дипломатичного впливу на французький політичний істеблішмент³¹.

13 березня 1921 року О. Шульгин прибув до Парижа із Праги через Відень³². Після свого дводенного перебування у Парижі, об'єктивно оцінюючи ставлення французької політичної еліти до українського питання, він написав у своєму листі до міністра закордонних справ УНР А. Ніковського: „Українська справа не стоїть на першому або другому місці. Вартості (авт. ?) немає, але і активної симпатії теж. Одверто напевно не допоможуть, таємно допомогу може й дати, але для цього я мушу розвести дуже складну акцію, перші результати якої будуть видні хіба через один місяць чи два”³³.

Першим офіційним документом Надзвичайної дипломатичної місії в Парижі став наказ №1 від 15 березня 1921 року, в якому О. Шульгин оголошував про свій вступ на посаду голови українського дипломатичного представництва в Парижі і звільнення на підставі листа Міністерства закордонних справ від 4 січня того самого року урядовців

Ф. Савченка, М. Любимського, В. Моцарського, М. Шумицького, О. Саєнка. О. Шульгин скоротив штат місії до голови, завідувача канцелярії Л. Галяфре, Коваленка і кур'єра Чертопрудя, якому була зменшена платня³⁴.

Складним питанням залишалося фінансування місії. О. Шульгин виїхав до Парижа, не одержавши обіцяних графом М. Васильком грошей. Окрім цього, 15 березня він отримав телеграму від графа, в якій останній повідомляв його про те, що вислати зараз гроші неможливо. Обурившись такою заявою, О. Шульгин написав у відповідь: якщо через чотири дні він не отримає грошей на діяльність місії, то буде змушений повернутися назад до Праги³⁵.

Тільки через два тижні О. Шульгину вдалося налагодити функціонування місії, вирішити паспортні справи і одержати 50 000 франків від графа М. Василька та 5 000 від урядовців³⁶.

Розпланувавши бухгалтерський бюджет місії, О. Шульгин розрахував, що одержаних грошей йому вистачить: „1. на ліквідацію урядовців; 2. на майже 2- місячне перебування в Парижі (до 1 травня); 3. на уплату вперед на 3 місяці 7500 франків на нову квартиру. 4. На травень залишиться лише 3000 – 4000 та й то, коли будуть оплачені всі дорожні витрати. Крім того, відпущених кооператорами в рахунок боргу два автомобілі неможливо продати під час кризи. Але, якщо за 2 – 3 тижні їх не продати,

знову наступить критичне становище”, – такий сумний стан справ О. Шульгин виклав у листі до А. Ніковського, прохаючи його вислати ще 15 000 франків³⁷.

Про недоцільність утримувати велику делегацію в Парижі О. Шульгин писав тому самому адресатові 4 травня 1921 року: „Для того, щоб слухати і точно передавати Вам те, що думають французи (уряд, парламентарії, військові), досить того, щоб був у Парижі Коваленко і я. Для того, щоб вести навіть дуже енергійну акцію при сучасних умовах велика делегація теж не потрібна”³⁸.

У цьому ж листі він радив утримувати на посаді керівника місії протягом тривалого часу ту саму особу: „На чолі місії мусить стояти принаймні півроку або рік людина абсолютно довірена і енергійна, але обов’язково та сама. Тоді за півроку, за рік у цього чоловіка будуть тісні і певні зв’язки, на які в рішучу хвилину можна покластись. Зараз я маю вірних приятелів, але за кілька місяців їх буде далеко більше. Так само скаже Вам і кожний другий посол, який би мене замінив. З цього така порада: ще раз добре подумати, чи відповідаю я вимогам які Ви і Г[оловний] О[таман] ставлять на посла в Парижі і або зараз же змініте мене, або погодитесь з тим, що я говорю: місія в Парижі хоч би в самих скромних розмірах мусить працювати безперервно з одним і тим же головою на чолі”³⁹. Лист закінчувався оптимістичними очікуваннями: „Треба продовжувати

за всяку ціну наше існування. Ваше в Польщі, на Україні, або деінде, має в Парижі. Місія в Парижі мусить бути завжди наготові, щоб використати відповідний мент в наших інтересах. Треба існувати за всяку ціну. А віра в нас усіх в Українську Народну Республіку, вільну і незалежну, повинна бути непереможною. Ця віра тільки і підтримує мене у моєму незвичайно тяжкому моральному становищі. Як тяжко мені нести на собі цей величезний тягар відповідальності”⁴⁰.

Так само об’єктивно оцінював О. Шульгин і стан української справи в загальноєвропейській політиці. Зокрема, у листі до міністра закордонних справ від 25 березня 1921 року він писав: „Зараз момент несприятливий. Зараз Франція дуже близько йде за політикою Англії. Але через своїх приятелів, знаю, що самі французи таким станом речей не задоволені. Отже, в політиці конче прийдуть зміни. З другого боку ясно, що стан зміниться дуже скоро, бо більшовики мусять викинути якусь штуку і розбити всі фантазії Ллойд-Джорджа”⁴¹. Водночас О. Шульгин все частіше у своїй кореспонденції відзначав, що серед французів дуже поширюються симпатії до України і визріває розуміння у потрібності дійсної акції⁴².

Окрім вирішення нагальних фінансових і побутових справ, пов’язаних з діяльністю українського посольства, О. Шульгин проводив багато підготовчої роботи, створюючи надійний ґрунт для

подальшої праці. Він заводив нові знайомства, відновлював старі, відвідував чимало різних заходів і організовував обіди у себе. До того ж багато справ доводилося вирішувати у самій місії: приводити до ладу папери, давати біжучі інформації про стан справ, вести консульський відділ, оскільки до українського посольства зверталося дуже багато людей⁴³.

Для того, щоб легалізувати своє становище у столиці Франції як дипломатичного представника, О. Шульгин надіслав міністру закордонних справ Франції А. Бріану копію своїх повноважень з листом та візитівкою. Через два дні А. Бріан надіслав О. Шульгину свою картку, що дало можливість останньому безпосередньо звертатися до французького міністра. 27 березня 1921 року О. Шульгин відвідав заступника міністра Камерера і співробітника Міністерства Грипара, які прихильно поставились до голови української місії.

Одним із найважливіших напрямів роботи української місії в Парижі була міжнародно-інформаційна діяльність. Нагальну потребу у такій діяльності зумовлювали майже повна відсутність знань у французькому суспільстві про українську проблему та необхідність протидіяти антиукраїнській пропаганді з боку Польщі, більшовиків та білогвардійців. Як зазначалося у законі про зміну штатів українських дипломатичних установ від квітня 1919 року, головне завдання репрезентацій УНР

за кордоном полягає „у правильному інформуванні європейської спільноти в українських справах”, досягненні „позитивного впливу на вироблення європейської opinio як до українського народу, так і до відбудови його Держави”⁴⁴.

Провідною формою інформаційної діяльності була видавнича справа. Співробітники українського представництва намагалися вміщувати у закордонній пресі якомога більшу кількість матеріалів про внутрішнє і зовнішнє становище України, її історію, політику та культуру. Однак і на цій ділянці роботи українській місії заважали не тільки брак коштів на дорогу французьку пресу, а й значною мірою шкідлива діяльність представників Росії, які мали значний вплив у журналістському середовищі Франції. Особливо великої шкоди поширенню правди про українські справи у Франції завдавав С. Моркотун. Він був сином особистого лікаря великого князя Георгія Олександровича, до Лютневої революції 1917 року служив поліцейським чиновником, а згодом – начальником міліції Південно-Західних залізниць. У період гетьманату П. Скоропадського виконував функції його особистого секретаря⁴⁵. Перебуваючи на еміграції, очолив Український національний комітет, що проводив інформаційну кампанію проти уряду УНР та особисто С. Петлюри. У замітках С. Моркотуна у газеті „Le temps” регулярно містились вимоги вислати уряд УНР із Польщі. Хоча у МЗС

Франції до С. Моркотуна ставилися досить скептично, він володів значними фінансовими ресурсами і мав добрі виходи на французьку пресу⁴⁶.

Намагаючись вплинути на редакцію газети, О. Шульгин спробував налагодити контакти із завідувачем російсько-українського відділу газети „Le temps” Тавернієвим та Шарлем Ріве. В результаті переговорів ці останні пообіцяли надрукувати п'ять рядків із офіційного протесту О. Шульгина проти викидів С. Моркотуна, однак вже через три дні відмовилися від цього⁴⁷.

Негативною для української справи була участь С. Моркотуна у поверненні Німеччиною та Австро-Угорщиною частини українського майна і грошей за умовами виконання нею репараційного плану. С. Моркотун, виступаючи від імені гетьманського уряду, намагався добитися отримання репарацій на користь П. Скоропадського. У відповідь 24 червня 1919 року голова дипломатичної місії УНР у Парижі О. Шульгин звернувся з нотою протесту до Міністерства закордонних справ Франції, як країни, що безпосередньо опікувалася сплатою німецьких репарацій. Окремі послання були відправлені також на адресу міністра закордонних справ та голови Ради Міністрів А. Бріана, голови репараційної комісії в Парижі та генерального секретаря Ліги Націй К. Дрюмонта⁴⁸. О. Шульгин підготував також досить розлогий і аргументова-

ний меморандум у справі виплати платежів країн Четвертного Союзу на користь українського уряду. Таку ініціативу української місії в Парижі підтримав Головний Отаман С. Петлюра і наказав міністру закордонних справ А. Ніковському розглянути це питання під час засідання Ради Міністрів УНР і надіслати О. Шульгину належні документи для підсилення його акції⁴⁹.

О. Шульгину надзвичайно складно було проводити міжнародну діяльність в умовах глибокого недовір'я і байдужості французьких політичних кіл, потерпаючи від фінансової скрути. Все це позначалося на стані його здоров'я, про що він писав у листі до А. Ніковського від 27 квітня 1921 року: „Звичайно, мені дуже тяжко, що я не можу дати Вам безпосередніх здобутків реальних. Знаходжусь весь час перебування тут в такому страшному напруженню нервів, що 2 дня назад почував себе хворим. Та треба чекати і поки що жити, не йдучи без крайньої потреби на акти відчаю”⁵⁰.

Впродовж усього часу, починаючи з 1917 року, і надто у цей складний період О. Шульгина підтримували його друзі, з якими він постійно спілкувався. Найбільше О. Шульгин поважав і цінував свого приятеля, фактичного керівника української національно-визвольної боротьби Симона Петлюру. Саме з ним він ділився своїми проблемами і роздумами, і С. Петлюра також часто консультувався з О. Шульгиним.

Зокрема, про велику повагу і довір'я С. Петлюри до О. Шульгина свідчать листи, в яких С. Петлюра викладав свої потаємні думки і плани⁵¹. О. Шульгин відзначав, що особливістю листів С. Петлюри було те, що в них останній давав глибокий політичний аналіз ситуації, освітлював свої враження від подій⁵².

Закордонна політика С. Петлюри, за словами О. Шульгина, „була синтезом політики 1919 – 1920 років: проводячи боротьбу за самостійну Україну, шукати зближення з західними сусідами, і через них знайти для України надійну базу в світовій міжнародній opinio”⁵³.

На початку травня 1921 року, уряд С. Петлюри вирішив вислати на допомогу українським дипломатам місію Р. Стемповського та С. Дельвіга. О. Шульгин вважав цей крок несвоєчасним і непотрібним, і у своєму листі до Головного Отамана від 4 квітня 1921 року прохав уряд затримати цю місію, оскільки на неї потрібно було виділити кошти, які більше були потрібні для вирішення поточних справ вже існуючої української дипломатичної місії. О. Шульгин писав: „Місія в Парижі хоч би в самих скромних розмірах мусить працювати безперервно з одним і тим же головою на чолі”⁵⁴. Наголошуючи на важливості місії, український політик закликав: „Треба продовжувати за всяку ціну наше існування. Ваше в Польщі, на Україні, моє в Парижі. Місія в Парижі мусить бути завжди наготові, щоб вико-

ристати відповідний момент в наших інтересах”⁵⁵.

У першій половині 1921 року дуже гостро постало питання про перспективу подальшого існування української дипломатичної місії у Франції. Місія містилася у двох поганеньких кімнатах, а її співробітники по 2 – 3 години перебували в потязі чи трамваях, не маючи автомобіля. Голова місії, замість того, щоб займатися дипломатичними справами, сам був змушений шукати покупців автомобіля для отримання грошей⁵⁶. Тому не дивно, що вже 18 липня 1921 року у листі до А. Ніковського О. Шульгин поставив руба питання про ліквідацію місії через брак грошей і назвав дату ліквідації – 10 серпня 1921 року⁵⁷.

О. Шульгин звертався до всіх можливих урядових інстанцій, але вирішити питання подальшої долі місії було досить складно. „Місію прийдеться закрити, – писав він, – я цього найбільше боюся. Взагалі, тепер після багатомісячного перебування в Парижі, після всього того що я пережив і перебачив за 4 роки своєї дипломатичної праці, мені більш ніж коли ясно, що я маю робити і як саме”⁵⁸.

Про складне становище місії свідчили неодноразові висловлювання О. Шульгина про нестачу грошей на конче потрібні речі. Про свої доходи він взагалі не думав і працював на одному ентузіазмі та відданості справі, якій присвятив себе. Зокрема, він писав: „Для себе і для п. Коваленка я вже давно не добіраю платні

і винен собі і п. Коваленкові вже великі гроші. Але поки ми мріємо про задоволення наших біжучих скромних потреб, щоб мати змогу підтримувати місію". Тоді голова місії прямо звернувся з проханням про допомогу до Головного Отамана армії УНР Симона Петлюри, закликаючи: „закриття місії в Парижі – це смерть УНР на міжнародному полі... Отже, рятуйте!"⁵⁹.

Попри значні труднощі, вже через кілька місяців добре спланованої і проведеної О. Шульгиним роботи Франція почала відновлювати свій інтерес до українських справ. Одним із пріоритетних завдань українського зовнішньополітичного відомства та дипломатичної місії УНР у Парижі було домогтися зміни ставлення французьких керівних кіл до української проблеми та визнання УНР. У червні 1921 року О. Шульгин надіслав на адресу французького уряду розлогий меморандум, присвячений українському питанню. Зокрема, у документі містився виклад історії проголошення незалежності України, створення та діяльності Директорії УНР, боротьби армії УНР з більшовиками та білогвардійцями. Наприкінці меморандуму автор просив французький уряд надавати політичну та фінансову допомогу українському уряду і виділити зі складу розбитої армії П. Врангеля українських вояків⁶⁰.

Окрім цього, почали зав'язуватись стосунки на високому дипломатичному рівні. Про це свідчать факти зустрічі 3 серпня

1921 року О. Шульгина з представником МЗС Франції Гренаром, який дуже добре прийняв голову української місії. Під час зустрічі О. Шульгин від імені українського посольства подав меморандум до міністра закордонних справ Франції А. Бріяна, в якому висвітлював загальну політику на Сході Європи і завдання українського уряду⁶¹.

У результаті проведених зустрічей і розмов О. Шульгин прийшов до таких висновків щодо ставлення Міністерства закордонних справ Франції до України й українців: „старих „гріхів” України з Брестським миром вони і досі не забули; наш уряд не визнають урядом, а однією з груп емігрантів; до самої України відношення не є абсолютно негативне. Україна і український народ визнаються як факт, і можливість незалежності України припускається, хоч дотепер народ ще своєї волі остаточно не виявив”⁶².

Одним із важливих напрямків роботи українського посольства в Парижі була діяльність серед представників народів колишньої Російської імперії на еміграції. Під час зустрічі з представниками делегації Азербайджану і, зокрема, з її головою Топчибашевим О. Шульгин прямо поставив питання про можливість проведення з азербайджанськими емігрантами спільної дипломатичної акції, спрямованої на виведення більшовицьких військ з територій своїх держав⁶³.

Дуже тривожили О. Шульгина вісті з Тарнова, осідку уряду

УНР, в середовищі якого стався політичний розкол. Через це французький уряд почав вважати українців „ворогуючими між собою емігрантами”. У своєму листі до С. Петлюри О. Шульгин закликав усіх свідомих українців: „Невже, в цей грізний момент ми будемо радувати ворогів своїх розкладом і взаємоворожнечою... Але хіба може бути єднання з тою чи іншою ворожою Францією. Забувають, що такий момент ні одна зріла нація не дозволить собі розкоші кризисів. Гірко, але тим упертіше треба стояти на своїх постах тим, хто розуміє вагу нашої великої, довгої, розрахованої на роки боротьби за наше визволення”⁶⁴.

У серпні 1921 року з візитом до Франції прибув генерал-полковник армії УНР, голова у 1919 році української Надзвичайної військової місії в Румунії С. Дельвіг. Під час тритижневого перебування генерала у Парижі О. Шульгин намагався використати його авторитет і вплив для налагодження контактів з французькими представниками. Так, вони разом відвідали Міністерство закордонних справ Франції, де зустрілися із завідувачем російського відділу Бланше. Останній намагався всіляко запевнити українських представників у великій симпатії французького уряду до українського руху, заявляючи, що „прийде час і наша політика повернеться на Ваш бік”.⁶⁵ Згадуючи про цей візит, О. Шульгин зазначав, що Бланше діяв згідно з наказом французько-

го уряду переконувати українців у доброму до них ставленні.

О. Шульгин і генерал С. Дельвіг відвідали голову французького Червоного Хреста генерала По. Однак останній заявив, що „Комісія має накази Найвищої Ради не ставити питання в площину політичну і через це навряд чи може бути прийнята українська пропозиція”⁶⁶. О. Шульгин проводив також переговори з міністром закордонних справ Румунії Таке Іонеску, прихильником української справи⁶⁷.

З метою зміцнити українські позиції в Лізі Націй, і зокрема добитися членства у цій авторитетній міжнародній установі, О. Шульгин і далі вів невтомну роботу, розпочавши ще у 1920 році. Будучи головою української дипломатичної місії в Парижі, він не міг залишитися байдужим до проведення Другої Асамблеї Ліги Націй⁶⁸.

Враховуючи той факт, що на Першій Асамблеї Ліги Націй 25 листопада 1920 року питання України було відкладене, наступного року О. Шульгин знову звернувся з листом до Генерального Секретаря Ліги Націй Еріка Дрюмонда, в якому, згадуючи попередні події, зазначав: „УНР просив перше зібрання Ліги Націй про прийняття України в цю Найвищу Лігу. Зібрання цього прохання не прийняло, як і прохання багатьох інших держав. Рішення було прийняте після доповіді п'ятої комісії, голова якої Гунеуш признав, що відмова Ліги Нації не була основана на загальному принципі. Тобто, Україна зберігає за собою

право поставити знову свою кандидатуру до Ліги Націй”⁶⁹.

У середині вересня 1921 року О. Шульгин виїхав до Женеви представляти інтереси України. Він склав і передав особисто в Генеральний Секретаріат і до президента Другої Асамблеї Ліги Націй ноту „Протест проти насилля над правами українців Радянською Росією і проти актів жорстокого варваризму, вчинених радянськими військами на українській території”⁷⁰, а також меморандум про війну України з Радянською Росією. У меморандумі наголошувалося на оборонному характері війни для України і викладалися причини, які штовхали Росію до війни з Україною⁷¹. Наприкінці О. Шульгин звернув увагу на те, що Україна проводить боротьбу за принципами, на які спирається Ліга Націй, і прохав останню призначити спеціальну Комісію для розгляду справи України і допомоги у визволенні з-під більшовицького панування⁷².

Окрім безпосередньої роботи у Лізі Націй в Женеві, О. Шульгин зустрічався з представниками інших держав та народів. Ведучи розмови на дипломатичному ґрунті, він ніколи не забував про потреби місії, що засвідчує його зустріч з представником Польщі Ашкеназі, з яким голова українського посольства обговорював складне становище і потребу активної допомоги з боку Польщі українській місії в Парижі. Окрема зустріч була організована з міністром закордонних справ Чехословаччини Е. Бенешом. Окрім

цього О. Шульгин проводив переговори із французькими делегатами при Союзі Народів, а також із членами Генерального Секретаріату. Всі вони обіцяли фінансову підтримку. Однак далі звичайних обіцянок справа не дійшла. Темі біженців та голоду була присвячена розмова О. Шульгина з Ф. Нансеном, в результаті якої Ф. Нансен запевнив О. Шульгина в тому, що він піклується не лише про російських біженців, а й про всіх інших, в тому числі і українських⁷³.

Активна діяльність О. Шульгина у Женеві знайшла відгук у представників багатьох делегацій різних країн, які приєдналися до української акції. Зокрема, свою допомогу голодуючим на Україні у 1921 році пропонував делегат Персії при Лізі Націй Емир Зокаед-Довлег⁷⁴. Та грошей жодна держава так і не виділила.

У листі до міністра закордонних справ уряду УНР А. Ніковського від 15 вересня 1921 року О. Шульгин окреслив завдання Місії на поточний час: 1) провести зустрічі та переговори з депутатами французького парламенту перед початком сесії нижньої Палати депутатів; 2) здійснити інформаційну кампанію у справі голоду на Україні; 3) інформувати французькі керівні кола та громадськість про проблему біженців з території України⁷⁵.

30 жовтня того самого року О. Шульгин невтішно інформував міністра про стан справ із визнанням Францією України та отриманням від першої фінансової допомо-

ги: „(...) щоб одержати гроші, треба бути визнаними, а цього Франція не хоче допустити при сучасних умовах. Мабуть буде запит з приводу нашої справи в Палаті депутатів. Тяжко напружую всі сили. До того всього я зовсім хворий, на нервовому ґрунті сердечні припадки”⁷⁶.

Важливою подією у подальшого налагодженні відносин між Україною і Францією був візит О. Шульгина 15 листопада 1921 року до голови інтернаціональної комісії для допомоги Росії Ж. Нуланса. Незважаючи на напружені стосунки між двома політиками, Ж. Нуланс відповів, що в майбутньому Україна і Франція повинні підтримувати тісні контакти, особливо економічного характеру⁷⁷.

Тоді ж О. Шульгин встановив зв'язок із політичним директором МЗС Франції, який на той час виконував обов'язки міністра закордонних справ Перетті-делла-Рокка. Голова української місії передав до його рук ноту від імені уряду С. Петлюри, в якій повідомляв про антибільшовицьке повстання на території України і протестував проти більшовицької пропаганди⁷⁸.

Перетті дуже чемно і люб'язно О. Шульгина, однак зауважив, що не уявляє собі, в яку форму може вилитись їх допомога, нагадавши свою попередню думку, що „Франція буде рахуватись тільки з тим урядом українським, який буде на своїй території”⁷⁹.

У той складний час міжнародної ізоляції України, незважаючи на фінансові і матеріальні труднощі,

О. Шульгину доводилося й далі опікуватися діяльністю української місії у Парижі. Хоча С. Петлюра надавав великого значення подальшому функціонуванню місії, допомагаючи матеріально⁸⁰, цих грошей ледве вистачало на її утримання. За словами О. Шульгина, „у Парижі дипломат без грошей – це безсильна людина, яка не може навіть відповідати нашим ворогам”⁸¹.

Разом з В. Ковалем, який приїхав до Парижа 14 листопада 1921 року для налагодження справи з кооперативним майном, О. Шульгин зустрічався з депутатом Парижа, секретарем Парламентської комісії у закордонних справах Ерліхом.⁸² Згадуючи цю постать, О. Шульгин відзначав, що це був антибільшовик, захисник українських інтересів, який під час зустрічі прямо зізнався, що дивиться на українські справи з погляду використання України для боротьби з більшовиками.

Окремою ланкою дипломатичної роботи О. Шульгина були стосунки з представниками російських угруповань і, зокрема, з російською пресою. До того часу російська емігрантська преса у Франції поводитися досить толерантно і навіть друкувала статті про події в Україні. У цьому значною була заслуга саме голови української місії. Так, в результаті переговорів О. Шульгина і В. Ковалю з Бурцевим і Пасманником в „Общем деле” з'явилась стаття під назвою „Повстанческое движение на Украине”⁸³.

О. Шульгин протягом усієї своєї діяльності завжди намагав-

ся підтримувати дружні взаємини з представниками усіх народів. Так, 26 листопада 1921 року відбулася конференція між представниками українства і так званої Єврейської делегації⁸⁴. На цій конференції Україну представляли О. Шульгин і В. Коваль, від євреїв були присутні Пасманік, Сліозберг, Грузенберг, Тьомкін. Темою обговорення стали українсько-єврейські відносини. Зі свого боку, українська делегація запропонувала чітку програму дій, спрямовану на створення спеціального військового корпусу для запобігання погромам. О. Шульгин у своїй промові наголосив, що надалі слід узгоджувати діяльність за кордоном, і звернувся до представників єврейства з проханням припинити антиукраїнську агітацію і активно допомагати Україні у справі організації військового корпусу. Після довгих дебатів програма була прийнята більшістю єврейських представників⁸⁵.

Велике значення надавав О. Шульгин підтримці української молоді, яка вчилася у Франції⁸⁶. В архівних документах можна знайти велику кількість заяв українських студентів до О. Шульгина з проханнями допомоги⁸⁷, на що останній постійно відгукувався.

Не лишилися поза увагою О. Шульгина і благодійні справи, зокрема допомоги Червоного Хреста США українським біженцям у Польщі та Галичині. На жаль, успішному проведенню санітарної допомоги від Червоного Хреста

перешкоджали заходи різних українських „інституцій” і „діячів”, які перебували у Парижі і самі зверталися до американців. 5 січня 1921 року у результаті переговорів із Головним комісаром США в Європі полковником Олдсом О. Шульгину вдалося домогтись від нього розпорядження американському представнику в Польщі Шарлю Бардж „зробити все, що тільки можливо” для українських біженців у Польщі і Галичині⁸⁸.

У середині грудня 1921 року О. Шульгин у листі до міністерства закордонних справ УНР так оцінював ситуацію у Франції: „Можна з впевненістю сказати, що Франція могла б бути використана в широкій мірі, особливо для постачання зброї. Але все залежить від її політичних настроїв, які зараз виключають можливість постанови питання про таке постачання”⁸⁹.

Позиція Франції щодо України не була чітко визначеною. З одного боку, уряд Франції був зацікавлений у відносинах з Україною, а з іншого, він не міг погодитись на існуванням незалежної України, яка виступала проти Росії. Тому уряд Франції не ухвалив вимог українців щодо матеріальної підтримки у боротьбі з більшовиками, оскільки більшовики були корисніші Франції у боротьбі проти Німеччини. Однак голові української місії вдавалося і у таких складних політичних умовах знаходити прихильників України у Франції і використовувати різні політичні ситуації в інтересах своєї держави.

На початку 1922 року О. Шульгин як голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Парижі був залучений Міністерством закордонних справ УНР до роботи у формуванні Чорноморського союзу із незалежних держав, що утворилися після розвалу Російської імперії, у складі України, Кубані, Грузії, Азербайджану та Вірменії⁹⁰. Головним постулатом союзу була „реалізація ідей самовизначення народів і визнання всіх держав, що повстали на території бувшої Російської імперії”. Засобами для досягнення цієї мети проголошувалися спільна боротьба з більшовиками і визволення країн-учасниць від російської окупації, оборона проти будь-яких форм російської експансії на південь та схід, утвердження демократичного ладу в новостворених державах, у тому числі і в Росії, відновлення і розвиток економіки, сприяння економічному та політичному відродженню Сходу Європи, запровадження тісних економічних і політичних відносин із країнами Заходу⁹¹. Уряд УНР взяв на себе відповідальну місію по створенню Чорноморського союзу закордоном і доручав своїм представникам у Європі розпочати його формування. Вказаний міжнародний блок мав стати своєрідною альтернативою планам Кремля по створенню Союзу радянських республік. Уряд УНР намагався не допустити визнання за радянською Росією спадкоємного права на представництво інтересів народів колишньої Російської імперії на міжнародній арені, і зокрема на конференції в Генуї.

У першій половині 1922 року уряд УНР намагався організувати дипломатичну роботу українських представництв за кордоном у зв'язку з підготовкою до проведення у квітні – травні 1922 року міжнародної економічної конференції у Генуї, у якій мали взяти участь представники радянської Росії. Особливо активну діяльність у цьому напрямку розгорнув О. Шульгин у французькій столиці. 15 лютого того самого року він передав дипломатичну ноту прем'єр-міністру Франції Р. Пуанкаре з протестом проти участі радянської делегації в Генуезькій конференції, висловивши надію, що Франція підтримає позицію уряду УНР. 27 березня 1922 року він передав другу ноту керівникові французького уряду, акцентуючи увагу на природних багатствах України, які могли зацікавити Францію. За ініціативою О. Шульгина подібного змісту лист від 28 березня 1922 року був надісланий на Генуезьку конференцію французьким адміралом Дегуї⁹². У ньому французький адмірал відзначав інтерес Франції до України, зокрема до її сировинних ресурсів, з огляду на що остання мала перебувати від впливом Парижа. Він зазначав, що на Генуезькій конференції Франція повинна вимагати евакуації з України більшовицьких військ⁹³.

Результатом дипломатичних зусиль О. Шульгина слід також вважати звернення депутата французького парламенту Гейара Банселя до керівника французького уряду Р. Паункаре від 26 квітня 1922 року,

у якому він наполягав на кончій потребі підтримки Францією Головного отамана армії УНР С. Петлюри у його боротьбі проти більшовиків. Відповідь французького прем'єра була не багатообіцяюча: він зазначив, що намагатиметься використати його думки найкращим чином. Прагнучи також залучити до підтримки уряду УНР дипломатів Польщі, яка мала потужне лобі в особі союзників по Антанті, О. Шульгин 5 квітня 1922 року звернувся до польського представника при Лізі Націй проф. Ашкеназі, прохаючи його надати політичну та матеріальну допомогу уряду УНР.

Наприкінці квітня 1922 року О. Шульгин опублікував французькою мовою комюніке про розстріл 22 грудня 1921 року більшовиками 359 учасників Другого Зимового походу армії УНР під Базаром, намагаючись надати інформаційного розголосу фактам більшовицького терору проти учасників українських визвольних змагань. Водночас, використовуючи своє перебування в Парижі, голова української місії у березні – квітні 1922 року провів кілька важливих зустрічей з представниками дипломатичних кіл Франції та Великої Британії, намагаючись вплинути на їх позиції в українському питанні⁹⁴.

У зв'язку з проведенням міжнародної економічної конференції в Генуї, яка мала обговорити питання російських боргів перед західними державами, уряд УНР призначив спеціальну делегацію, яка повинна була захищати інтереси України на цьому міжнародному економічному

форумі. До її складу увійшли міністр закордонних справ О. Лотоцький як голова, товариш міністра Т. Токаржевський-Карашевич як заступник, міністр фінансів П. Чижевський, уповноважений міністр М. Василько, уповноважений міністр О. Шульгин та посол в Берліні Р. Смаль-Стоцький – як члени делегації. Однак через погіршення прогнозів та очікувань можливих наслідків конференції для української справи від участі в делегації відмовився сам голова українського дипломатичного відомства, внаслідок чого функції керівника місії став виконувати товариш міністра Т. Токаржевський-Карашевич. До того ж, з огляду на фінансові труднощі українського уряду, на конференцію в Геную змогли приїхати лише керівники місій УНР в Парижі та Берліні – О. Шульгин і Р. Смаль-Стоцький⁹⁵. Фактично ж О. Шульгин був змушений виконувати функції керівника української делегації в Генуї, про що свідчить таємна інструкція Ради Міністрів в одному примірнику та лист від Міністерства закордонних справ УНР, надісланих йому як до „голови делегації УНР до конференції в Генуї”⁹⁶.

Перебуваючи на конференції, українським представниками вдалося організувати низку зустрічей з членами делегацій інших країн. Українські делегати намагалися утримувати під час переговорів із західними дипломатами спільну позицію з представниками урядів у вигнанні інших поневолених більшовиками народів Кавказу.

20 квітня 1922 року О. Шульгин та Р. Смаль-Стоцький передали генеральному секретарю конференції цілий пакет документів стосовно українського питання. Зокрема, в українському меморандумі з'ясовувалася сутність української проблеми і висловлювався протест проти визнання представників УСРР репрезентантами українського народу на конференції. У ноті від 24 квітня 1922 року О. Шульгин подавав характеристику наркома закордонних справ УСРР Х. Раковського, доводячи відсутність у нього прав представляти Україну на міжнародній арені. 10 травня 1922 року меморандум УНР був відкинутий учасниками конференції, у відповідь на що українська делегація передала вмотивований протест на адресу форуму та її учасників⁹⁷. 12 травня 1922 року О. Шульгин направив відповідну ноту на адресу французького президента Р. Пуанкаре⁹⁸.

Однак зусилля українських дипломатів на Генузькій конференції не мали успіху: на порядку денному у східній політиці Франції та Англії гостро постало питання про врегулювання фінансово-економічних і торгівельних відносин з більшовицькою Росією, що не залежало від долі народів колишньої Російської імперії. Західноєвропейським урядам було вигідніше домовлятися з єдиним урядом у Москві, ніж із низкою національних урядів у вигнанні, які до того ж не контролювали території власних народів. Це стало першим кроком у подальшому міжна-

родному визнанні більшовицького режиму європейськими країнами.

Отже, незважаючи на те, що українська дипломатія не досягла значних результатів у добу Директорії, О. Шульгин своєю діяльністю на міжнародній арені зробив значний внесок у справу розвитку української зовнішньополітичної справи та утвердження України на світовій арені. Складна військова ситуація та стан війни з РСФРР ще більше спонукали О. Шульгина до того, щоб вивести Україну з політичної ізоляції, зміцнити її позиції на міжнародній арені. Втілюючи в життя цю мету, О. Шульгин зробив все від нього залежне під час Паризької мирної конференції 1919 року, намагаючись підсилити українську акцію. О. Шульгину вдалося домогтися визнання його офіційним представником від України на Першій Асамблеї Ліги Націй, що було важливим кроком для України на той час. Незважаючи на суперечливу внутрішню і зовнішню політику Директорії, що перешкождала перетворенню України на європейську державу, робота О. Шульгина в цей період мала позитивні наслідки для України в цілому. Після поразки Української революції і втрати Директорією території України видатний український дипломат та історик Олександр Якович Шульгин продовжував активно відстоювати національно-державні традиції українського народу на різних міжнародних форумах, очолюючи місію УНР у Парижі.

Діяльність О. Шульгина на чолі Надзвичайної дипломатичної місії в Парижі у 1921 році була значним внеском у справу репрезентації України на світовій арені. Завдяки проведеній О. Шульгиним великій роботі по створенню і збереженню добрих стосунків з політиками Франції та інших держав, уряд УНР забезпечив собі надійний ґрунт для подальшого розвитку міжнародних відносин. Незважаючи на великі

труднощі, пов'язані зі складним фінансовим становищем українського посольства, серед нових політичних умов, коли європейські країни почали шукати зв'язків з радянською Росією, українська дипломатична місія в Парижі залишилася найдовше з усіх українських дипломатичних посольств осередком української державності на міжнародному форумі.

ПРИМІТКИ

- 1 Борщак І. Як була zorganizована Мiroва Конференція 1919 р. // Історичний календар-альманах „Червоної Калини” на 1939 рік. – Львів, 1938. – С.109.
- 2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі –ЦДАВО України). – Ф. 3696. – Оп.2. – Спр.280. – Арк. 45–76.
- 3 Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т.4. – Торонто, 1962. – С. 219.
- 4 ЦДАВО України. – Ф. 3809. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 22.
- 5 Дацків І. Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С.123.
- 6 Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т.4. – С. 118.
- 7 Українська революція і державність 1917 – 1920 рр. – К., 1998. – С. 169.
- 8 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920). – Мюнхен, 1969. – С. 492.
- 9 Феденко П. Доба Директорії // Енциклопедія українознавства. – Р. 6. – Мюнхен, 1949. – С.527.
- 10 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 280. – Арк.107.
- 11 Там само. – Арк. 31.
- 12 Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т.III. – К. 1999. – С. 318.
- 13 Жуковський А. Політична і громадська діяльність О.Шульгина // Збірник на пошану О.Шульгина (1889 – 1960). Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Т.186. – Париж, Мюнхен, 1969. – С.29.
- 14 Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – Париж, 1934. – С. 80.
- 15 Яблонський В.М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918 – 1920 рр.: дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – С. 118.
- 16 Cholguine A. L'Aktualite ukrainienne // La Revue de Promethee. – 1939. – Т. II. – № 1 (3). – Р. 69.
- 17 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 438. – Арк. 23.
- 18 Situation de L'Ukraine // La Revue universelle. – 1939. – № 20. – Р. 177.
- 19 Сергійчук В. Українська соборність: Відродження українства в 1917 – 1920 рр. – К., 1999. – С. 167.
- 20 Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрями наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2003. – №2. – С. 47.
- 21 ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.178. – Арк.1
- 22 Там само. – Спр. 30. – Арк. 73.
- 23 Там само. – Арк. 55.
- 24 Михальчук В. З українського громадсько-культурного життя у Франції. – К., 2002. – С.45.
- 25 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 14.
- 26 Там само. – Спр. 30. – Арк. 54.
- 27 Там само. – Спр. 64. – Арк. 6 – 7.
- 28 Там само. – Спр. 30. – Арк. 54.
- 29 Там само. – Спр. 64. – Арк. 15.
- 30 Там само. – Спр. 360. – Арк. 25 – 26.
- 31 Там само. – Арк.27.
- 32 Там само. – Спр. 30. – Арк. 54.
- 33 Там само. – Арк. 55.
- 34 Там само. – Арк. 73; Спр. 361. – Арк. 7.
- 35 Там само. – Спр. 30. – Арк. 53.
- 36 Там само. – Арк. 35.
- 37 Там само. – Арк. 35.
- 38 Там само. – Спр. 64. – Арк. 55.
- 39 Там само. – Арк. 56.
- 40 Там само.
- 41 Там само. – Спр.30. – Арк.14.
- 42 Там само.
- 43 Там само. – Арк.40.
- 44 Веденєєв Д., Гошуляк А. Дипломатична служба Української Народної Республіки доби Директорії // Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 81.
- 45 Гай-Нижник П. Створення власної адміністрації гетьмана Павла Скоропадського у 1918 р. // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С.82.
- 46 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 38.
- 47 Там само. – Арк. 39.
- 48 Там само. – Спр. 439. – Арк. 19 – 20, 32 – 33, 42 – 43.
- 49 Там само. – Спр. 438. – Арк. 72.
- 50 Там само. – Спр. 30. – Арк. 41.
- 51 О. Шульгин. Симон Петлюра та українська закордонна політика // Збірник пам'яті С. Петлюри (1879 – 1926) – Прага, 1930. – С.173.
- 52 Cholguine A Le role historigue de Simon Petlura // La Revue de Promethee. – 1939. – Т.II. – № 3 – 4(5 – 6). – Р. 390.
- 53 Шульгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика. – С.176.
- 54 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 56.
- 55 Там само. – Арк. 57.
- 56 Там само. – Спр. 438. – Арк. 44.
- 57 Там само. – Арк. 13.
- 58 Там само. – Арк. 44 зв.
- 59 Там само. – Спр. 30. – Арк. 66.
- 60 Там само. – Спр. 438. – Арк. 65 – 67.
- 61 Там само. – Арк. 63.
- 62 Там само. – Арк. 62.
- 63 Там само. – Спр. 30. – Арк. 64.
- 64 Там само. – Арк. 67.
- 65 Там само. – Спр. 438. – Арк. 18.
- 66 Там само. – Арк. 19.
- 67 Там само. – Арк. 20.
- 68 Там само. – Арк. 13.
- 69 Там само. – Арк. 23.
- 70 Там само. – Арк. 33.
- 71 Там само. – Арк. 29.
- 72 Там само. – Арк. 30.
- 73 Там само. – Арк. 26; Спр. 64. – Арк. 65.
- 74 Там само. – Спр. 438. – Арк. 31.
- 75 Там само. – Спр. 64. – Арк. 71.
- 76 Там само. – Арк.81зв.
- 77 Там само. – Спр. 438. – Арк. 46.
- 78 Там само. – Арк. 52.
- 79 Там само.
- 80 Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т.III. – С. 356.
- 81 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 438. – Арк. 47.
- 82 Там само. – Арк. 48.
- 83 Там само. – Арк. 49.
- 84 Там само. – Арк. 50.
- 85 Там само.
- 86 Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т.III. – С.457.
- 87 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк.100.
- 88 Там само. – Арк.10.
- 89 Там само. – Арк. 87.
- 90 Там само. – Спр. 539. – Арк. 93.
- 91 Там само. – Спр. 361. – Арк.19.
- 92 Там само. – Спр. 539. – Арк. 93 – 94.
- 93 Там само. – Арк. 38.
- 94 Там само. – Арк. 93 – 94.
- 95 Там само. – Арк. 96.
- 96 Там само. – Арк. 13.
- 97 Там само. – Арк. 96 – 97.
- 98 Там само. – Арк. 37.

ПРО АВТОРІВ

Акинджи Е., магістр, здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бузало В., кандидат історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України

Веденєєв Д., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб Національної академії Служби безпеки України

Гай-Нижник П., доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, академік Української академії наук

Карпов В., кандидат історичних наук, полковник, начальник Національного військово-історичного музею України

Ковальчук В., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ковальчук М., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Патриляк І., кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Прохиєнко І., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту карпатознавства Ужгородського національного університету

Пиріг Л., академік, доктор медичних наук

Уткін О., доктор історичних наук, професор

УДК 355(091)(05)

Літературна редакція **Антоніни Жихорської**
Макет, верстання **Василя Жихорського**

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Національного військово-історичного музею України
Протокол № 8 від 18 грудня 2011 року

За вірогідність поданої інформації відповідає автор. У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов'язкове.
Видання зареєстроване
Держінформполітики України 28.04.2000 р.
Свідцтво: серія КВ, № 4170

Підписано до друку 20.11.2011 р.
Формат 60×90/16. Папір крейдований
Гарнітура Petersburg Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 10. Об'єм вид. арк. 10.
Наклад 500 прим.

На 1-й стор. обкладинки:
Булава Президента України

На 4-й стор. обкладинки:
Філателістичний блок марок „Офіційні символи глави держави”. 2000 р.

Поштова адреса редакції:
01001, Київ – 1, а/с 91
Факс (044) 294 – 64 – 76
www.uarmy.com.ua

4 – 5 жовтня 2011 року начальник Національного військово-історичного музею України полковник Віктор Карпов відвідав найбільші військові музеї Англії. У ході візиту до Імперського військового музею (англ. Imperial War Museum) відбулася зустріч з Марком Вітмором, директором колекцій та наукових досліджень. З ним обговорювалася робота Національного військово-історичного музею над виставкою, присвяченою „холодній війні”, а також досягнуто домовленості про співпрацю у створенні останньої, надто при висвітленні її „західного аспекту”. Також було проведено зустріч з Аластаром Мессі, директором архівів, фотографій, фільмів і аудіофайлів Національного музею армії. На зустрічі йшлося про створення спільної виставки, присвяченої Кримській війні 1853 – 1856 рр. у філії Національного військово-історичного музею – Військово-морському музейному комплексу „Балаклава”.

Начальник Національного військово-історичного музею України полковник Віктор Карпов (праворуч) і директор колекцій та наукових досліджень Імперського військового музею Марк Вітмор

Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч.2(23). – С.1–160. Індекс 21813
Адреса в інтернеті: www.uarmy.com.ua

